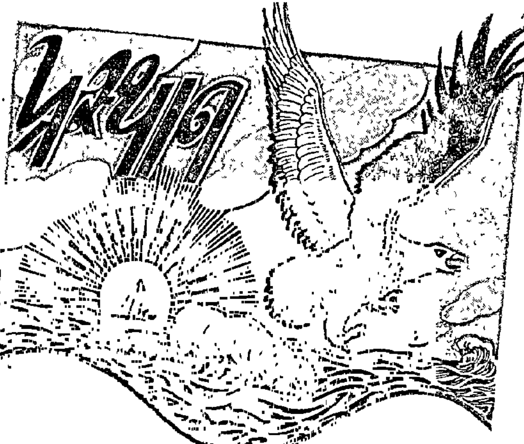

અંક ૭

સં. ૨૦૧૬
વૈશાખ

ગુજરાત રાજ્ય અંક

૧લી મે, ૧૯૬૦

જય જય ગરવી ગુજરાત

જય જય ગરવી ગુજરાત
જય જય ગરવી ગુજરાત
દીપે અરુણું પરભાત
ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળ કસુંબી
પ્રેમ શૌર્ય અંકિત
તું ભણવ ભણવ નિજ સંતતિ સૌને
પ્રેમ ભક્તિની રીત ઊંચી તુજ સુંદર જાત
જય જય ગરવી ગુજરાત.

કવિ નર્મદાશંકર

શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ
ડૉ. જીવરાજ મહેતા
શ્રી હિતેન્દ્ર ક. દેસાઈ
શ્રી એચ. એમ. પટેલ
શ્રી બાબુભાઈ જ. પટેલ
શ્રી રાવજીભાઈ મ. પટેલ
ડૉ. સુમન્ત મહેતા
શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર
શ્રી ચંદુલાલ દલાલ
પ્રો. કેશવલાલ કામદાર
પ્રો. પુષ્કર ચંદરવાકર
પ્રો. ઠાકોર મિસ્ત્રી

આદ્યતંત્રી
સ્વ૦ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

આપણું સ્વપ્ન

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ બતાવેલા અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે વ્યવહારમાં મૂકી સિદ્ધ કરેલા આદર્શો અને સિદ્ધાન્તોને અનુસરી ગુજરાતના નૂતન રાજ્યનુ ઘડતર કરીએ. ભારત અને લોકશાહી માટે આ રાજ્ય એક દૃષ્ટાન્તરૂપ બને એવા પ્રયત્નો આપણે સાથે મળીને કરીએ.

આ નવા રાજ્યની અનાજની, વીજળીબળની સિંચાઇની અને રસ્તાઓની અછતને મટાડવા પંચવર્ષીય યોજનાઓને ખૂબ મહેનતપૂર્વક સફળ બનાવીએ.

જય જય ગરવી ગુજરાત

ગુજરાત સરકારના
પ્રકાશન સંચાલક દ્વારા
પ્રકાશિત, અમદાવાદ.

Phone No. 51192 Telegram . "BANSI"

INSIST
ONLY UPON

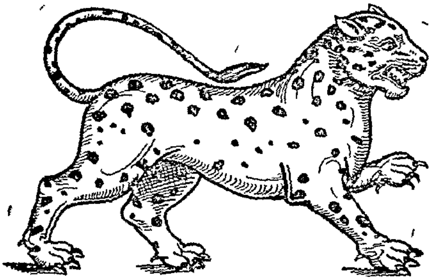

The Most Famous BAKERS QUALITY

CHITTA-BRAND

MAIDA
SOOJI
ATTA
&
RAWA

OF

The Bansi Rollor Flour Mills

[ESTD. 1907]

Outside Raipur Gate, AHMEDABAD - 1

Arvind

QUALITY FABRICS

શર્ટીંગ્સ
પોપ્લીન્સ
કોટીંગ્સ
વિવિધરંગી છીંટો
બુટા

•SANFORIZED•
REGISTERED TRADE MARK
of CLUETT PEABODY & CO., INC., U.S.A.

અરવિંદ મિલ્સ લિ૦

અમદાવાદ-૨

'સનફોરાઇઝડ' ટ્રેડમાર્કના અધિકૃત વાપરનારાઓ.

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

MERCERISED SHIRTINGS
MERCERISED POPLINS
LONG CLOTHS
COATINGS
SAREES
DHOTIES ETC, ETC....

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS
COMPANY LTD.

P. O. Box No. 9 AHMEDABAD

જય જય ગરવી ગુજરાત

નૂતન ફેબ્રિકસ

- આકર્ષક શર્ટીંગ
- મનપસંદ પોપલીન
- ટકાઉ લોંગ ક્લોથ
- ટકાઉ ધોતિયાં

ટેલીફોન નં. ૪૬૨૧

નૂતન મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

: મેનેજીંગ એજન્ટસ :

નાણાવટી એન્ડ કું. લિ૦

'ક્રાઉન' એ ક્રાઉન જ છે

ભારતમાં બનેલ સર્વોત્તમ

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો જ વાપરો

૧. વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવવામાં આવે છે એટલે માનવ તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.

૨. યોગ્ય એવાં જાડા પતરામાંથી બનાવાય છે એટલે ઘણા જ મજબૂત હોઈ લાંબો સમય ટકે છે.

૩. તેની પાછળ ૪૫ વર્ષનો એકધારો અનુભવ પથરાયેલો છે. આજનો આધુનિક ઘાટ તેને આભારી છે.

૪. કોઈ પણ સ્થળે તદ્દન વ્યાજબી ભાવે સહેલાઈથી મળે છે ને કરોડોની સંખ્યામાં વપરાઈ રહ્યાં છે.

શાળાએ જતાં બાળકો માટે તેમ જ હવાઈ-મુસાફરી માટે વિવિધ માપની આકર્ષક સુટકેસો અને બીજી એનોડાઇઝ્ડ (વિવિધરંગી) વસ્તુઓ અમારી ખાસ વિશેષતા છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

૩૨, નેતાજી સુભાષ રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ, મદ્રાસ, રાજમહેન્દ્રી, દિલ્હી.

યાદશક્તિ વધારવા

જ્ઞાનતંતુઓને મજબૂત બનાવવા

ઊંઝાનું

સીરપ શંખપુષ્પી

વાપરો.

બ્રાહ્મી શંખાવલિ વગેરે મગજને શક્તિ આપનાર ઔષધોના સત્ત્વમાંથી એ બનાવવામાં આવેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વકીલો, ઑફિસરો, કારકુનો વગેરે મગજથી કાર્ય કરનારાઓ માટે અતિ ઉપયોગી ઔષધ છે.

દરેક જગાએ દવાવાળા વેચે છે.

કિંમત : બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦; ૧ રતલના રૂ. ૪-૦-૦

ઊંઝા ફાર્મસી : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

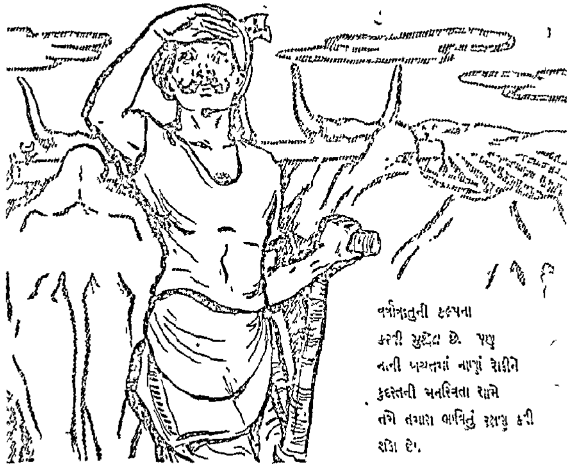

ભાવિ પ્રત્યે દીર્ઘદ્રષ્ટિ...

૧૯૫૯-૬૦ દરમિયાન નાની બચતના ક્ષેત્રે ગુજરાતે સર્જેલો અજોડ ઇતિહાસ

બંને વિભાગો પહેલી જ વાર તેમનાં લક્ષ્યાંકો વટાવી ચૂક્યાં છે.
અમદાવાદ વિભાગના દસે દસ જિલ્લાઓએ તેમનાં લક્ષ્યાંકો વટાવી દીધાં છે.
કુલ ૧૭ જિલ્લાઓમાંથી ૧૩ જિલ્લાઓ તેમનાં લક્ષ્યાંકો વટાવી ગયાં છે.
રૂ. ૭.૫૫ કરોડના લક્ષ્યાંક સામે કુલ રૂ. ૮.૬૦ કરોડનાં, એટલે કે ૧૧૪ ટકા જેટલા કુલ રોકાણો મેળવાયાં હતાં.

નાની બચત યોજના

ચાલુ વર્ષ દરમિયાન
ગુજરાત માટેનાં રૂ. ૭.૫૦ કરોડનાં લક્ષ્યાંકને ઓળંગાવવા માટે
હવે સખત પરિશ્રમ કરો

ગુજરાત સરકારના પ્રકાશન સંચાલક, અમદાવાદ તરફથી પ્રકાશિત.

॥ પ્રસ્થાન ॥

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૦ વૈશાખ : ૨૦૧૬ અંક ૧

મા ગુજરાત !

પૂજાલાલ

મા ગુજરાત ! તારું છે ભવ્ય ભવ્ય ભાવિ.
સ્વપ્નાં તારાં સ્વર્ણ-સિદ્ધિઓ સેવશે
પ્રભુના પ્રદેશની પ્રભાવી. મા૦ ....
રૂંવે રૂંવે તવ નન્દન લહેરશે,
વાઘા વસંતપુષ્પ કેરા પહેરશે,
ખેતર ખેતર તારાં હરિયાળાં લ્હેરશે,
મોતી મોરાવશે મનાવી. મા૦ ....
દિગ્ગજ શા પહાડ પુણ્ય પડછંદા પાડશે,
વીરો ને વાઘ-સિંહ તેજીલા ત્રાડશે,
પૌરુષ તારું તને પરમે પ્હોંચાડશે,
ગરવા જયઘોષો ગજાવી. મા૦ ....
નદીઓએ નેહતણા વ્હેશે પ્રવાહો,
રઢિયાળી રિદ્ધિઓના રઢિયાળા રાહો,
રૂઠેલાં રણકેરા ઠારંતા દાહો
એ બનશે શક્તિની ગુરુચાવી. મા૦ ....
સતીઓ ને સાધુસંત સતવાદિયાઓ,
પ્રભુની પ્રચારશે દૈવી દુવાઓ,
ઘર ઘર વૈકુંઠધામ, પ્રભુપાદુકાઓ
દર્શન દેશે આપ આવી. મા૦ ...
ઝળહળતી જ્યોતિઓ મા ! તુજને નવાડશે,
દેવીઓ તારાં દુલારાંને ધવાડશે,
સ્વર્ગોનો સાર તારી સેવાઓ સાધશે,
સુખ દેશે સત્ત્વને સોહાવી. મા૦ ....
આશા ઉલ્લાસ તુંગ તારાઓ તોડશે,
મહિમા તારો માન મહતોનાં મોડશે,
આત્મા તારો આભ અમરોનું ઓઢશે,
આનંદ લહરી લસાવી. મા૦ ...

★

વાઇસરૉયને પત્ર

. . . હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો અમલ એક બલા છે એમ હું માનું છું ખરો, પણ, તેથી અંગ્રેજમાત્ર દુનિયાના બીજા લોકો કરતાં વધારે દુષ્ટ છે એવું મેં કદી માન્યું નથી. . .

ત્યારે હું શા માટે અંગ્રેજી રાજ્યને એક બલારૂપ માનું છું ?

કારણો આ છે : આ રાજ્યે એક એવા પ્રકારનું તંત્ર ગોઠવી દીધું છે કે એથી દેશ સદૈવ વધતા પ્રમાણમાં ચુસાયા જ કરે; વળી, એ તંત્રનો લશ્કરી અને દીવાની ખર્ચ એટલો તો સત્યાનાશ વાળનારો છે કે દેશને એ કદી પોસાઇ શકે એમ નથી. આને પરિણામે, હિંદુસ્તાનની રાંકડી કોટયવધિ પ્રજા ભિખારી થઈ ગઈ છે. . . .

પ્રજાને નામે જેઓ કામ કરી રહ્યા છે, તેઓ જો સ્વતંત્રતાની ઝંખના પાછળ રહેલા હેતુઓ સ્પષ્ટ ન સમજે, અને સર્વની દૃષ્ટિ સમક્ષ તેને ન રાખે તો એવી ધાસ્તી છે કે જેમને માટે એ સ્વતંત્રતા ઇચ્છાય છે અને મેળવવા જેવી છે, તે રાતદિન શ્રમ કરતાં છતાં મૂંગા રહેલા કરોડોને એ સ્વતંત્રતા એટલા બોજા તળે કચડાયેલી મળે છે કે તે કશી વિસાતની ન રહે. આ કારણથી, સ્વતંત્રતાનો સાચો અર્થ શો એ હું કેટલાક દિવસથી પ્રજાને સમજાવી રહ્યો છું. . . .

એમાંના કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓ આપની આગળ રજૂ કરવા છૂટ લઉં છું:

રાજની આવકમાં ભારે ફાળો આપનાર જમીન મહેસૂલનો બોજો રૈયતને કચડી નાખનારો છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં એમાં ઘણો ફેરફાર થવો જ જોઇએ. બહુ વખણાયેલી કાયમી મહેસૂલની પદ્ધતિથી પણ માત્ર મૂઠીભર શ્રીમંત જમીનદારોને જ લાભ થાય છે; રૈયતને નહિ. એટલે જમીનમહેસૂલને ખૂબ ઘટાડવાની જરૂર છે, એટલું જ નહિ, રૈયતના કલ્યાણને જ મુખ્ય ધ્યેય બનાવી આખી મહેસૂલ પદ્ધતિ ફરી રચવાની જરૂર છે. . . .

પણ બ્રિટિશ પદ્ધતિ તો (આજની કોંગ્રેસ પદ્ધતિ?—સંચાલક) રૈયતના પ્રાણને પણ ખેંચી કાઢવા માગતી હોય તેમ રચાયેલી લાગે છે. રૈયતને જેના વિના ચાલે નહિ એવી રોજની જરૂરિયાતની ચીજ નીમક ઉપર પણ કરનો બોજો એવી રીતે લદાયેલો છે કે એનો ભાર મુખ્યત્વે ગરીબ રૈયત ઉપર જ પડે છે. . . . . દારૂ તથા કેફી ચીજોની આવક પણ ગરીબ વર્ગ પાસેથી જ મળે છે. એ પ્રજાના આરોગ્ય અને નીતિ બન્નેનો જડમૂળથી નાશ કરે છે . . . .

દેખીતી રીતે જગતમાં સૌથી વધારે ખર્ચાળ એવા પરદેશી રાજતંત્રને નભાવવા માટે આ બધાં પાપો ચાલુ રાખવામાં આવે છે. . . .

સારાંશ કે, જો રાજ્યતંત્રના ખર્ચમાં બહોળો ઘટાડો કરવામાં આવે તો જ રાજ્યની આવકમાં યે બહોળો ઘટાડો કરી શકાશે. આનો અર્થ એ કે રાજ્ય ચલાવવાની પદ્ધતિમાં જ પરિવર્તન થવું જોઇએ. . . .

ગાંધીજી

[તા. ૨૭ માર્ચ, ૧૯૩૦ ના રોજ સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતીથી વાઇસરૉયને લખાયેલા ઐતિહાસિક પત્રમાંથી]

સરદારની વાણી

મારે તો એવું સ્વરાજ્ય જોઈએ કે જે ખેડૂત પોતાના ઘરમાં બેઠો દેખી શકે. સ્વરાજ્ય એટલે રામરાજ્ય, સ્વરાજ્ય એટલે ધર્મરાજ્ય. × × ×

સાચું સ્વરાજ્ય ઉપરથી પડવાનું નથી પણ ખેડૂતે જાતે લેવાનું છે. સ્વરાજ્યની ઈમારત ગામડાંમાંથી ઊભી કરવાની છે. ખેડૂતો આટલું સમજી જાય તો સરકાર સામું આપણે શા સારુ જોવું પડે? × × ×

તેથી હું હવે બારડોલી તાલુકાનાં તમામ મહાજનો અને પંચોને કહેવાનો છું કે તમારાં પંચોને સજીવન કરો, જૂનાં ખોખામાં નવું ચેતન રેડો. પંચો તો એવાં હોય કે જ્યાં ગરીબોનું રક્ષણ થતું હોય, જેના વડે આખી કોમનો પુનરુદ્ધાર થવા લાગે. × × ×

ગામમાં એક દુ:ખી હોય, એક ભૂખ્યો હોય તો આખા ગામને તે દુ:ખ લાગવું જોઈએ. પણ ખેડૂત આજે કુસંપમાં ડૂબેલો છે, મિથ્યા મોટાઈમાં તણાય છે. જ્યાં ગામમાં અનેકને ખાવાનું મળતું નથી ત્યાં મોટાઈ શી? જ્યાં સરકાર દરબારમાં આપણી ઈજ્જત નથી ત્યાં આપણે વડાઈમાં તણાવાનું શું અને અંદર અંદર લડવાનું શું? × × ×

ગુજરાતીઓ ઢીલાં ધોતિયાં પહેરનારા કહેવાય છે, ભાત ખાનારા કહેવાય છે, વેપાર કરી ખાનારા કહેવાય છે. પણ હું ગુજરાતના ખેડૂતોમાં પ્રાણ ને ચેતન પ્રસરતું જોઉં છું. એ ચેતન હજી વધે, ગુજરાતનો ખેડૂત બહાદુર થાય, રાત દિવસ પરસેવો પાડી તે જે કંઈ પેદા કરે તે તેની પાસેથી કોઈ ખૂંચવી ન શકે, એ પોતાનો રળેલો રોટલો સુખેથી ખાય, એમ હું ઈચ્છું છું.... સત્તા તો, જો સમજો તો, તમારી પાસે જ છે. રાજ્યની પાસે કશી જ સત્તા નથી.... આ ધરતી પર જો કોઈને પણ છાતી કાઢીને ચાલવાનો અધિકાર હોય તો તે ધરતીમાંથી ધનધાન્ય પેદા કરનાર ખેડૂતને જ છે....

ખેડૂતને આજે હું એક જ વાત સમજાવવા ઈચ્છું છું. ગુજરાતનો ખેડૂત કંગાલ એટલા જ માટે છે કે તેનામાં સંપ નથી, એક બીજાનું ખોદે છે, ભાઈ-ભાઈની ચડતી સહન કરી શકતો નથી. ખેડૂતોએ તો અત્યારે એવું સુંદર સંગઠન કરવું જોઈએ કે ગુજરાતના કોઈ પણ છેડા પર એક પણ ખેડૂત નાગો ભૂખ્યો ન રહે, ને એક ખૂણે ચોટ લાગે તો આખું ગુજરાત ઊભું થઈ જાય! દુનિયાના દરેક દેશમાં આજે ખેડૂત અને મજૂર રાજ્યમાં મોટામાં મોટો હિસ્સો માગે છે, કારણકે એ બે જ દુનિયાના સાચા કમાનાર છે. તે વખતે આપણે શું અંદર અંદર કજિયા કરી મરીશું? માટે આપણે પણ જગત સાથે ચાલો. × × ×

મને આશા છે કે હિંદુસ્તાનમાં એમના (ગાંધીજીના) ઘણા શિષ્યો જાગશે, જેમણે એમનાં દર્શન નહિ કર્યાં હોય, જેમણે એમના શરીરની નહિ પણ એમના મંત્રની ઉપાસના કરી હશે. આ પાક ભૂમિમાં કોક તો એવો જાગશે જ.

કેટલાક લોકો કહે છે કે ગાંધીજી ચાલ્યા જશે ત્યારે શું થશે? હું એ વિશે નિર્ભય છું. એમણે પોતે જે કરવાનું છે તે કરી લીધું છે. હવે જે બાકી રહેલું છે તે તમારે ને મારે કરવાનું છે. એમને જે આપવાનું હતું તે એમણે આપી દીધું છે; હવે આપણે એ કરવાનું રહેલું છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ

★

ગુજરાતની પ્રજાને

['પ્રસ્થાન' માટે ખાસ સંદેશો]

હવે ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય રચાય છે. એટલે એ રાજ્યની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ અંગે અનેક દિશામાં વિચારણા ચાલુ થઈ છે. ગુજરાતની કોંગ્રેસ સંસ્થા, ગુજરાતનું વહીવટી તંત્ર, ગુજરાતના ઉદ્યોગો, ગુજરાતની ખેતી આ બધામાં ખાસ સુધારા કરવાના કોડ ગુજરાતીઓમાં જાગ્યા છે. આ સ્વાભાવિક છે અને આવકારદાયક છે. આપણા વિશાળ ભારત દેશના વહીવટની દૃષ્ટિએ નાના એકમો બનાવવાનું અનિવાર્ય બન્યું છે છતાં આપણે સૌ પ્રથમ ભારતવાસી છીએ એ ભૂલાવું નહિ જોઈએ. આપણી સૌ પ્રવૃત્તિ પાછળ સમગ્ર ભારતના હિત તરફ આપણી નજર રહેવી જોઈએ. એટલે દેશનું કે પાડોશના પ્રાંતનું હિત જોખમમાં આવતું હોય એવી પ્રવૃત્તિ આપણે નહિ કરીએ, આ વાત લક્ષમાં રાખીને દેશના હિતમાં ગુજરાતીઓ જેટલી મહેનત કરે એટલી ઓછી છે.

કોંગ્રેસના વરિષ્ઠ મંડળે દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યના વિભાજનનો નિર્ણય લીધો અને તે આપણે સૌએ માથે ચઢાવ્યો. મુંબઈ શહેર મહારાષ્ટ્રમાં રહે એ ઘણાંને ખૂંચ્યું છતાં થયેલા નિર્ણય મુજબ હવે એ સ્વાભાવિક મનાયું. બંને રાજ્યો વચ્ચેની સરહદ તેમજ આર્થિક સંબંધ અંગેની વાત પણ પરસ્પર સમજ અને તડજોડથી નક્કી થઈ ગઈ. એટલે હવે આપણે પરસ્પર પ્રેમ અને આદર જાળવવાના નિશ્ચય સાથે અલગ રાજ્યમાં વહેંચાયા. પરંતુ આપણે આ ગુજરાતી, પેલા મહારાષ્ટ્રી કે બંગાળી કે પંજાબી એ રીતે અલગતાવાદને વશ થવા નથી ઇચ્છતા. આપણે જાણીએ છીએ કે ભારતની ઉન્નતિમાં આપણી સૌની ઉન્નતિ છે.

ગુજરાતીઓને મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વર્ષો સુધી સીધું શિક્ષણ મળ્યું છે. એમના બહુમૂલા જીવનનો ગુજરાતીઓને લાભ મળ્યો છે. ગુજરાતની કોંગ્રેસ સંસ્થાની એકતા અને શિસ્ત વખણાય છે. ગુજરાતીઓની વેપાર ઉદ્યોગની કુનેહ, પૈસો કમાવાની અને સાચવવાની આવડત, પરદેશમાં કે પરપ્રાંતમાં લોકોમાં હળીમળીને રહેવાની કળા—મિલનસારપણું, દાનવૃત્તિ—આ બધાં માટે ગુજરાત મોટું નામ કમાયું છે. આ બધા ગુણો આપણે વિકસાવવાના છે. અને તેનો લાભ માત્ર જાતે ઉઠાવવા કરતાં સમગ્ર દેશની પ્રજાને આપવાનો છે. આપણી જે ત્રુટિઓ છે તે શોધી શોધીને કાઢવાની છે. ગુજરાતનું ભાવિ ઊજળું છે કારણ હું દેશનું ભાવિ ઊજળું જોઉં છું. મને આશા છે કે ગુજરાતના લોકો નવા રાજ્યની સ્થાપના વખતે મારી ઉપરની વાતમાં પોતાનો સૂર પુરાવશે અને ખાસ કરી જેમનાથી આપણે અલગ થયાનું કહેવાય છે એ મહારાષ્ટ્રીઅન ભાઈઓ સાથે પ્રેમનો સંબંધ કેળવશે.

મોરારજી દેસાઈ

सत्यमेव जयते

MINISTER FOR FINANCE,
GOVERNMENT OF BOMBAY,
સચિવાલય, મુંબઈ-૩૨.

તા. ૩૦-૩-૧૯૬૦

"પ્રસ્થાન" માટે સંદેશો મોકલવા અંગેનો પત્ર મળતાં સહેજે વિચાર આવ્યો કે આપણે બધા પણ ગુજરાતીભાષીઓનું નવું રાજ્ય નિર્માણ કરવા 'પ્રસ્થાન' જ કરી રહ્યા છીએ. આપણું આ પ્રસ્થાન માત્ર રાજ્ય સ્થાપવા પૂરતું મર્યાદિત નથી પરંતુ તેને સ્થિર, સુખી અને સમૃદ્ધ રાજ્ય બનાવવાના દૃઢ નિશ્ચય સાથેનું પ્રસ્થાન છે. તે માટે પ્રસ્થાનમાં નાના મોટા સહુકોઈ ભેદભાવ વગર ભળે અને નવા રાજ્યની આબાદીમાં ફાળો આપે એમ ઇચ્છું છું.

પ્રતિ,
તંત્રીશ્રી
'પ્રસ્થાન'
પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અમદાવાદ

પાડોશી સાથે વાતચીત – ચર્ચા

૧ પૂ. રવિશંકર મહારાજને હાથે પ્રારંભવિધિ
૨ ગુજરાતના નવનિર્માણ અંગે આકાંક્ષાઓ
૩ ભૂતકાળનુ ગૌરવ પ્રેરણા રૂપ?
૪ બધા પક્ષો વચ્ચે સહકાર?

પ્રશ્ન—એમ સંભળાય છે કે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમ (હરિજન આશ્રમ)માં જ્યાં ગાંધીજી રહેતા હતા તે સ્થાને–'હૃદયકુંજ'માં–પૂ. રવિશંકર મહારાજને હાથે ગુજરાતના નવા રાજ્યનો પ્રારંભવિધિ થવાનો છે. એ વિશે આપ શું ધારો છો?

ઉત્તર—ગાંધીજીનું નિવાસસ્થાન પવિત્ર સ્થળ છે અને રવિશંકર મહારાજ પવિત્ર લોકસેવક છે એમાં તો કાંઇ સંશય છે જ નહીં. પણ પૂ. રવિશંકર મહારાજની અત્યાર સુધીની સેવા–કારકિર્દી, એમની નિષ્ઠા, તટસ્થતા અને સરલ પ્રકૃતિનો ખ્યાલ હું કરું છુ ત્યારે મને પૂ. મહારાજે આ કાર્ય સ્વીકારવાની કેમ હા પાડી એ વિષે કંઇક કુતૂહલ થાય છે! અત્યાર સુધી જે આવા સમારંભોથી અલગ રહ્યા છે તે આમાં કેમ સંડોવાયા? કોઇ ભારે દબાણને વશ થયા કે એમને એમ લાગ્યું કે હવે બધુ શુદ્ધ સરલ અને સેવાપરાયણ થઈ ગયું છે?

એમને ખ્યાલ તો હશે કે બે કે ત્રણ બાબતો તો હજી એમને એમ ઊભી છે. પ્રથમ તો એ કે કોંગ્રેસપક્ષના જે નાયકો ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થાય એના કટ્ટર વિરોધીઓ હતા તે જ પાછા ગુજરાતની નવી વ્યવસ્થામાં નાયકો તરીકે ચાલુ રહે છે! બીજું, ગોળીબારોના પરિણામે જે જુવાનોનાં જીવન નાશ પામ્યાં તેનું કંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ થયું નથી! પૂ મહારાજને આ બાબતો ખટકતી ન હોય એમ તો કહેવાય નહીં. હા, બહુમતિવાળો કોંગ્રેસપક્ષ રાજ્યાધિકાર લે એમાં કશું અજૂગતું નથી; પણ તેમાં નાયકો તરીકે તો એ લોકો આવવા જોઈએ કે જેઓ ગુજરાતના અલગ એકમમાં માનતા હતા, પણ ફક્ત શિસ્ત ખાતર મૌન રાખતા હતા. સામાન્ય રીતે ડેમોક્રસીમાં સત્તાધારી પક્ષોમા પણ આવો શિરસ્તો હોય છે. દાખલા તરીકે, સૂવેજના પ્રકરણમાં વિપર્યાસ થતાં કોન્ઝરવેટિવ પક્ષ સત્તા ઉપર રહ્યો પણ તેના નાયક અને વડાપ્રધાન સર એન્થની એડન ખસી ગયા! લોકમત ઉપર આધાર રાખતી તંત્રવ્યવસ્થાને માટે આ જ સલામત માર્ગ છે. પોતાના વિચારો કે અભિપ્રાયો વીસરી જઇ, લોકોની સંમતિ કે વિમતિની પરવા કર્યા વિના, સત્તા ઉપર સતત રહેવાની તજવીજમાં, તો હાલમાં જેને ફેસિસ્ટ કહેવાનો રિવાજ છે તેવા જ પક્ષના નાયકો મગ્ન હોય છે. આ બાબત પૂ. મહારાજશ્રીના ધ્યાન બહાર હોય તો કોણ જાણે?

સર્વોદય સંમેલનમા ગોળીબાર ન કરવાનો ઠરાવ ભલે થાય, પણ જ્યાં સુધી કોંગ્રેસ પક્ષના જે નાયકોએ ગોળીબારનું સમર્થન કર્યું છે એઓ એમની ભૂલનો એકરાર ન કરે કે એ અંગે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી આવા ઠરાવો અંગ્રેજીમાં જેને pious wish કહે છે એવા જ રહેવાના. કારણકે જેને સત્તાનો અમલ કરવાનો છે તેઓને પોતે કાંઈ ખોટું કર્યું છે એવું લાગતુ હોય એવાં કઈ ચિહ્ન નથી. અર્થાત્ કે એ લોકો ગોળીબારને વ્યાજબી જ માનતા હશે! એટલે પૂ. રવિશંકર મહારાજ આ બધામાં કેવી રીતે ભળ્યા એ કૌતુક ઉપજાવે એવું તો છે!

પ્રશ્ન—ગુજરાતના નવનિર્માણ અંગે શી આકાંક્ષાઓ રાખી શકાય?

ઉત્તર—એના જવાબનો આધાર તો આકાંક્ષા રાખનારની પ્રકૃતિ ઉપર છે. પેલો એક ભવાઈનો પ્રસંગ યાદ છે ને કે જેમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિઓના અગ્રેસરોને તેમને રાજ્ય આપવામાં આવે તો તે શું કરે? મને એ અત્યારે બરાબર યાદ નથી આવતું પણ કોઈક સોનાની કડછી કરવાનું, કોઈક સોનાનાં ત્રાજવાં કરવાનું કે કોઈક સોનાનો અખો કરવાનું કે કોઈક એવું એવું વિચાર્યું હતું. એ વાત જરા શોધી કાઢજો ને, જો મળે તો.

મારી પ્રકૃતિ કયી આકાંક્ષાઓ કરે છે એમ પ્રશ્ન પૂછો તો પણ મારે માટે ઉત્તર દેવો મુશ્કેલ છે. કદાચ થોડાં વર્ષો પહેલાં પૂછ્યું હોત અથવા '૪૭ પહેલાં પૂછ્યું હોત તો કંઈક આશામયો ઉત્તર આપી શકત. અનેક આકાંક્ષાઓને નિરાશામાં પડેલી જોયા પછી આકાંક્ષાઓ કરવાનું બહુ મન જ થતું નથી! કોંગ્રેસમાં ભળ્યો ત્યારે કોંગ્રેસ અંગે કેવી કેવી આકાંક્ષાઓ હતી? તેમાં યે ખાસ કરીને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી કોંગ્રેસ શું શું કરશે એ અંગે જે આકાંક્ષાઓ હતી અને અત્યારે જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તેના ઉપર વિચાર કરતાં હવે ભવિષ્ય માટે કંઈ આકાંક્ષાઓ કરવાનું જ સૂઝતું નથી! અને આવું ઘણા મોટા માણસોને થયેલું છે—ગાંધીજી જેવાને પણ એટલે મારા જેવો પૃથગ્ જન નિરાકાંક્ષ થાય તો તેને માટે એ મોટાઈનું પગલું પણ ગણાય! ખાસ તો, ઘણી સાચી નીતિ જે ખોટી રીતે રજૂ થાય છે અને તેથી લોકમાં અપ્રિય થઈ વિરોધો જગાડે છે તે જોઉં છું ત્યારે કશું આકાંક્ષવાનું મન જ થતું નથી! જેમકે શિક્ષણના વાહન તરીકે અને જીવનના વ્યવહાર અંગે સ્વભાષાને—ગુજરાતીને—મોખરે મૂકનાર મારા જેવાને જે રીતે આજે ગુજરાતીનો પુરસ્કાર—ગુજરાતમાં ગુજરાતીના સહજસિદ્ધ સ્થાનને—રજૂ કરવામાં આવે છે અને તેથી વિરોધનો વાવંટોળ ઊભો કરવામાં આવે છે તે જોયા પછી શી આકાંક્ષા રાખવી? કોઈ કોઈ વાર પેલા 'પંચતંત્ર'ના વાનરની યાદ થઈ આવે છે, કે જેણે પોતાના રાજા તરફ એવી વફાદારી બતાવી કે એ રાજાનું નાક જ ગયું!

સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીની પાવડીઓ પહેરીને ગુજરાતી ભાષા ચાલે તો જ એની ગતિમાં પ્રાણ અને સૌંદર્ય દેખાશે એવું હું માનનારો છું. એટલે, આકાંક્ષાઓ રાખવી નિરર્થક છે એમ જાણ્યા છતાં એવી આકાંક્ષાઓ રાખું કે—

ભવિષ્યના ગુજરાતવાસીનો ગુજરાતી ભાષામાં વ્યવહાર જ્ઞાનસમૃદ્ધ અને ભાવસમૃદ્ધ હોય.

ગુજરાતનું રાજ્ય ભાષાકીય છે એ હકીકતને ગુજરાતનું નવું નિર્માણ સિદ્ધ કરી આપે એવી પણ આકાંક્ષા રાખીએ.

ગુજરાતના વેપારીઓ અને ગુમાસ્તાઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને કારીગરો પોતાનો જ વિચાર ન કરતાં લોકસમસ્તનો—ગુજરાતના અને ભારતના લોકસમસ્તનો વિચાર કરી પ્રવર્તમાન થાય તો સારું.

ગુજરાતમાં પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત સ્થિતિ અને સંપત્તિનો મહિમા પહેલો થાય, વારસાથી કે જન્મથી મળેલાનો નહીં. ધનનો મહિમા નહીં પણ ધન સમાજને શું કરી આપે છે એ ઉપરથી તેનો મહિમા!

વિદ્યાનું લક્ષ્ય પરીક્ષા નહીં, પણ પરીક્ષાનું લક્ષ્ય વિદ્યા; વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સંસ્થાઓ માટે નહીં પણ સંસ્થાઓ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો માટે.

અને છેવટે, સરકાર માટે લોકો નહીં પણ લોકો માટે સરકાર.

આવી કંઈ કંઈ આકાંક્ષાઓ રાખવા જેવી તો ગણાય; પણ રાખીને શું કરવું! હવે તો નીરક્ષીર વખાણની દૃષ્ટિ જ રાખવી, કે જેથી આશાના શિખરે ચડી નિરાશાની

ખીણમાં ગબડી જવું ન પડે. આવી બધી લાગણીઓ ધરાવતો હોવા છતાં ઉચ્ચ ધ્યેય અને આકાંક્ષાઓ રાખવી એમાં જીવનનો પ્રાણ છે, અને તેથી ,અનેક નિષ્ફળતાઓ અને નિરાશાઓના અનુભવો હોવા છતાં, ગુજરાતનું નવું નિર્માણ ભારતને ઉપકારક થઈ પોતાને ઉપકારક થશે એવી આકાંક્ષા તો હું જરૂર સેવું છું.

પ્રશ્ન—ગુજરાતના ભૂતકાળનું ગૌરવ ગુજરાતના ભાવિ ગૌરવમાં પ્રેરણારૂપ ન બને?

ઉત્તર—હું ભૂતકાળના ગૌરવની ગાથા ગાવામાં માનતો નથી. ભૂતકાળના ગૌરવનો ઈતિહાસ જાણવાથી વર્તમાન અને ભાવિમાં ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકાશે એવું માનનારો હું નથી. ઇતિહાસ તો એમ કહે છે કે—'गव्वमो गुज्जरदेसो'—ગરવો ગુર્જર દેશ—અને નર્મદાશંકરે 'ગરવી ગુજરાત 'ની ગરબી પણ ગાઈ. પણ કવિવર ન્હાનાલાલે 'અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ" એવું સ્તોત્ર ગાયું. આ બધું જો આપણા વારસામાં સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી જીવતું રહ્યું હોય તો તો વર્તમાન અને ભાવિ "ગુણિયલ ગુર્જર દેશ" "ગરવો ગુર્જર દેશ" બને.

આ ગૌરવનો મહામન્ત્ર મહામંત્રી વસ્તુપાલે મંત્રીપદ છોડતાં નવા મંત્રી નાગડને કહ્યો હતો. તે એ હતો કે 'સર્વ સંપ્રદાય અને કોમોનો મેળ રાખજો.' અત્યારે પણ આ મંત્રની ગુજરાતને જરૂર છે જ, પણ ભારતને તો સવિશેષ છે. Casteless અને Classless ના મંત્રોચ્ચારોથી સમાજમાં કશું કલ્યાણ થવા સંભવ નથી. મનુષ્યપ્રકૃતિએ અને ઇતિહાસોએ જે સમુદાયો અને સંપ્રદાયો ઊભા કર્યા છે તે કોઈ મંત્રોચ્ચારના જાદુથી અદૃશ્ય થવાના નથી; વિચારપૂર્વકના પ્રયત્નથી એ રૂપાંતરિત થાય, પણ માણસ જીવતું પ્રાણી હશે ત્યાંસુધી અને તેને સમાજમાં વસવું હશે ત્યાંસુધી સંપ્રદાયો અને સમુદાયો, વર્ણો કે વર્ગો રહેવાના; પરિવર્તન પામવા છતાં, નામો બદલવા છતાં, વ્યક્તિઓ બદલાવા છતાં, વર્ગો, વર્ણો અને સંપ્રદાયો રહેવાના. એટલે, શાશ્વત મંત્ર તો એ જ છે કે કોઈ પણ પ્રદેશ કે દેશ કે ખંડમાં કોઈ એક કાલયુગે વસતી માનવજાત પોતાનું કલ્યાણ સાહજિક ભેદોને નષ્ટ કરીને નહીં, પણ, ભેદોને મેળમાં રાખવાના, સંવાદમાં રાખવાના, પુરુષાર્થથી જ કરી શકશે. ગુજરાતના પ્રદેશના ઈતિહાસનો એકંદરે કોઈ બોધપાઠ નીકળતો હોય તો તે આ—મેળ રાખવાનો છે! કેટલેક અંશે, આવા ઈતિહાસને કારણે આ મેળ રાખવાની વૃત્તિ ગુજરાતવાસીને કદાચ વધારે સુકર હોય. આ જો સાચું હોય તો, ગુજરાત પોતાની આ સહજ મેળ રાખવાની વૃત્તિને કાર્યોનું યોગ્ય રૂપ બરાબર આપી કોઈ એવી હવા ઊભી કરે કે જેની અસર આખા ભરતખંડ ઉપર થાય. ભરતખંડની ગુજરાત કરી શકે એવી કદાચ આ મોટામાં મોટી સેવા થાય.

પ્રશ્ન—હાલમાં બધા પક્ષોને સહકાર આપવાની જે વાત થાય છે તે વિશે આપ શું માનો છો?

ઉત્તર: ઘણી સારી વાત છે. જો ખરેખર બધા પક્ષોનો સહકાર મેળવવાની સદ્-ઇચ્છા અને સત્-પ્રયત્ન હોય તો. પણ એનો ગૂઢાર્થ જો એવો હોય કે અમે કહીએ તે તમે કરો—અમે સત્તાધારી પક્ષવાળા જે કાંઈ કરીએ તે તમે બીજા બધા પક્ષોવાળા કરો—એવો હોય તો, એનું તાત્પર્ય એટલું જ કે અમારી સત્તાધારી પક્ષની આજ્ઞા તમે બધા ઉઠાવો! આ પણ સારું છે કારણકે આપણે ગુજરાતમાં તો બધાઓને શિસ્ત રાખવાનું અને આજ્ઞા ઉઠાવવાનું શીખવતા આવ્યા છીએ!

પણ જો સહૃદયતાથી પક્ષોમાં રહેલા અને કોઈ પક્ષોમાં ન રહેલા એવા જીવનનાં તે તે ક્ષેત્રોના અધિકારી વિચારકો અને કાર્યકર્તાઓની સાથે મુક્ત રીતે વિચારોની આપ-લે કરી, સત્તા કે શિસ્તના દબાણો વિના નિર્ણયો વિચારવામાં અને ઘડવામાં આવે તો એના જેવું શુભ બીજું [illegible] નહિ કહેવાય. અને સહકારની માગણી કરનારાઓનો આ જ ભાવાર્થ છે એવી [illegible] આકાંક્ષા રાખીએ.

૨૨-૪-૬૦

ગુજરાતની સરકારનાં આવકનાં સાધનો

ઠાકોર મિસ્ત્રી એમ. એ.

[એક સૂચન]

મુંબઇ ગુમાવ્યાનો ગુજરાતને ભારે રંજ છે. ગુજરાતે મુંબઈ ગુમાવ્યું હશે પરંતુ ભારતે મુંબઈ ગુમાવ્યું નથી. ગુજરાત અને મુંબઈ બંને એક અને અવિભાજ્ય ભારતનાં ઘટક અંગો છે. બંને પ્રદેશ વચ્ચેનો વેપાર, મૂડી અને મજૂરીની આપ-લે વગેરે હંમેશા વિકસતાં રહેશે. મુંબઇ એક મોટું આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર છે અને જેમ ભીતરના અનેક પ્રદેશોમાંથી માલ અહીં આવી પરદેશ જાય છે એમ ગુજરાતની પેદાશ પણ મુંબઈ બંદરેથી પરદેશ ચડશે. ગુજરાત પોતાનાં બંદરો વિકસાવે એમાં કશું નવું કે અત્યાઘાતી ન કહી શકાય પરંતુ માત્ર મુંબઈ ઉપરનું અવલંબન ઓછું કરવા પોતાનાં બંદરો વિકસાવે એ મનોદશા ખરેખર સંકુચિત અને પ્રત્યાઘાતી છે. પુરુષાર્થ અને સાહસનું ક્ષેત્ર ગુજરાતીઓ માટે કદાપિ પ્રાંતપૂરતું મર્યાદિત રહ્યું નથી. પરપ્રાંત અને પ્રદેશો વિકસાવવામાં જેટલો એ પ્રાંતપ્રદેશોને લાભ થયો છે એટલો જ ગુજરાતીઓને પણ લાભ થયો છે. પરસ્પર લાભનો વ્યવહાર રુંધવો એ આત્મઘાતી અને રાષ્ટ્રવિરોધી નીતિ છે.

મુંબઇ વિનાનું ગુજરાત ખાધવાળું રાજ્ય છે એ પણ આપણે માટે અફસોસની અને ફરિયાદની વાત બની ગઈ છે. મુંબઈ જતાં ગુજરાતને શાની ખોટ છે? કેટલી ખાધ છે? મુંબઈ ખાતે ગુજરાતીઓના વેપાર-ઉદ્યોગ અને ધંધાઓ આંચકી લેવામાં આવતા નથી. એટલું જ નહીં પરંતુ ગુજરાતના ઉત્પાદકો રાબેતા મુજબ પોતાની પેદાશ મુંબઈમાં વેચી શકશે. ખેડાનું દૂધ અને પારડીનું ઘાસ જતાં આવ્યાં છે એમ મુંબઈ જતાં જ રહેશે. અમદાવાદની કાપડની મિલોનું કાપડ જથ્થાબંધ મુંબઇમાં વેચાતું જ રહેશે. જે જે સાધનો દ્વારા ગુજરાતની આવક વધે છે તે તે બધાં જ સાધનો લગભગ અક્ષત રહ્યાં છે. તો પછી ગુજરાતને ખાધ શાની?

ખુદ્દ મુંબઇનો પ્રદેશ અનેકવિધ ઔદ્યોગિક અને વેપારી પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતો રહે છે. એ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કરવેરા નાખી સરકાર પોતાની સારી એવી આવક મેળવતી રહી છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ખુદ્દ મુંબઈ ખાતે સરકારને આવકની પુરાંત રહેવા પામી છે. આ પુરાંતનો લાભ નવી વહીવટી વ્યવસ્થા હેઠળ ગુજરાતને મળશે નહીં. એ પુરાંતનો થોડો ભાગ ગુજરાત ખાતેના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે વપરાતો હતો. પુરાંતનો હિસ્સો જતાં ગુજરાત રાજ્યને એટલી રકમ ઊભી કરવાની રહેશે. પુરાંતનો આ હિસ્સો ગુજરાતની 'ખાધ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. વિભાજનના કાયદામાં થયેલી નાણાંકીય જોગવાઇ આ ખાધવાળી પરિસ્થિતિને થોડી હળવી કરે છે. તેમ છતાં યે ગુજરાતની સરકારને પોતાનું વાર્ષિક બજેટ સંગીન આર્થિક ધોરણે અને આયોજનની લાંબી દષ્ટિ રાખીને તૈયાર કરવાનું રહેશે., આવકનાં નવાં સાધનો ખોળવાં પડશે. નવાં સાધનો કયાં હોઇ શકે એ પ્રશ્ન ઉપર વિચારતાં જે થોડા મુદ્દાઓ મહત્ત્વના લાગ્યા છે તે નીચે ઉતાર્યા છે.

ભારતના બંધારણ હેઠળ કેન્દ્રની સરખામણીમાં રાજ્યોને મળેલી કરવેરા નાખવાની સત્તા ઘણી મર્યાદિત છે. રાજ્યો ખેતીવાડીની આવક, મિલકત, વારસો વગેરે ઉપર કર નાખી શકે. જો કે ભારતમાં હજી જમીન-મહેસૂલનો વ્યાપક ચાલ છે. રાજ્યો ખનિજોના હક્કો પર વેરો નાખી શકે. ધંધારોજગાર, વીજળીનું ઉત્પાદન અને વેચાણ વગેરે પર વેરો નાખી

શકે. વાહનવેરા અને મનોરંજન કર પણ રાજ્યના તાબામાં છે. બીજા થોડા નાના કરવેરા ગણાવી શકાય. ઉપર જણાવવામાં આવેલા કરવેરા કેન્દ્રીય કરવેરાની સરખામણીમાં ઓછા ઉત્પાદક (productive) અને ઓછા વૃદ્ધિશીલ (elastic) છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓ હેઠળ રાજ્યોની જવાબદારી પ્રતિવર્ષ વધતી જાય છે. વધતી જવાબદારીને પહોંચી વળવા માટે બંધારણની રૂએ કેન્દ્ર સરકાર રાજ્યોને કરવેરાપ્રાપ્ત રકમમાં હિસ્સો અને જરૂર પડે વૈયક્તિક ધોરણે અનુદાન પહોંચાડે છે. રાજ્યો કેન્દ્રીય સરકાર પાસે નાણાં ઉછીના પણ લઈ શકે છે. છેલ્લાં દસ વર્ષ દરમ્યાન કેન્દ્ર સરકારે રાજ્યોને આપેલી સહાયનો નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકેઃ

કેન્દ્રે રાજ્યો માટે ફાળવેલાં નાણાં

(૧૯૫૧-૧૯૬૦) (કરોડ રૂપિયામાં)

વર્ષ	કરવેરામાં હિસ્સો	અનુદાન	લોન	કુલ
૧૯૫૧-૫૨	૫૨ ૯	૩૩ ૯	૭૩.૩	૧૬૦.૧
૧૯૫૭-૫૮	૧૨૦ ૯	૧૧૪ ૪	૨૮૩ ૬	૫૧૮.૯
૧૯૫૯-૬૦ (બજેટ)	૧૬૪.૬	૧૭૮.૬	૩૧૨ ૭	૬૫૫ ૯

૧૯૫૧-૫૨મા રાજ્યોને મળેલી કેન્દ્રીય સહાય એમના કુલ ખર્ચના લગભગ ત્રીસ ટકા જેટલી હતીઃ જ્યારે ૧૯૫૯-૬૦માં બજેટના અંદાજ મુજબ કેન્દ્રીય સહાયનું પ્રમાણ વધીને લગભગ બાવન ટકા જેટલું થયું છે. રાજ્યો પોતાની વધતી જવાબદારીને પહોંચી વળી શકે એટલા માટે કેન્દ્રીય સહાયનું પ્રમાણ વર્ષે વર્ષે વધતું જાય છે. તેમ છતાંયે રાજ્યોએ પોતાની કરવેરા નાંખવાની સત્તાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આયોજન સમિતિની સતત ફરિયાદ રહી છે કે રાજ્યો કર નાખવામાં હિલચોરી કરે છે. નવા ગુજરાત રાજ્યે આવી હિલચોરી કર્યા વિના રાજ્યની આર્થિક ગુંજાશને અનુરૂપ છતાં વિકાસને અવિરોધી એવી કરવેરાની નીતિ અપનાવવાની રહેશે.

રાજ્યો માટે જમીન-મહેસૂલ, વેચાણવેરા, વીજળીવેરા અને મોટરવાહનવેરા વધારેમાં વધારે આવક આપનારાં નીવડ્યાં છે. પરંતુ જમીન-મહેસૂલ પ્રમાણમાં સ્થિર (inelastic) આવક છે અને વેચાણવેરા કેન્દ્રના હાથમાં ચાલ્યો જાય એવી નજીકની બીતિ છે. મુંબઈ જેવું વિશાળ શહેર જતાં મોટરવાહનવેરો અને વીજળીવેરો બંને વેરાઓ આવકની દૃષ્ટિએ પાંગળા નીવડશે એમ લાગે છે. દારૂનિષેધવાળાં રાજ્યોને માટે આબકારી જકાતની આવક લગભગ સ્થિર કહી શકાય. તો પછી ગુજરાત રાજ્યની સરકારે પોતાની આવક વધારવા માટે શું કરવું ?

ભારતનાં થોડાં રાજ્યોમાં ખેતીજન્ય આવક ઉપર વેરો નાંખવામાં આવે છે. પરંતુ મોટા ભાગનાં રાજ્યોમાં જમીન-મહેસૂલ સિવાય ખેતી ઉપર બીજા વેરા નાખવામાં આવતા નથી. બંધારણ હેઠળ મળેલા થોડા કરવેરામાં ખેતીવાડીની આવક અને મિલકત ઉપરના વેરા અત્યંત મહત્ત્વના ગણાવા જોઈએ. છતાં યે રાજ્યો પોતાને મળેલી એ થોડી સત્તાનો પણ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી શક્યાં નથી ! નવા ગુજરાત રાજ્યની સરકારને ખેતીજન્ય આવક ઉપર કર નાંખવાની ભલામણ થઈ શકે.

અને ગુજરાતની ખેતીજન્ય આવક કરવેરાના બોજાને સહી શકે એટલી માતબર અને વૃદ્ધિશીલ છે.

ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય આવક

(૧૯૫૫-૫૬ના ભાવોમાં)
(કરોડ રૂપિયામાં)

વિગત	૧૯૫૫-૫૬	૫૮-૫૯
૧ કુલખેતી	૧૦૨.૪૨	૧૬૫.૯૮
૨ ખાણો	૨.૩૯	૨.૬૫
૩ કારખાનાં	૮૮.૯૫	૧૦૮.૨૫
૪ નાના ઉદ્યોગો	૬૧.૪૪	૬૭.૪૯
૫ વેપાર, વાહન, બેન્કો ઇત્યાદિ	૨૨૨.૪૪	૨૬૨.૭૨
કુલ	૪૭૭.૬૩	૬૦૭.૦૯

(મૂળ : Quarterly Eco. Report of the Indian Institute of Public Opinion, vol. VI No. 3 Jan. '60. ગુજરાતમાં ડાંગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.)

છેલ્લાં ચાર વર્ષ દરમ્યાન ગુજરાતની અર્થરચના કેવી પ્રગતિશીલ અને બળવાન રહી છે એનો તાદૃશ ખ્યાલ આ કોઠો આપે છે. કુલ ખેતીજન્ય આવકને એના જુદા જુદા પેટા વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે તો એથી યે વિશેષ સંતોષકારક પ્રગતિનું દર્શન થાય છે. પશુપાલન, જંગલો,મત્સ્ય ઉદ્યોગ વગેરેમાંથી પ્રાપ્ત થતી આવક ચાર વર્ષ સુધી સ્થિર રહી છે : જ્યારે ખેડ (cultivation)માંથી પ્રાપ્ત થયેલી આવક એટલાં વર્ષોમાં રૂા. ૬૩ કરોડ પરથી વધીને રૂા. ૧૨૬ કરોડ જેટલી થઈ છે. ખેડની આવકમાં થયેલો સો ટકાનો વધારો ગુજરાત રાજ્યની સરકારને દર વર્ષે ઘણી મોટી રકમ આપી શકે. ખેડની આવકમાં મગફળી અને તમાકુની ખેડમાંથી થતી આવકનું પ્રમાણ સવિશેષ છે. એ દૃષ્ટિએ રોકડ પાકો ઉપર વેરો લેવાની વ્યવસ્થા સરકારે વહેલામાં વહેલી તકે કરી લેવી જોઇએ.

એક બીજા દૃષ્ટિકોણથી પણ ખેતીજન્ય આવક પરનો વેરો ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ભારતના આર્થિક વિકાસને જરૂરી મૂડીરોકાણ માટે રકમ મેળવવાના સરકાર ભારે પ્રયત્નો કરે છે. ખેતીપ્રધાન દેશમા ખેતીજન્ય આવક વધતી જાય તો જ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી મૂડી અને બજાર મળી રહે પરંતુ, કમભાગ્યે ભારતમાં ખેતીપ્રાપ્ત રકમમાંથી કેટલો ભાગ ઔદ્યોગિક મૂડીરોકાણમાં જાય છે ? ખાનગી મૂડીરોકાણના ક્ષેત્રમાં કેટલા ખેડૂતો પોતાની બચત ઉદ્યોગમાં રોકે છે ! આપણે ત્યાં સરકાર પોતે પ્રચંડ મૂડીરોકાણ કરે છે. પરંતુ, સરકારને રોકવા માટે મળતી મોટા ભાગની મૂડી શહેરોમાંથી અને ખેતી સિવાયની આવકમાંથી મળે છે. ખેતીજન્ય આવક ઔદ્યોગિક વિકાસને નાણાં પહોંચાડવામાં ઉપયોગી નીવડતી નથી. અને ભારત એ રકમનો ઉપયોગ આયોજિત મૂડીસર્જન માટે કરી શકતું નથી. એટલા માટે તો સાધનોની તૂટ (deficit)નો પ્રશ્ન આટલો ઉગ્ર રહેવા પામ્યો છે. ભારત જેવા ખેતી-પ્રધાન દેશમાં ખેતીનિર્ભર ઔદ્યોગિક વિકાસ જ ઝડપી બની શકે. ખેતીપ્રાપ્ત આવકને ઉદ્યોગમાં મૂડીરૂપે રોકવી જોઈએ, નહીં તો આવક સોનાચાંદી જેવી કીમતી ધાતુ અને સટ્ટાજુગારમાં ચાલી જશે. એનો ઉપયોગ દેશના આયોજિત ઝડપી ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે થઈ શકશે નહીં.

ગુજરાતની નવી સરકારે આ ક્ષેત્રમાં પહેલ કરવી જોઇએ. એની કૃષિ-અર્થરચના એટલી વિકાસક્ષમ (dynamic) છે કે એ વેરાનો થોડો બોજો સહન કરી શકશે. પરંતુ સવિશેષ લાભ તો એ છે કે ગુજરાત રાષ્ટ્રી અર્થવિધાનના ક્ષેત્રે દેશ સમસ્તને આર્થિક વિકાસને પોષક એવો નવો રાહ ચીંધી શકે

ગુજરાત રાજ્ય અને વર્તમાનપત્રો

ભાનુભાઈ જશભાઈ પટેલ

ઉપકુલપતિ : સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ

ગુજરાતમાં નવેસરથી રાજ્ય રચાય છે ત્યારે એ રાજ્યનાં મુખ્ય અંગો નાગરિકો, ધારાસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્રના સંબંધો પણ પરસ્પર સમજૂતી અને મીઠાશના પાયા પર રચાય તો રાજ્યને રચનાત્મક વલણ આપવામાં ઘણી સહાય થશે.

ભારતના બંધારણને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને એમાં આપેલા કોલને ગુજરાતની ભૂમિમાં મૂર્તિમંત બનાવવામાં સૌ સંમત થઈ શકે. આ બધાં અંગો પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન પગલાં અને નિર્ણયો માટે એ બંધારણ સામું જોઈને કામ કરે તો સંભવ છે કે, પ્રસંગોપાત ઉપસ્થિત થતા સંઘર્ષ, કલહ અને કડવાશ ગળી શકાય. આ બધાં અંગોના સહકારના એક માત્ર જોરથી પણ આપણા વિકાસ કાર્યક્રમને, નવો સમાજ રચવાની નીતિને, શુદ્ધ વહીવટ સ્થાપવાની આકાંક્ષાને અને બંધારણમાં પ્રદર્શિત કરાયેલી ઘણી મહેચ્છાઓને આકાર આપવામાં આપણને ઘણો વેગ અને સફળતા મળી રહેશે.

આ હેતુ સિદ્ધ કરવામાં વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો સારો ફાળો આપી શકે. એ વિષે થોડી ચર્ચા કરવી આજે સમયસરની ગણાશે. નાગરિકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું ધારાસભ્યોની માફક આ પણ એક મહત્ત્વનું અંગ છે. આના લેખકો સારા પ્રમાણમાં હિત અને અહિત કરી શકે એમ છે. તંદુરસ્ત લોકમત ઘડવામાં એ ફાળો આપી શકે. યોજનાઓ વિષે વિગતવાર ખાત્રીલાયક માહિતી તપાસ કરીને આપે તો એ સાચું લોકશિક્ષણનું કાર્ય કરી શકે. સૌ નમ્રભાવે એની ત્રુટિઓ તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરીને એ તટસ્થતાપૂર્વક અવલોકન કરી શકે. એવી સહાય રાજ્યને પણ કરી શકે. યોજનામાં આવતી રૂકાવટો દૂર કરવામાં જનમતને પણ એ તૈયાર કરી શકે. આના પરિણામે યોજનાઓની ગતિ ઝડપી બને આથી ઊલટું જમીન, સ્થળ, નહેરનું કદ, રસ્તાની લાઇનદોરી વગેરે વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નો પર અધૂરી માહિતીને લીધે અગર પક્ષીય વલણ ધારણ કરીને જનમત ઉશ્કેરવાનું સાધન પણ એ જ વર્તમાનપત્ર કે સામયિક બની શકે. અને એ દ્વારા નાગરિકો અને રાજ્ય વચ્ચેનું અંતર વધારી શકે. અને યોજનાની ગતિ ધીમી પાડી શકે એ પણ શક્ય છે.

જુદા જુદા પ્રશ્નો પરની સરકારી નીતિની બાબતમાં પણ આ બંને પ્રકારનાં પરિણામોની શક્યતા છે. એકાદ પ્રગતિશીલ કામ ઉપાડવા ઇચ્છતી સરકારને કેમ ટેકો આપવો જોઈએ એ વિષેની સાચી સમજ આપીને એ નીતિને ઝટ અમલી બનાવવામાં સહાયભૂત થઈ શકે. અગર એ નીતિ આપણા બંધારણને અનુરૂપ હોવા છતાં એની સામે જે થોડા વાચાળ માણસોનો એક યા બીજા કારણે વિરોધ હોય તેનું વાજિંત્ર બનીને ઉશ્કેરાટ ફેલાવવામાં અને એ નીતિને નાકામિયાબ બનાવવામાં પણ ફાળો નોંધાવી શકે.

આપણા વહીવટી તંત્રને કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે, ન્યાયતંત્રની નિષ્પક્ષતા ટકાવી રાખવા માટે, ધારાસભાને લોકલાગણીનો પડઘો પાડતી બનાવવા માટે અને આપણી રાજ્યવ્યવસ્થા આપણા બંધારણના પાયા પર ગોઠવવા માટે તંદુરસ્ત લોકમત ઘડવાની અનિવાર્ય જરૂર છે. જો સાચા સમાચાર પરિશ્રમપૂર્વક મેળવીને જરૂર હોય તે પ્રમાણે સંયમપૂર્વક કે ઉત્સાહપૂર્વક ફેલાવવાનું, સમાજના કેટલાક ભાગને ન રુચે એવા પણ આપણી લોકશાહીના વિકાસાર્થે, અગર અસમાનતા દૂર કરવાની દૃષ્ટિથી અગર આર્થિક આબાદીના ખ્યાલથી આપણા બંધારણની ભાવના મુજબ લેવાયેલ નિર્ણયો, આંકડા, દાખલા, દલીલો વગેરેથી ધીરજપૂર્વક સારાયે સમાજને ગળે ઉતારવાનું, વહીવટ અંગે ફેલાતા અનેક ખ્યાલો વિષે ઊંડો અભ્યાસ કરીને સાચી વસ્તુસ્થિતિ લોકો.તેમજ રાજ્ય પાસે રજૂ કરવાનું વગેરે કામ ઘણાં મહત્ત્વનાં છે.

રાજ્યતંત્રનાં તમામ પગલાંને હંમેશ સારાં જ કહેવાં એ જરૂરી નથી પણ સારાં હોય ત્યાં સારાં કહેવાં જ જોઈએ અને આગળ નિર્દેશ કર્યો એ માપદંડથી ખોટાં હોય ત્યાં નિખાલસતાથી ખોટાં પણ કહેવાં જોઈએ. પણ બધી જાતના મત પ્રદર્શિત કરતી વખતે વપરાતી માહિતી અને ભાષા વિષે પૂરો ખ્યાલ કરવો જોઈએ કે એના પ્રત્યાઘાતો શા પડશે! જો સૌનું ધ્યેય આપણે ઠરાવેલા લક્ષ્યાંકોએ ત્વરિત ગતિએ પહોંચવાનું અને સુરાજ્યને માટે જરૂરી એવી સહકારની ભાવના વધારવાનું હોય તો એની ક્ષતિ ન આવે એ ખ્યાલ રાખીને કામ કર્યા કરીશું તો આપણી બધી દિશાઓની પ્રગતિ નિશ્ચિત અને ઝડપી હશે.

સામયિકો અને વર્તમાનપત્રોને હકીકતો મેળવવા માટે તેમજ જાતમાહિતીની દૃષ્ટિએ પ્રવાસ પર્યટનો કરવા માટે આજે પ્રમાણમાં સારી અનુકૂળતા છે. રાજ્ય તરફથી થતાં અનેક પ્રકાશનો, પુસ્તિકાઓ, ચલચિત્રો, જાહેરાતો, માહિતી પત્રિકાઓ વગેરેનો કાળજી અને શ્રમપૂર્વક લાભ લેવામાં આવે તો સંભવ છે કે ગેરસમજૂતી થવા કે ફેલાવા માટે ઘણો ઓછો અવકાશ રહેશે.

આધુનિક જમાનામાં ચોથી સત્તા તરીકે ગણાતું આ અંગ બાકીનાં ત્રણેય અંગોને ખૂબ ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે. અને એમને કાર્યક્ષમ અને તંદુરસ્ત બનાવવામાં કિંમતી ફાળો આપી શકે એમ છે. એનું દૃષ્ટાંત ગુજરાત ભારત પાસે રજૂ કરે એમ ઇચ્છીએ.

વિદ્યાનગર
તા. ૨૦-૪-૬૦

✳

પાટનગર : ગાંધીનગર

ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ

નવા રચાતા ગુજરાત રાજ્યનું એક નવું પાટનગર વસાવવાનું છે, એનું સ્થળ નક્કી થઈ ગયું છે અને એનું નામ ગાંધીનગર રાખવાનું છે એવી સત્તાવાર માહિતી છાપાંઓ પરથી મળે છે.

આર્થિક ખાધવાળા આ રાજ માટે નવા પાટનગરની જરૂર છે કે કેમ, અને હોય તો એ ક્યાં હોવું જોઈએ એ પ્રશ્નો અનેક દૃષ્ટિએ વિચારી જોવાયા હશે અને પછી જ એ નિર્ણયો લેવાયા હશે એટલે એ વિષે અહીં કાંઈ લખવાની ઈચ્છા નથી. પણ આ નવા પાટનગરનું નામ ગાંધીનગર રાખવાનું છે એ વિષે થોડાક વિચારો આવે છે એ અહીં રજૂ કર્યા છે.

ગાંધીજીનું નામ અત્યાર અગાઉ કેટલાંક ગામો સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. રેલવે ગાઈડ પરથી જણાય છે કે જયપુરથી ત્રણ માઈલ દૂર ગાંધીનગર નામનું સ્ટેશન આવેલું છે. ખુદ ગુજરાતમાં અત્યાર અગાઉ બે ગામોનાં નામ સાથે ગાંધીજીનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે: કંડલા આગળ બંધાતા ગામનું નામ ગાંધીધામ રાખવામાં આવ્યું છે; અને અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ વિસ્તારમાં આવેલા એલિસબ્રિજ સ્ટેશનનું નામ બદલીને ગાંધીગ્રામ રાખવામાં આવ્યું છે.

પોસ્ટલ ગાઈડ પરથી જણાય છે કે રોહતક વિસ્તારમાં ગાંધી કેમ્પ છે; જબલપુર વિસ્તારમાં ગાંધીગંજ છે; અકોલા, ખલીલાબાદ, વિશાખાપટ્ટમ્ અને મથુરાઈ વિસ્તારોમાં ગાંધીગ્રામ છે; અને ભોપાળ, પૂર્વ ગોદાવરી, દિલ્હી, જલંદર, બેલારી, કોલ્હાપુર અને વિજયવાડા વિસ્તારોમાં ગાંધીનગર છે.

કોઈ પણ જન્મે અગર બને ત્યારે એનું નામ પાડવાની એક પ્રચલિત પ્રથા છે. એની પાછળ મૂળ હેતુ તો એ જન્મનારને અગર બનનારને ઓળખવા–ઓળખાવવાનો હોય છે. મનુષ્યનું, નદીનું, સ્થળનું નામ પાડવામાં આવે એવી જ રીતે ગામનું પણ નામ પાડવામાં આવે. અને એમ નામ પાડવું એ જરૂરનું પણ છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ મૂળ હેતુ ઓળખવા–ઓળખાવવાનો હોય છે. પણ પછી એ નામ સાથે ગુણ મેળવવાનું શરૂ થાય છે. બાળકની ફૈઈને (અગર અત્યારના જમાનામાં મમ્મી-પપ્પાને) એમ લાગે છે કે જેનું નામ અમે પાડીએ છીએ એનામાં અમુક ગુણ તો હશે જ—એ છે કે નહિ એને એ ગૌણ બાબત માને છે.

બાળકના બહારના દેખાવમાં કશું છૂપું હોતું નથી અને છતાં અમાસની રાતના અંધારાને પણ લજવે એવા રંગવાળા બાળકનું નામ કાન્તા અગર કાન્તિલાલ રાખવામાં આવે છે; અને ત્રાંસી અગર બાડી આંખવાળી પુત્રીનું નામ સુલોચના રાખવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે ક્રમ ઊલટો હોય છે. પૂર્ણિમાના અજવાળાને પણ ઝાંખું પાડે એવા રૂપવાળી પુત્રીનું નામ શ્યામા રાખવામાં આવે છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૫૫

ગુજરાત રાજ્યના સ્થાપનાદિને

રાજ્યના સૂત્રધારોને કેટલાંક સૂચનો

રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ

ભારત સેવક સમાજ : અમદાવાદ

ગુજરાતનું જુદું રાજ્ય થયું અને તે તા. ૧ લી મેથી પોતાનો અલગ વહીવટ શરૂ કરશે. આવા કારણે ઘણાં લોકો અતિ ઉત્સાહમાં આવી ગયા છે. સને ૧૯૪૨ના જુલાઈની તા. ૮ મીના રોજ દેશની માતૃસંસ્થા રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ગાંધીજીની પ્રેરણાથી "કરેંગે ઔર મરેંગે"નું સૂત્ર અપનાવ્યું ત્યારથી ભારતની સ્વતંત્રતાના જન્માક્ષર લખાયા હતા તે સને ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫ મીના રોજ ધામધૂમથી વંચાયા. ગુજરાતને પણ ત્યારથી જ સ્વરાજ્ય મળ્યું હતું એટલે કોઈને ય ઘેલમાં આવી જવાની જરૂર નથી. સાચી વાત તો એ છે કે જે રીતે મુંબાઈ રાજ્યનું વિભાજન થયું તે જોતાં ભારતની ભાવનાશીલ એકતામાં એક ખંજર માર્યા જેવું થયું છે. હરેક ભાષાકીય પ્રાંતનો વહીવટ જે તે ભાષામાં ચાલવો જોઈએ, શિક્ષણનું માધ્યમ તે ભાષા હોવી જોઈએ અને ગામડાના ગરીબ માણસને પણ અતડું ન લાગે એવું વાતાવરણ સર્જવું જોઈએ, એ વાત બરોબર છે. પણ "અમારા પ્રાંતનો વહીવટ અમે જ કરીએ, બીજા પ્રાંતવાળા ન કરે, અમને તેમાં અન્યાય થાય, અમને તેમની સાથે નહિ ફાવે, અમો લઘુમતીમાં હોવાથી અમારો વિકાસ અટકી પડે" વગેરે ભાવનાઓથી કે દહેશતથી પ્રાંતીય વિભાગો પાડવા તે ભારતની એકતાની ભાવનાનો દ્રોહ કર્યા બરોબર છે. મુંબાઈ રાજ્યનું વિભાજન એવી મનોદશાથી થયું તે દુઃખની વાત છે. આ ભાવના ભારતની સંગીનતાની સાંકળની નબળી કડી છે.

આમ છતાં તે જોખમને વિદારવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. હવે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર કે કચ્છ રહ્યું નહિ પણ સમગ્ર પ્રદેશને ગુજરાતનું નામ મળ્યું અને તેના જુદા જુદા વિભાગો જિલ્લાના નામે ઓળખાય છે. પ્રાદેશિકવાદ પણ કોમવાદ જેટલો જ ભૂંડો છે. તે પ્રજાજીવનને પાયમાલ કરે છે. માટે ગુજરાતીઓએ પ્રથમ કાર્ય તો એ કરવાનું છે કે પ્રાદેશિક સંકુચિત ભાવનામાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. કેટલાક સ્વાર્થસાધકો ન્યાયને નામે, પોતાની વર્ષોજૂની સંસ્કૃતિને નામે, ભૂતકાળની જાહોજલાલીને નામે, પ્રજામાં આવા ભેદ ઊભા કરી પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધી લેવાને પ્રજાને અંધારપાટા બંધાવશે એમાંથી પ્રજાએ બચવું જોઈએ. કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષી ગુજરાતીએ ગુજરાતની પ્રજામાં પ્રાદેશિકવાદનું ઝેર પીરસવું નહીં તેમાં તેની દેશ પ્રત્યેની મોટી સેવા છે. કાર્યકર્તાઓમાં ભૂલ થાય, વહીવટમાં અચાનક કોઈને અન્યાય પણ થાય. બધાય આગેવાનો કે કાર્યકરોમાં કે વહીવટકર્તાઓમાં સરખી માનવતા હોતી નથી. માનવતા પારખવાનું કોઈ યંત્ર નથી કે તેવા માનવતાવાળાઓને પારખી પારખીને જવાબદારી સોંપાય. એમાં કોઈ કલંકવાળો નીકળે તો તેના પરથી આપણી ધ્યેયનિષ્ઠા ગુજરાતની એકતામાં સહેજ પણ ખલેલ નહીં પહોંચવું જોઈએ. ગાંધીજીએ અને સરદારશ્રીએ ગુજરાતને પ્રથમ આ ઉદારતા શીખવી છે તેને પોષવી.

ગુજરાતને જુદું થવું પડ્યું તો તેને આપણે સમસ્ત ભારતનાં બીજાં રાજ્યોને માટે અનુકરણીય બનાવવું જોઈએ. કારણ કે ગાંધીજીએ અને સરદારશ્રીએ આપણને વર્ષો સુધી

તેની તાલીમ આપી છે. તેમના પ્રાણ આપણા જીવનમાં રેડાયા છે. આપણને તેમની વાત વ્યવહારૂ લાગી છે અને એ કારણે ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય થયું તો તેનો પૂરો લાભ લેવાને આપણે પૂરો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. આજ સુધી આપણે એમ કહેતા હતા કે મુંબાઇ રાજ્યમાં આપણે લઘુમતીમાં છીએ એટલે લોકશાહીની દૃષ્ટિએ એટલે ગાંધીજી અને સરદારશ્રીના સ્વરાજ્યના આદર્શોનો અમલ નહોતા કરી શકતા. પ્રાદેશિક ભાષા, રાષ્ટ્રભાષા, પાયાની કેળવણી, રચનાત્મક કાર્યો વગેરેના કાર્યકર્તાઓ હતાશ થઈ ગયા હતા. હવે એ હતાશા નહીં રહેવી જોઈએ. ગુજરાતના કોંગ્રેસી મોવડીઓ હજી ગાંધીજી અને સરદારના આદર્શો નથી ભૂલી ગયા. આજ સુધી બધા સાથે ભાવનાની એકતા સાધવાની દૃષ્ટિએ પોતાના હૃદયની માન્યતા વિરુદ્ધ વર્તીને પણ વહીવટ કર્યો. હવે ગુજરાતનો મોવડીવર્ગ કોંગ્રેસના આદેશોના રંગે રંગાયેલો જ છે. જેનો રંગ કાચો હોવાને કારણે ઊડી ગયો હશે તેઓ હવે આ કલ્યાણરાજ્યના યજ્ઞને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને અભડાવવાની ઇચ્છા ન કરે.

બીજી બાજુ કાર્યકર્તાઓ શહેરો અને તાલુકાની ઓફિસો છોડી તેમજ વિવિધ સન્માનના મેળાવડા છોડી ગામડાંમાં જઈને જેમ પહેલાં ચૂંટણીનો પ્રચાર કરતા હતા તેમ આપણું રાજ્ય કેવું ચાલવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આમજનતાને આપે, કે જેથી કરીને બોલકણા અને બુદ્ધિભ્રમ ઊભો કરે એવા મૂઠીભર માણસો સમગ્ર જનતાના નામે પોતાનું વર્ચસ્વ નિભાવવાને ખોટો પ્રચાર કરે ત્યારે આમજનતા આપોઆપ તેમને સાચી વસ્તુસ્થિતિનું ભાન કરાવે.

માટે મંડળ સમિતિઓનું કે ક્રિયાશીલ સભ્યોનું પ્રથમ કામ આપણા નવા રાજ્યની કાર્યદિશાનો ખ્યાલ આમજનતાને આપવાનો છે.

આપણા મોવડીઓએ નિર્ણય તો કર્યો જ છે કે કોંગ્રેસે આજસુધી સ્વરાજ્યનો જે ખ્યાલ પ્રજાને આપ્યો છે તે પ્રમાણે ગુજરાતમાં વહીવટ થવો જોઈએ. એટલે ગુજરાતની બધી અદાલતોનું, ધારાસભાનું, નાનું મોટું વહીવટનું અને શિક્ષણનું કામ ગુજરાતી ભાષામાં જ ચલાવવું, સાદાઈથી ચલાવવું, અને જે પરદેશી રાજ્યને આપણે અહીંથી વિદાય કર્યું તેની રીતરસમો હજુ જે આપણી નબળાઇને કારણે રાખી રહ્યા છીએ તેને હવે ત્યજવી. એના હેતુથી તો પ્રથમ મંગળાચરણમાં ગુજરાતના રાજ્યની ઉદ્ઘાટનવિધિ રાષ્ટ્રપ્રમુખ કે વડાપ્રધાનના હાથે આડંબરી દમામથી નહીં થતાં પૂ. રવિશંકર મહારાજ જેવા સાધા સાદા નિષ્પાપ અને સેવાપૂર્ણ સંતના હાથે સાદાઈથી થશે. આ પુન્યવિધિ પહેલાં ગાંધીજીના આશ્રમમાં બધાએ પ્રધાનો અને જનતા પ્રાર્થના કરશે. પૂરી અનુકૂળતા હશે તો નવું રાજ્ય ચલાવવાની પ્રધાનોની સોગંદવિધિ પણ આશ્રમમાં બાપુના નિવાસસ્થાન 'હૃદયકુંજ'માં થશે. આ બધા નિર્ણયો પોલા નથી પણ રહસ્યપૂર્ણ છે. એમાં ગુજરાતનું રાજ્ય ગાંધીજીની ભાવના અનુસાર ચલાવવાની વૃત્તિ છે. ગુજરાતનું રાજ્ય જનતાનું કલ્યાણરાજ્ય બને એવો તેનો સંકલ્પ છે.

એ સંકલ્પમાં નીચેના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થઈ શકે :

૧. પ્રાદેશિક ભાષા મારફત રાજ્યનો બધો વહીવટ ચાલે

૨. પ્રાદેશિક ભાષા શિક્ષણનું માધ્યમ હોય.

૩. પ્રાથમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણના પાયામાંથી જ ચારિત્ર્ય, શ્રમ અને બુદ્ધિનો સમન્વય હોય. એ દૃષ્ટિએ શિક્ષણમાં ફેરફાર થાય, એ ગુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે અત્યંત મહત્ત્વની બાબત છે

૪. ખાનગી મોટાં સાહસોને બદલે ગામડાંનાં ઝૂંપડામાં રહેનારાં સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં રહીને અનેક ધંધા કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે એ રીતે ગામડાંનું ઉદ્યોગીકરણ થવું જોઈએ.

ગામડાંની પ્રજા બેકાર કે અર્ધબેકાર રહેશે તો તે શહેરો તરફ આકર્ષાશે, જે ગુજરાત માટે બહુ જ જોખમકારક છે. આ કાર્યમાં પ્રજાના બધા વર્ગોનો સહકાર જોઈએ.

૫. તેલ, ગ્યાસ કે બીજી શોધોએ ગુજરાતના સદ્ભાગ્યનો ઉદય કર્યો છે. એટલે એ અંગેના ધંધા રોજગારમાં ઘણા મહેનતુ માણસો પોષાશે. પણ તેટલી જ કાળજી અન્ન પેદાશ પર આપણે રાખવી રહી. ગુજરાતના મોટા વિસ્તારમાં દશ વરસની મુદતમાં નહેરોની અનુકૂળતા તો થશે જ અને ગુજરાતની જમીન ખેડ, ખાતર અને પાણીથી સોનું પકવે એવી સમૃદ્ધ છે. તેમાં સીધું કામ કરતાર ખેડૂતવર્ગ હજી પૂરતો જાગૃત નથી. સહકારી સેવા મંડળીઓ મારફત તેમને જાગૃત કરી, તેમને વર્ષોજૂની પુરાણી આદતોમાંથી મુક્ત કરીને કુશળ ખેડૂત બનાવવા પડશે. આપણી પાસે ખેતી માટેની જેટલી જમીન રહે તેમાંથી આપણે અન્ન બાબતમાં સ્વાવલંબી બનીએ એવી વ્યવસ્થા કરવી પડશે. આ સાવ શક્ય છે, વ્યવહારુ છે. જો પૂરતાં ખેડ, ખાતર અને પાણી હોય તો આપણી જમીન આપણને હાલ આપે છે તેનાથી ત્રણ ગણું ઉત્પન્ન આપે એવી તેનામાં ગુંજાશ છે.

૬. દારૂબંધી સંપૂર્ણ સફળ થવી જ જોઈએ. સંપૂર્ણ સફળ થઈ છે એવું હું નથી માનતો. કારણ કે હું જોઉં છું કે વેપારીઓ પોતાની કમાણી ખાતર નશાવાળાં પીણાં છાનાંછપનાં સમાજમાં ઘુસાડી દે છે. ગેરકાયદેસર બનાવટ અને ધંધા હજુ ચાલે છે. તેમાં પીનારાઓનો, વહીવટી ખાતાનો અને સામાન્ય આમજનતા જે આ બધું જોવા અને જાણવા છતાં નિષ્ક્રિય રહે છે તેમનો દોષ છે. આ ગેરકાયદેસર બદી ચાલે છે તે પોલીસ ખાતાના ઘણા નાનામોટા નોકરો જાણે છે છતાં કોઈ પણ હેતુથી તેઓ આંખમિંચામણાં કરે છે, એ હકીકત છે. માટે દારૂનિષેધની બાબતમાં આપણે રચનાત્મક ને દંડાત્મક બન્ને પ્રવૃત્તિ સાથે સાથે ચલાવવી જોઈએ.

૭. કોઈ પણ રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા સાથે સામાન્ય આમજનતા વધારે સંપર્કમાં આવે છે. તે ખાતાની જેવી નીતિરીતિ તેની ઘેરી અસર પ્રજા પર થાય છે. આજ સુધી વ્યવસ્થા અંગે મેં કેટલીક વખત આકરું છતાં સાચું નિવેદન કર્યું છે જેને ન્યાયખાતું કહીએ તે કોઈપણ ટીકાથી પર હોવું જોઈએ. તે એટલું શુદ્ધ હોવું જોઈએ કે કોઈ પણ તેના સામે અંગુલીનિર્દેશ ન કરી શકે, પણ તે ખાતા નીચે પવિત્રતા સચવાઈ નથી. દિનપ્રતિદિન તેમાં ઊંડો સડો દાખલ થતો જાય છે. ન્યાયના મંદિરની પવિત્ર ખુરશીના ગૌરવ અને પવિત્રતા દિનપ્રતિદિન ઝાંખાં પડતાં જાય છે. વકીલ મંડળ પણ આ ખાતાનું એક બિનસરકારી અંગ કહેવાય. ઘણા વકીલોનાં હૃદયમાં આનું દુઃખ થાય છે એ હું જાણું છું. પણ તે કોને કહેવાય? રાજ્યના પ્રધાન મંડળે પોલીસ તંત્રની સાફસૂફી સાથે આનો વિચાર પણ કરવો પડશે. અને જરૂર પડે તો પ્રજાના નૈતિક અને સામાજિક હિતની ખાતર મોટું ઑપરેશન પણ કરવું જોઈએ. મારી આ મુદ્દાની વાતને જે કોઈ હસી કાઢશે તેને સાચી વસ્તુસ્થિતિનો કે સાચા પ્રજાજીવનનો ખ્યાલ નથી એવું હું કહીશ. કારણ કે હાલની પરિસ્થિતિની અનૈતિક અસરથી આમજનતાના હૃદયમાં રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારી અને શ્રદ્ધામાં ઊણપ આવતી જાય છે, તેનો તેમને ખ્યાલ નથી.

૮. આપણા વહીવટી તંત્રમાં જેઓ છે તેઓ પણ આપણા પૈકીના છે. વિશેષમાં લોકશાહી તંત્રના વહીવટી તંત્રની નોકરી સ્વીકારી એક કર્મચારી તરીકે તેમની જવાબદારી વિશેષ છે. આ જવાબદારી ઘણાં કર્મચારીઓ સમજ્યા છે, પણ અનુભવ કહે છે કે ઘણાં તો રાજ્યની ઉદાર નીતિનો લાભ જ લે છે અને અંગ્રેજ શહેનશાહના વખતની જરૂરી

સાહેબી રીતરસમ તેમણે જાળવી રાખી છે, એટલું જ નહિ પણ સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી કાયદાથી તેમને રક્ષણ અપાયું છે તેનો ગેરલાભ લેતાં પણ ચૂકતા નથી. જે કામ એક અઠવાડિયામાં થાય તેવું હોય તે કાર્યનો નિકાલ કરતાં સાત માસ વીતી જાય છે. છતાંયે તેનો નિકાલ થતો નથી. જે ખુરશીએ પહોંચતાં મોટા બારણેથી જતાં દશ પગલાં ભરવાનાં હોય છે તેને બદલે બીજી દશ નાની બારીઓમાં નીચા નમી જવાની વિધિમાં દશ ગણો શ્રમ ને સમય થાય છે! આ રીતરસમ વહીવટી તંત્રમાંથી જવી જોઈએ તો જ આમજનતાને રાહત અને ન્યાય મળે. તેમજ વહીવટ સરળ થાય. કેટલીક જગ્યાએ એમ પણ જણાવે છે કે ઘણાં રસોઈયા ભેગા થાય તો રસોઈ બગાડે છે તેમ ઓછાં કામ પર વધારે ગોઠ હોય તો એવી દડનાથ જ પડે. આવો અનુભવ ઉઘાડી આંખે ફરનારા ધારાસભ્યોને અને સંપર્કવાળા નાગરિકોને થયો છે.

૯. હવે છેલ્લી વાત—છતાં આપણી એ બધી સબળી-નબળી કડીઓને સંભાળી આપણે આગળ પ્રગતિ કરવી પડશે. પરદેશી સરકાર હતી ત્યારે વહીવટી તંત્ર અને પ્રજા વચ્ચે જે અંતર હતું તેના કરતાં હાલ—સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી અને પ્રજામાન્ય પ્રધાનો મુખ્ય જવાબદાર હોવા છતાં ઓછું થયું નથી એ દુઃખદ સત્ય છે. આમજનતાના હૃદયમાં હજી વસ્યું નથી કે આ અમલદારો આપણને સંભાળવા આવેલા છે. તેમના હૃદયમાં તો પહેલાંના જેવી જ ભડક હજી કાયમ જ છે, એટલે કે વહીવટી તંત્રના નાનામોટા અમલદાર પ્રજા સાથે એકાત્મભાવ સાધી શક્યા નથી, એ સાધવો જોઈએ, તેનો કયો રસ્તો? પ્રજાને તેમના કાર્યમાં સરળતા કરી આપવી એ તો છે જ પણ મારા હૃદયમાં ઘણા વખતથી એમ લાગ્યું છે કે ભારતમાં કે ગુજરાતમાં જે પહેરવેશ ત્યાંની આબોહવાને પ્રતિકૂળ હોય તેવો પહેરવેશ અંગ્રેજી સત્તા હતી ત્યાં સુધી તે સત્તા સાથે એકાત્મભાવ પેદા કરવા, પોપટ કે પછી લઘુતાભાવને તાબે થઈને પહેર્યો. હવે તેવો પહેરવેશ રાખવાની શી જરૂર? અંગ્રેજી સત્તાના સમયમાં તેમની રહેણીને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ આપણે અનુસર્યાં. હવે આપણું રાજ્ય આવ્યું, આપણી ભૂમિનું રાજ્ય આવ્યું છતાં પરભૂમિની એંઠી પ્રસાદી હજી કાયમ રાખવાની શી જરૂર? વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ તેવો પોશાક જેને માટે જરૂરી હોય તે ભલે પહેરે, પણ પોતે અમલદાર છે માટે તેઓ પરદેશી પોશાક પહેરી પોતાના ભાઈઓથી પોતે કાંઈક જુદા છે એવો ભાવ કાયમ રાખવાની શી જરૂર? ખાદી પહેરવાની તેમની ઇચ્છા ન હોય તો ભલે તે ન પહેરે, પોતપોતાના પ્રાંતનો પહેરવેશ પહેરે અગર તો રાષ્ટ્રીય પોશાક તો નક્કી થયેલો છે—સુરવાળ, શેરવાની અને ટોપી અગર ફેંટો એ રાષ્ટ્રીય પોશાક છે. ઘણા ઊંચા અમલદારો સ્વાતંત્ર્ય દિને ધ્વજવંદન વખતે તે પહેરે છે તે સુંદર લાગે છે, જોનાં વાર જ કાંઈક પર જેવું લાગે છે. એક અમલદારે મને જવાબ આપ્યો કે પ્રજાને ખબર પડે કે અમે સરકારી અમલદાર છીએ માટે અમે પહેરીએ છીએ; ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો કે ભેંસનો ખીલો લાવીને તેને હેટ અને કોટ પાટલુન પહેરાવીએ તો?

મને કોટ પાટલુન પહેરનારા પ્રત્યે સહેજ પણ અણગમો નથી પણ ગુજરાતમાં ગુજરાતી પ્રજાના દિલને એકાત્મભાવ સાધવા માટે ગુજરાતની ભાવનાને અને તેની આબોહવાને અનુકૂળ હોય તે જ પોશાક પહેરવો તે યોગ્ય છે. મારી આ વાત વહીવટી કર્મચારીઓ વિચારે અને મારી વાતમાં તેમને સત્ય લાગે તો તેને વર્તનમાં મૂકે.

અભ્યર્થના અને એક જ પ્રાર્થના કે ગુજરાતનું રાજ્ય ગાંધીજી અને સરદારશ્રીના આદર્શો અનુસાર ભારતનાં અન્ય રાજ્યોને માર્ગદર્શક નીવડે એવું શક્તિશાળી નીવડો.

卐

નવા ગુજરાત રાજ્યની નીતિનું ઘડતર –

એચ. એમ. પટેલ I. C. S. (રીટાયર્ડ)

નવા રાજ્યની વહીવટી કચેરીઓ અને ખાસ કરીને રાજધાનીની સાથે ગાંધીજી અને સરદાર પટેલનાં નામ જોડવાના વિચારને સમગ્ર ભારતની જેમ ગુજરાતમાં પણ સહુએ આવકાર્યો છે. એ બંનેય મહાનુભાવો–પુરુષો માત્ર ગુજરાતના જ નહીં પણ સારાય ભારતના હતા. જો કે જ્યાં એ જન્મેલા એ ગુજરાત રાજ્ય આ રીતે તેમનાં નામ સાથે સંકળાય એવું ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે. એમની મંજૂરીની મહોર મળી શકે એ રીતે આ નવું રાજ્ય ચલાવવાનો નિર્ણય કરીએ તો જ નવીન રાજ્યની રાજધાની સાથે તેમનાં નામ જોડવાનું કાર્ય સાર્થક ગણાય.

આ બે મહાન નેતાઓમાંથી કોઈએ પણ તેમના અનુસરનારાઓ પાસેથી આંધળી ઉપાસના માગી ન હતી. એ બન્નેય સ્વતંત્ર અને મુક્ત વિચારસરણીના પુરસ્કર્તા હતા. એમને લાગતું વળગતું હતું ત્યાં સુધી એમને કોઈનીય સામે વિરોધ ન હતો. એ કોઈ જડ મતાગ્રહને વળગી રહેનાર ન હતા. સીમિત સ્થાનિક હિતોને અનુલક્ષીને તેમણે કદી વિચાર કર્યો ન હતો. પહેલું આખા દેશનું હિત, અને પછી જ રાજ્ય કે કોઈ નાના એકમના હિતને લક્ષમાં રાખીને એ વિચારતા. ઉદાહરણ તરીકે, "અમુક જગા બહુ ઉત્તમ છે. માટે નહીં, પણ અમારાં હિત સંતોષાય છે, માટે અમુક સંસ્થા તો અહીં જ ઊભી થવી જોઈએ" એવી વારંવાર ઊભી થતી ખેંચતાણોમાં એ કદીય પડ્યા નથી, ને આજેય પડ્યા નહોત. ગાંધીજી અને સરદારને આપણા મહાન વિધાયકો તરીકે સામે રાખીને આપણે નવા રાજ્યનું ઘડતર કરવા ઇચ્છીએ છીએ, એટલે જ એમને નહીં ગમતા કોઈ રસ્તે સરકી ન પડીએ તેનું ધ્યાન આપણે સતત રાખવાનું છે.

સ્વાતંત્ર્ય–પ્રાપ્તિ પછી તરત જ દિલ્હીના ગુજરાતી સમાજ તરફથી સરદારને આપવામાં આવેલું આમંત્રણ મને યાદ આવે છે. આ પ્રકારનાં જૂથ–સંમેલનોમાં સરદારને કશું અજુગતું લાગતું નહીં. એમણે તરત જ એ નિમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યાં તેમણે ગુજરાતી બંધુઓને કહ્યું: "યાદ રાખો, કે તમે ભારતીય પહેલા છો, ગુજરાતી પછી. એ પણ યાદ રાખો કે ભારતની રાજધાનીના આ શહેરમાં તમે ગુજરાતના પ્રતિનિધિઓ છો એટલે તમે એવા પ્રકારનું વર્તન રાખજો કે તમને જોઈને અહીંનાં લોકો ગુજરાત વિષે ગૌરવભર્યો અભિપ્રાય બાંધી શકે. અહીંના લોકો તો તમને ગુજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે જ ઓળખવાના." આ પ્રસંગને હું અહીં એટલા માટે યાદ કરું છું કે સરદારે આજના સંજોગોમાં જે વાત પર ભાર મૂક્યો હોત તે સ્પષ્ટ થઈ શકે: "તમે ગુજરાતના છો એ માટે જરૂર ગૌરવ અનુભવો. ગુજરાતને સામર્થ્યવાન અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે તમારાથી શક્ય એટલું જરૂર કરો. પણ એટલું કદી ભૂલશો નહીં કે ગુજરાત આજે જે કાંઈ છે તે ભારતનો એક ભાગ હોવાના કારણે છે. ભારતના હિતને જોખમાવીને ગુજરાતનું હિત આગળ ધરવાનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો ન થાય એટલું હમેશાં યાદ રાખજો." સ્થાનિક હિત જાળવવાના લપસણા રસ્તા ઉપર સરકી જવું ઘણું સહેલું છે. દેશના હિતની આગળ રાજ્યનું હિત મૂકીએ,

રાજ્યની આગળ જિલ્લાનું, ને જિલ્લાની આગળ ગામડાનું હિત, અને એમ કરતાં કરતાં આપણે ક્યાં જઈને અટકીશું?

છેલ્લા ચાર સૈકાથી ભારતના લગભગ એકેએક રાજ્યનાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં ગુજરાતીઓએ વસવાટ કર્યો છે. સ્થાનિક વહીવટમાં પણ ગુજરાતીઓ ભાગ લેતા આવ્યા છે. ને લોકકલ્યાણ માટે સ્થપાએલી સ્થાનિક સંસ્થાઓને પણ એમણે મદદ કરી છે. સમગ્ર રાષ્ટ્રના ભલા માટેના વિચાર વિના બીજો કોઈ મત ધરાવવો એ આવી પ્રજાને માટે યોગ્ય નથી જ.

ઉચ્ચ કેળવણીમાં શિક્ષણના માધ્યમની નીતિની બાબતમાં આ બે મહાપુરુષોનું વલણ કેવું હોત, એ પણ વિચારી લઈએ. એક ભાષા તરીકે ગુજરાતી ભાષાનું હિત જોખમાય એવો તો કોઈ પ્રશ્ન હવે રહેતો નથી. પ્રાથમિક શાળાઓમાં એનું શિક્ષણ અપાશે. માધ્યમિક કક્ષાએ પણ એ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે રહેશે. આપણે ભારત જેવા મહાન રાષ્ટ્રના એક અંગ છીએ અને આપણે જો આ મહાન દેશના વહીવટમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવો હોય તો ગોઠવણ જ એવી રીતે કરવી જોઈએ જેથી બીજાં રાજ્યોનાં સુશિક્ષિત માણસોને આપણે ત્યાં નિમંત્રી શકીએ અને આપણા આગળ વધેલા માણસોની સેવાઓનો લાભ આપી શકીએ. રાજ્યોને અન્ય આપણા દેશના દરેક રાજ્યમાં થોડા થોડા માણસો જેના દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ શકતા એવી એક ભાષા પહેલાંની જેમ નહીં હોય તો પછી આંતરરાજ્ય વ્યવહારનાં ઘણાં ઓછાં સાધન આપણી પાસે બચશે, ને આપણો દેશ બહુ ઝડપથી પોતાની એકતા ગુમાવી દેશે. મને ખ્યાલ છે કે ઉચ્ચ કેળવણીમાં શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પ્રાદેશિક ભાષાના ઉપયોગને ટેકો આપતા ઉતારા ગાંધીજીનાં લખાણોમાંથી ટાંકવામાં આવ્યા છે. જો કે હું તો ભાર મૂકું છું ગાંધીજીની વિચારસરણીના મૂળ ભાવ ઉપર. કાશ્મીરમાં આપણાં દળો મોકલ્યાં, ત્યારે એ જીવતા ન હોત, ને આપણે કહ્યું હોત કે એ કાર્યને તેમણે માન્ય રાખ્યું છે, ત્યારે પણ ગાંધીજીનાં લખાણોમાંથી ઉતારા ટાંકીને તો આપણે બતાવી શક્યા હોત કે કાશ્મીરમાં આપણી બળપૂર્વકની લશ્કરી દરમ્યાનગીરીના એ વિરોધી છે.

ગાંધીજી કદી પણ જડમતવાદી ન હતા, એ તો એક વ્યવહારકુશળ માનવ હતા. સમય અને સંજોગોના પલટા સાથે એમના વિચારોમાં કઈ રીતે પરિવર્તન આવ્યું એ એમનાં લખાણોમાંથી આપણને જોવા મળે છે. કેટલાક મૂળભૂત અપરિવર્તનશીલ વિચારો તો છે જ. તો પણ માનવસંબંધો અને માનવવ્યવહારની બાબતોમાં કોઈ અંતિમ મત કે અપરિવર્તનશીલતાનો દાવો કરી શકાય તેમ નથી. ગાંધીજીએ તો આવો દાવો કદી નથી જ કર્યો. જનકલ્યાણ અને સમગ્ર દેશનું કલ્યાણ એ એમના સિદ્ધાંત હતા. સરદારની પણ આ જ વિચારસરણી હતી. કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિ નિરંતર સારી જ છે અથવા ખરાબ જ છે એવો વિચાર તેમણે કદી કર્યો નથી. જડમતવાદમાંથી મુક્તિ અને ખુલ્લું મન—એ બે ધ્યાનમાં લઈને એ ગુજરાતના આ બે મહામાનવોની વિચારસરણીનું ઘડતર થયું હતું. આપણે આશા રાખીએ કે એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને નવા રાજ્યની નીતિ ઘડવામાં આવે.

शुभाय ते जन्म जगद्धिताय।

પૂજાલાલ

સ્વતંત્ર ભારતના વિશિષ્ટ અંગે રૂપે ગુજરાતનું રાજ્ય સર્જાય છે,—ગુજરાતનાં, નવગુજરાતનાં, મહાગુજરાતનાં ચિરકાલસેવિત સોનેરી સ્વપ્નાં સિદ્ધ થાય છે।

સૈકાઓથી પરાધીનતાના પહાડોમાં પરહેજ બનેલું ઝંખના ભર્યા જીવનનું જૂનું ઝરણું મુક્તધારાએ મહિમાને માર્ગે મંગલ મંડાણ કરે છે।

ગીતાના ગાનાર, પરમ પ્રેમના પૂર્ણાવતાર, સનાતન સૌન્દર્યના સત્ય સાર, યોગના અદ્ભુત આધાર, યોગીઓના સર્વશ્રેષ્ઠ શુભાશ્રય, સચ્ચિદાનન્દની સત્ય જ્યોતિના સહસ્રરશ્મિ, મુક્તિપ્રદ કર્મની મહાકલાના કુશલ કલાકાર, અભયંકર પ્રપન્ન માર્ગના પુરસ્કર્તા પુરુષોત્તમનાં પગલાંએ પરમ પાવન, પ્રભુતાના પ્રસાદોએ પરિપુષ્ટ, ભૂતલવર્તી ભગવાનનું દિવ્યાતિદિવ્ય ધામ પાછું પ્રકાશમાં આવે છે।

સંત ભક્તોની સાત્ત્વિકતાના, ભૂતમાત્રનું ભલું વાંછના, વિશ્વવ્યાપી સમ પ્રભાવે પરિપ્લુત, ભક્તવૃન્દોનાં ભગવદ્‌ગાને ધ્વનિત પ્રતિધ્વનિત જનપદોને ભક્તિરસામૃતનો પરિચય કરાવનાર, ઉદ્યોગોન્મદ પુરપુરીઓના પુરુષાર્થોને શ્રીદેવીનાં સુસ્મિતોમાં પુષ્પિત કરનાર, ધર્મની પરાપૂર્વથી પ્રવર્તેલી પુણ્ય પરિપાટીઓએ ધર્મપરાયણતાને ધારણ આપનાર, ધીર ને વીર ઉદાર આત્માઓને જયવિજયોની યશસ્વી પરંપરાઓએ પૃથ્વીપટે પ્રતિષ્ઠિતતા સમર્પનાર, અભૂતપૂર્વ ભાવિની ભવ્યતાને આલિંગવા તનમનાટ ભર્યા થનગનતા ઉત્સાહને મોકળો માર્ગ આપનાર ગુજરાત સ્વત્વસાધનાનો સર્વતોભદ્ર સમારંભ આરંભે છે।

ભારતનો ભરોસાપાત્ર મેરુ, ગુજરાતનો ગૌરવશાળી ગુરુ–આત્મા પ્રભુપ્રિયાને જમણે હાથે સેવામાં સદૈવ તત્પર ઉદ્યતભાવે ઉપસ્થિત થાય છે।

'વસુંધરા' નામને સાર્થક બનાવતી ગુજરાતની વિરજા, વિમલા, સુજલા, સુફલા વિરાજમાના વસુંધરા, ભાવિક ભારતવાસીઓનું મુક્તિદાતા મહાતીર્થ બનેલી, તે હવે તો સ્વમહિમાને સહસ્રગુણના 'સમર્પી' સદાકાળ મહાતીર્થોનું ય મહાતીર્થ બનેલી રહેશે, ને આદર્શોના ઉપાસકો સંમૂર્ત આદર્શોનાં સદ્દર્શન અર્થે ગુજરાતનાં આતિથ્યોનો ઉપભોગ કરવા સ્વયમેવ આકર્ષાશે।

ગુજરાતની ગંગાઓ પતિતોને પાવન કરશે, શિવસરયોનાં સદાવ્રતો દિવસ ને રાત ઉઘાડાં મૂકશે, આત્માના આરામગાહોમાં વિશ્રાંતિસુખના લહાવાઓ ઉપર લહાવાઓ લેવડાવશે।

ગુજરાતનાં વનો અને ઉપવનો સુરનન્દનોની શાન્તિઘન શીળેરી સચ્છાયા પાથરી ઉમળકા ભર્યાં આમંત્રણો આપતાં રહેશે, વિમલ પરિમલોએ પ્રાણોને પ્રફુલ્લિત બનાવશે, અમૃતમીઠાં ફળોના અછૂટ ફાલે અમરોની તાજગીથી તનમનને તરબતર બનાવશે।

ગગનગામી ગુજરાતની ગિરિમાળાઓ આત્માની ઉત્તુંગતાનો પરિચય કરાવશે, ઉન્નત શિખરોને અમરલોકની અનામયતા ભર્યાં આરોગ્યધામો બનાવશે, સાગરની તપસ્યાએ પ્રેરેલી જીવનાધાર રસધારાઓની મધપની માલિકાઓએ માંગલ્યો બરસાવશે।

વન ઉપવનનાં વિહંગમોની સાથે આત્મવિહંગમોય પરમાનંદનાં સહજ ગાનો દ્વારો સ્થળ–જળ–અંબરને સંગીતની સુરાવલિઓએ સભર બનાવશે !

સજીવન સંચરતી કુદરતની સુમનોહર કલામૂર્તિઓ–એવાં અરણ્યજાયાં પ્રાણીઓ માનવની સાથે મૈત્રી બાંધી મનની મોજે વિહરશે ! સચરાચરમાં સર્વત્ર સુસંવાદિતા ને સામંજસ્યનું સુરાજ્ય ને સામ્રાજ્ય ગુજરાતના રાજ્યની સાથે સ્થાપિત થઈ જશે !

ગુજરાતનું સાહસ સાતે સાગરોનું સહેલાણી બની, તુંગ તરંગોને ઝોલે ઝંઝાની ઝાંઝરીઓ સુણતું ઝૂલશે; મહેરામણનાં મોતીડાં ગુજરાતને ઘેર ઘેર ચોકે ચોકે પુરાશે; પરવાળાંના પગથારો પર પદ્મસુહામણાં પગલાંઓ પડશે; સાગર પારની સમૃદ્ધિઓનાં સ્નિગ્ધ સ્મિતો સદને સદને સુમનોની રચનાવલિઓએ રાચશે !

દેશદેશાવરની દિલોજાનીઓ ગુજરાતની દ્વારામતીઓમાં થઈ રઢિયાળાં હૃદયોની ઋદ્ધિઓની મહેમાનગીરી માણવા અધીર ઉતાવળ આદરશે: विश्वे लोकाः વિશ્વમાનવતાના વૈકુંઠમાં વિહરવા ગુજરાતનાં ગૃહોને પોતાનાં જ માની પ્રેમથી પ્રવેશશે !

જ્ઞાન વિજ્ઞાનની ચમત્કારી સિદ્ધિઓ ને એ સિદ્ધિઓનાં સહસ્રો સાત્વિક સુખવરદાનો ગુજરાતની ગવેષણાને ઢૂંઢતાં ઢૂંઢતાં સ્વયમેવ સમીપતામાં આવશે, આવીને ઠરશે ને ઠારશે !

કૈલાસથી ક્લાન્ત થયેલું માનસ ગુજરાતને વહાલું વતન બનાવશે ને એની લોલ લહરીએ લહરીએ શિવની ને શિવાની વત્સલતાને વિલસાવશે; સનની સરસ્વતીને શુભ્ર સરોજને સુંદર આસને વિરાજિત કરી એનો મંત્રમૂલક વાઙ્મય પ્રસાદ પૃથ્વીને પ્રેમથી પીરસશે; ગુજરાતના પ્રાણપટે અલૌકિક ધામોનાં અદ્ભુત દૃશ્યો રંગ ને રેખામાં અમર અંકને ઉલ્લાસિત કરી અંતરને આનંદિત કરશે; જડને જીવંત બનાવનાર, વિરૂપને રૂપના અંબારમાં પલટાવનાર, પથ્થરની પરુષતાને પુષ્પની પેલવતાથી પ્રસાધનાર શિલ્પ આત્માહ્લાદક શોભાને સ્વરૂપે નયનોને નવાજશે, આત્માનું સંગીત પરમાત્માના સુરોનો પરિચય કરાવતું ગુજરાતની વાયુલહરીએ વિસ્તારશે, કારીગરીની કામણગારી કરામતો ઘર ઘરને સુંદરતાથી સજશે, માનવતાને મનોહર બનાવશે !

આવી આવી આશાઓને ઉદયાચળે ગુજરાતના નવજીવનનું પ્રભાત પ્રકટે છે, ઉમળકે આવેલા અંતરમાં આનંદ આનંદ બસ ઉછાળા મારે છે. ગુજરાતનું આ સુપ્રભાત પ્રભુકૃપાથી અમૃતત્વને પામો ! ગુજરાતનો સુવર્ણદિન નિરંતર નિરનિરાળા, ભાસ્વંત ભવ્યતાઓના વિકસ્વર વિકાસો સાધતો રહો !

卐

ગુજરાતનું નવપ્રસ્થાન

કાલિદાસ શેલત
ભૂતપૂર્વ તંત્રી : 'પ્રતાપ'

સોનાની રત્નજડિત કાંસકીથી વાળ હોળતી કાકુશેઠ નામના ધનાઢ્ય વેપારીની પુત્રીની કાંસકી પર રાજકુંવરીની નજર પડી અને એ લાવી આપવાની એણે હઠ લીધી, એ હકીકતથી ગુજરાતના ઇતિહાસનો આરંભ જાણીતો થયો છે. એ પછી ગુજરાતના છાતી પર ઘણાં ધમસાણો થયાં, ઘણી ઉથલપાથલો પણ થઈ અને ગુજરાતે કંઈક તડકાછાંયડા જોયા; ઘણું વેઠ્યું તેમ ભોગવ્યું પણ ખરું.

મુસ્લિમ સત્તાના ઉદયકાળમાં ઘણા ફેરફારો થયા, ધર્મ, સંસ્કાર, સમૃદ્ધિ, વ્યાપારઉદ્યોગ અને લોકજીવન એ બધા ઉપર એની ઊંડી અને વ્યાપક અસરો પણ થઈ. ગુજરાતની તેજસ્વી ક્ષત્રિવટ એમાં ઘાયલ થઈ; ધર્મતેજ ઝંખવાયું અને સમૂહભાવના ઉપર કાળની કપરી ઝાપટો પડતાં ધીરે ધીરે ગુજરાતની પ્રજા નાનામોટા વાડાઓમાં વહેંચાતી ગઈ. ગુજરાતની પડતીનો ઇતિહાસ એનાં ઉપરનાં આક્રમણોમાં જ નથી, પણ સંયુક્ત પ્રજાત્વની ભાવનાથી એવાં આક્રમણોના એકત્રિત મુકાબલાના અભાવમાં રહેલો છે. ગુજરાતમાં વીરત્વનો અભાવ નહોતો, એને ગામડે ગામડે યુદ્ધો થયાં છે અને કંઈક મરજીવાઓએ એમાં કેસરિયાં કરીને પ્રાણાર્પણ કર્યાં છે. પણ એવે પ્રસંગે સમગ્ર પ્રજાત્વ ખડું થવું જોઈએ, તે ન થયું. જેના પર પડ્યું તેણે વેઠી લીધું અને એમાંથી સલામતી શોધવાની વૃત્તિ વધતી ગઈ. સમૂહની સાંકળ તૂટતાં કડીઓ છૂટી પડે તેમ પ્રજાસમુદાયની કડીઓ વેરણછેરણ થતાં પ્રજાત્વ નિર્બળ પડ્યું. નિર્બળતાનું એક મોટું અપલક્ષણ એ છે કે સામો ઘા કરી ન શકે તેના ઉપર એ નિષ્ઠુરતા ચલાવે છે. કહેવત છે કે "નબળો મોટી બૈયર પર શૂરો", "નબળી મા છોકરાં પર શૂરી" એ સ્થિતિમાં સમાજના નીચલા થરો વધારે ને વધારે કચરાતા ચાલ્યા અને સૌ પોતપોતાની સલામતી શોધતા થઈ ગયા.

આજે પણ ગુજરાતીઓ પોચા, સલામતીશોધુ અને વિલાસવાંછુ મનાય છે. વાસ્તવમાં ગુજરાતની પ્રજાએ બીજા કોઈ પણ પ્રદેશની જેમ યુદ્ધનાં આકરાં ધમસાણો વેઠ્યાં છે, અને છતાં એ વિનાશની આગમાંથી પાછું ગુજરાતને લીલુંછમ અને પ્રાણવાન બનાવ્યું છે. એમાં જ ગુજરાતીઓની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, ખડતલતા, માનવતા અને બુદ્ધિકૌશલ્ય પણ રહેલાં છે. કાળમીંઢ આપત્તિઓ ગુજરાતને વેરાન બનાવી નથી શકી એટલું જ નહિ, પણ પડી પડીને એ ઊઠ્યું છે, ટટાર થયું છે અને આગેકદમ ભર્યાં છે. એવા પુરુષાર્થી અને ખડતલ બુદ્ધિધન પૂર્વજોએ આજના ગુજરાતનો વારસો આપણને સોંપ્યો છે. એટલે એ મોંઘા વારસાને દીપાવવાની, એની વેરણછેરણ કડીઓ પુનઃ એકત્ર કરીને એની અખંડ અને અવિચ્છેદ સાંકળ રચવાની અને ઇતિહાસની આરસીમાં આપણું સમાજદર્શન કરીને ક્યાં કેટલા ડાઘ રહી ગયા છે તે જોઈસમજીને સાફ કરવાની આપણી ફરજ પણ છે જ.

અત્યાર સુધી ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ જુદાં હતાં, ખુદ ગુજરાતના હાર્દમાં પણ રજવાડાંનાં જાણે નિરનિરાળાં વર્તુલો રચાયાં હતાં. કાઠિયાવાડ તો સંખ્યાબંધ નાની નાની ઠકરાતોમાં બ્રિટિશ રાજ્યકાળ સુધી વહેંચાયેલું જ હતું. ભારતના નવસર્જનના મહાન શિલ્પી

અને ગુજરાતના ભડભીષ્મ સરદારશ્રીએ રાજ્યોનું વિલીનીકરણ કર્યું અને એ રીતે અખંડ ભારતની નવરચના કરી. એટલે એ નાનાં રાજકીય વર્તુલો ભૂંસાઇ ગયાં. કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત એકાકાર પણ થયાં. અને એ રીતે દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યમાં સમાન ભાગીદારીના ધોરણે આપણે જોડાયેલા રહ્યા. મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત એકમેક સાથે જોડાયેલાં તો હતાં જ. ઉભયને અન્યોન્યના પ્રદેશો પરાયા લાગતા નહોતા. મુંબઈ એ ઉભયના સાહસ સહવાસનું કેન્દ્ર બની ગયું હતું. મુંબઈનું સર્જન સુરત, ખંભાત ને ભરૂચ એ ત્રણે ત્યારનાં ધીકતાં બંદરોની ખાખમાંથી થયું હતું, એ જાણીતી વાત છે. મુંબઈના વિકાસમાં ગુજરાતનું બુદ્ધિધન સર્વત્ર ખીલી રહ્યું છે. આજે પણ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનું એવું કોઈ જાણીતું શહેર વા ગામ ભાગ્યે જ હશે, જેના કોઇ ને કોઈ વતનીઓ મુંબઈમાં વસતા ન હોય. એમણે એમનાં બુદ્ધિ, ધન અને પ્રસ્વેદ વડે ઇન્દ્રની અમરાપુરી જેવા મુંબઈના વિકાસમા યથાશક્તિ ફાળો પણ આપ્યો છે. મુંબઈને ભારતનું હાર્દ કહેવાય તો ગુજરાતનું કાળજું મુંબઈ છે.

પ્રાંતોની પુનર્રચનામા ગુજરાતનું કલેજું-મુંબઈ પ્રાંતવાદને ઝપાટે ચડયું. કંઇક સમયથી મહારાષ્ટ્રના પ્રાંતવાદની કુદૃષ્ટિ મુંબઇ ઉપર પડી જ હતી. સરદારશ્રી ત્યારે હયાત હતા. એક વખત શ્રી ગાડગીલે મુંબઈ ઉપરના મહારાષ્ટ્રના દાવાની પહેલવહેલી વાત કરતાં સરદારશ્રીએ જાણે સિંહ ગાજ્યો હોય એવા શબ્દોમાં સાફ કહ્યું હતું કે શ્રી ગાડગીલની એ વાત સાવ વાહિયાત છે. એ પછી ગાડગીલજી ફરીથી એ વાત જાહેરમા ખોલવાની હિમ્મત કરી શકયા નહોતા પણ મહારાષ્ટ્રનો પ્રાંતવાદ એનો બેઠો પ્રચાર કર્યે જતો હતો. પ્રાંતોની નવરચના માટે બબ્બે પંચો નીમાયા હતા તેમાના આગલા એકમાં તો આપણા વડા પ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ પણ હતા. એ પંચે મુંબઈને કોઈ એક પ્રાંતમાં સામેલ કરવાનો સાફ નિષેધ કર્યો હતો. એ પછી પાર્લમેંટે નીમેલા નવરચના પંચે પણ મુંબઈનું સ્વતંત્ર રાજ્ય રચવાની જરૂર જણાવી હતી ગુજરાત કોંગ્રેસે ત્રણ રાજ્યોની રચનાનો નિર્ણય પણ કર્યો મુંબઈ વિનાનું ગુજરાતનુ સ્વતંત્ર રાજ્ય આપણી કલ્પનામાં આવી શકતું નહોતું. દ્વિભાષીની ભાગીદારીમાં ગુજરાતને સહન કરવુ પડતુ હોવા છતા મુંબઈને ખાતર ગુજરાતના પ્રજામતના કોંગ્રેસી પુરસ્કર્તાઓ દ્વિભાષીની તરફદારી કરતા હતા, અને સ્વતંત્ર ગુજરાતનો મહેમદાવાદનો નિર્ણય એકાએક ભૂંસાવાથી સમગ્ર પ્રજામતને જે ગંભીર આંચકો લાગ્યો તે પણ ગુજરાતીઓએ ધીરેધીરે પચાવ્યો એમાથી ઘણા ઉત્પાતો પણ થયા અને થોડા નવલોહિયા યુવાનોના જાન પણ ગયા. મુંબઈ અને અમદાવાદનાં રમખાણો કંઇ ભૂલ્યાં ભુલાય એમ નથી. પણ એ બધો વખત દ્વિભાષીના પાર્લમેન્ટના નિર્ણયને અક્ષરાક્ષર માનીમનાવીને આપણા રાજકર્તાઓ અને આગેવાનો દ્વિભાષીનાં જ બિરુદાવલિ બોલે જતા હતા. ભારતના હિતાર્થે આપણું દ્વિભાષી રાજ્ય એક મોટો આદર્શ છે, એમ કહેવાતું. એ કોઇ કાળે મિથ્યા નહિ થાય, અને ગમે તેવા વિરોધને રાજ્યની સમગ્ર શક્તિ વાપરીને પણ નષ્ટભ્રષ્ટ કરવામાં આવશે, એમ આપણા શ્રેષ્ઠ રાજપુરુષો (પં. જવાહર સમેત) ઠોકીને કહેતા. પણ એ પછી એકાએક અને ઓચિંતો નવો ધડાકો થયો અને મુંબઈ મહારાષ્ટ્રને સમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ જાહેર થયો ! મહારાષ્ટ્રને તો એટલું જ જોઈતું હતું. ગુજરાતને સ્વતંત્ર થવા માટે કશી ચળવળ કરવાની હતી જ નહિ. એની એ ચળવળ તો મહારાષ્ટ્રીઓ કરતા જ હતા. પણ ગુજરાતે મુંબઈ માટે જે ચળવળ કરવી જોઈએ તે ન કરી. એના કતરાતા સીમાડા માટે ચળવળ કરવી જોઈએ તે ન કરી. એ તો

એના અગ્રેસરોને ખોળે માથું મૂકીને જાણે નિરાંતવાળીને સૂતું હતું ! એ જાગ્યું ને એણે શું જોયું ? સરદારે એને અપાવેલો ગુજરાતના શિરપેચ સમો ગિરિરાજ આબુ એ ગુમાવી બેઠું. એના ઉત્તર દક્ષિણ ને પૂર્વના સીમાડાના પ્રદેશો કોતરાયા અને એનું મુંબઈનું કાળજું પણ ગયું ! એને આશ્વાસનો અપાય છે: "ધીરજ રાખો. મોટેરાઓનો નિર્ણય શિરસાવંદ્ય માનો; ગુજરાત હવે સ્વતંત્ર થયું છે, સૌ સારાં વાનાં થશે." દ્વિભાષી માટે પણ એવાં જ આશ્વાસનો અપાયાં હતાં. જાગ્રત પ્રજામત સહજ પૂછી શકે : શું સાચું ? કિયું સારું ? રાષ્ટ્રહિત માટે દ્વિભાષીની મહત્તા ત્યારે હતી તો આજે નથી ? શું ઉદંડ પ્રાંતવાદને મુંબઈના ભર્યા થાળનાં મોમાગ્યાં નૈવેદ્ય ધરાયાં નથી ? જેમણે પોતે જ મુંબઈને કોઈ પ્રાંત સાથે જોડવાનો નિષેધ ઉચ્ચાર્યો હતો, જેમણે મુંબઈનું 'આખું કોળું શાક' કરી જવા રમણે ચડેલા ઉદંડ પ્રાંતવાદની સખત શબ્દોમાં નફરત કરી હતી તે જ પંડિત જવાહર સ્વહસ્તે મુંબઈ સમેત મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનું નવસંસ્થાપન કરશે એ શું સૂચવે છે ? બેશક, સ્વતંત્ર રાજ્ય પ્રાદેશિક દૃષ્ટિએ ઇષ્ટ અને આવકારદાયક થઈ પડતું હોય છે. એટલે ગુજરાતની પ્રજાને પણ એ રીતે સ્વતંત્ર રાજ્યરચનાથી આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ સ્વતંત્ર રાજ્યપ્રાપ્તિ કેવી રીતે, કિયા સંજોગોમાં આવી પડી છે, તેની તુલના માટે આટલી પશ્ચાદ્ભૂમિકા સમજવી ઘટે છે. મુંબઈની ધારાસભામાં નાણા પ્રધાન ડૉ. જીવરાજ મહેતાનો ઘટસ્ફોટ એ પરિસ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડી ચૂક્યો છે, એટલે એની મીમાંસાની જરૂર રહેતી નથી.

ગમે તેમ પણ તા. ૧ લી મેથી ગુજરાતનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાઈ રહ્યું છે. એના આનંદોત્સવો પણ થશે અને થાય. આમ છતાં એની ઘેરી ગંભીરતા પરત્વે દુર્લક્ષ થવું ન ઘટે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ અંતરિયાળ જેવી થઈ પડી છે. નથી રાજધાની, નથી ચાલુ બંદરો, નથી મકાનો, નથી રસ્તા, નથી નહેરો, નથી ઉદ્યોગો માટે પૂરતી વીજળી, નથી પૂરતું અનાજ અને નથી એ બધી નવરચના માટે જોઈતાં નાણાં ! પહેરેલ લ્ગેર કોઈ કૃપિત બાપે કાઢી મૂકેલા આપકમીં દીકરાના જેવી આપણી દશા થઇ છે ! મહારાષ્ટ્રને તો મુંબઈનું વિશ્વવિખ્યાત, ખદબદતું બંદર મળ્યું છે. ભરેલા ને છલકાતા ધનકોષ મળ્યા છે. ગગનચુંબી પ્રાસાદો મળ્યા છે. ચકચકતા સેંકડો માઈલોના રસ્તાઓ મળ્યા છે. કોયનાની નહેર એની ભીડ ભાંગશે. કંઈક કાળ સુધી તો ગુજરાતીઓના વ્યાપાર ઉદ્યોગોનાં નાણાંના પ્રવાહો ત્યાં ભરપૂર વહેતા રહેશે; જ્યારે ગુજરાતીઓને તો એ માટે 'પુનશ્ચ હરિ ઓમ્' કરવા જેવું થશે. ગુજરાતની બુદ્ધિમત્તાની, એની વ્યાપારી કુનેહની, એના પુરુષાર્થની, એની સાહસવૃત્તિની અને એની ખામોશની પણ પૂરેપૂરી કસોટીનો સમય એમની સામે આવીને ઊભેલો છે, એ ભૂલવું ન જોઈએ.

બેશક, ગુજરાતીઓ એને પહોંચી વળવા જેટલી ખબરદારી રાખશે એવી આપણે આશા રાખીશું. 'જ્યાં રામ, ત્યાં અયોધ્યા અને અયોધ્યા ત્યાં વૈભવ': એ જાણીતી ઉક્તિ સાથે 'જ્યાં વસે ગુજરાતી ત્યાં ગુજરાત': એ પણ જાણીતું છે જ. એટલે ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવવા ગુજરાતીઓ શું નહિ કરે ? ગુજરાતની તેલસમૃદ્ધિના ભંડાર ઊઘડ્યા છે. ગુજરાતની કૃષિની વિશિષ્ટ સંભાળ લેવાતાં ગુજરાતનો ધાન્યભંડાર પણ છલકાવી શકાય. ગુજરાતના

" જ્ઞાન અને તપમાં તે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ છે,
શૌર્ય અને સમર્પણમાં તે ક્ષત્રિય છે,
ઉદારતા અને ઝીણવટ ભરેલી બુદ્ધિમાં તે વૈશ્યપ્રવર છે,
સેવાભાવમાં તે પરમ શૂદ્ર છે;
તેનામાં સર્વ વર્ણો સમાયેલા છે."

આપણે દરેક પ્રાન્તના પ્રજાજનોને જ્ઞાની, તપસ્વી, શૂરવીર, સમર્પણભાવવાળા, ઉદાર, ઝીણવટભરેલી બુદ્ધિવાળા અને સેવાભાવી બનાવવાનો આગ્રહ રાખવાનો છે, અને તેમને બધાને ભારતમાતાની ભક્તિના પવિત્ર તંતુએ બાંધવાના છે, એકત્રિત – સુગ્રથિત કરવાના છે, અને વિશ્વકલ્યાણની યોજનામાં સમર્થ ભાગ લેનાર મહામાનવ બનાવવાના છે.

ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ – મહાગુજરાતનાં આ ત્રણ મહાન અંગો.

આ ત્રણ નામોની પાછળ કોઇ અજબ જાદુ છે. સૌરાષ્ટ્રે સોરઠા આપ્યા, દુહા આપ્યા, સોરઠી સંતોની જમાત આપી, લોકગીતોની સરવાણીઓ આપી, યુગધુરંધર મહાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અને તેમની નરવીર અર્જુનને પ્રબોધેલી ભગવદ્‌ગીતા આપ્યાં, આર્યસમાજના ઋષિ દયાનંદ સરસ્વતીજી આપ્યા. નરસિંહ મહેતો અને તેનાં પ્રભાતિયાં આપ્યાં, સોનાની દ્વારિકા આપી; વહાણવટું કરી પશ્ચિમ ભારતનું બંદરી દ્વાર બની, અઢળક ધનસંપત્તિ રળી, યાદવોની રાજધાની બની, દ્વારકા પુરાણપ્રસિદ્ધ નગરી બની ગઈ. કાઠિયાવાડે કાઠી લોકો અને તેમના સશક્ત કાઠી આપ્યાં, શૂરાતનના સાથિયા પૂરેલા રંગબેરંગી ઇતિહાસો આપ્યા, શેણીવિજાનંદ જેવાં અમર પ્રેમીયુગલોની પ્રેમગાથાઓ આપી, ગરવો ગિરનાર આપ્યો, ત્રિમૂર્તિ અવધૂત ભગવાન દત્તાત્રેયનો ગેબી યોગ આપ્યો, રાણકદેવીનાં સત આપ્યાં, રજવાડાંની રાજનીતિની તાલીમ આપી, રણજીત જામ આપ્યા, ગગા ઓઝા જેવો વિરક્ત બુદ્ધિશાળી દીવાન આપ્યો, પ્રભાશંકર પટ્ટણી જેવા વ્યવહારકુશળ ડાહ્યા પ્રધાન આપ્યા, અણનમ રાજકોટ નરેશ આપ્યા, વૈદરાજ ઝંડુ ભટ્ટજી જેવા ઉદારચરિત ભક્ત આપ્યા.

સૌરાષ્ટ્રે શું શું નથી આપ્યું ?

હજી પણ કાઠિયાવાડી ખમીર ગુજરાતની માનવતામાં કોઇ જુદી જ ભાત પાડે છે.

અને ગુજરાત તળનો ઇતિહાસ પણ રંગરંગીલો છે. ભક્ત બોડાણાની ભક્તિથી પરવશ બનેલા રણછોડરાય દ્વારકા છોડી ડાકોર પધાર્યાં અને ગંગુબાઈની સવાવાલની વાળીથી પણ હલકા બન્યા તે ભક્તિશૌર્યની પવિત્ર ગાથા ગુજરાતના લોહીમાં એકરૂપ–એકરસ બની ગઇ છે. બીજી બાજૂએ સ્વામી સહજાનંદ છપૈયાથી વડતાલ આવ્યા, વડતાલા જોબન બહારવટિયાની સેવાભક્તિથી પ્રસન્ન થઇ ત્યાં રહ્યા, અને કાઠી લોકોને, ભીલ કોળીઓને, બારૈયાઓને નિર્વ્યસની અને નીતિનિષ્ઠ બનાવતા બનાવતા કાઠિયાવાડ પહોંચ્યા, અને ત્યાં ગઢડામાં સારંગપુરના હનુમાનની પ્રતિષ્ઠા તેમના જ ભક્ત સંન્યાસીએ કરી, તે ગુજરાત કાઠિયાવાડના સંતોની પરસ્પર આપલેના ઇતિહાસની સાક્ષી પૂરે છે. ગુજરાતના કુકકુટધ્વજધારી નરેશોની પાટનગરી પાટણ, સહસ્રલિંગ તળાવ અને રુદ્રમાળ, દધીચિમુનિની તપસ્યાનું પવિત્ર સ્થાન અને મહાત્મા ગાંધીજીનો સાબરમતી આશ્રમનુ પણ ત્યાં જ સ્થપાવાનો રમણીય અકસ્માત, વૈભવથી છલકતી અમદાવાદની રળિયામણી પાટનગરી, મોગલ લોકોએ ત્યાં બંધાવેલી અદ્ભુત

નકશીકામવાળી મહાન મસ્જિદો, જૈન લોકોની અઢળક સમૃદ્ધિ અને ધર્મપ્રીતિનું કાયમી સ્મારક બનેલાં દેલવાડાનાં દહેરાં, તેમના 'અમારી' (અહિંસા)ના સિદ્ધાંતે ગુજરાતની સંસ્કૃતિને સૌમ્ય અને અમાંસાહારી બનવામાં મહાન ફાળો આપ્યો તે હકીકત, મહી નદીનાં તોફાની કોતરો અને તેથીયે વધારે તોફાની બારૈયા–પાટણવાડિયાની કોમો, યોગનદી નર્મદામાતા, ભૃગુમુનિનું ભરૂચ, તાપી નદીનાં પાણી પીને વિલાસપૂર્વક ઊછરતું સોનાનું સુરત, દિવ, દમણ અને નવસારીના ઉદાર, સખાવતી સૌજન્યશીલ પારસીઓ—જેમણે મુંબઈને મુંબઈ બનવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે,—સર ફિરોજશાહ મહેતા અને દાદાભાઈ નવરોજજી, પ્રેમશૌર્યનાં ગીત ગાતો વીર કવિ નર્મદ, 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના દ્રષ્ટા ચિંતક ગોવર્ધનરામ અને પ્રાણવિનિમયનો પરમ યોદ્ધો, 'સિદ્ધાન્તસાર'નો નિષ્કર્ષકર મણિલાલ નભુભાઈ, મસ્ત કવિ બાલાશંકર, વડોદરાનો આદ્યકવિ પ્રેમાનંદ અને તેની રાત્રિઓ ગજાવતી માણ, વેદાંતનિષ્ઠ અખો ભગત, કવિ દલપતરામ અને તેમનો સવાયો દીકરો કવિ ન્હાનાલાલ, ભરૂચના બ. ક. ઠા. અને ડભોઈનો રંગીલો છેલકવિ, ભક્ત ઊર્મિઓને વાણીબદ્ધ કરનાર કવિ દયારામ, પ્રીતમ, નરભેરામ, છોટમ, ધીરો અને બીજા અનેક ભજનિક કવિઓ, પાવાગઢ પર બિરાજતાં શાક્ત–સંપ્રદાયનાં અધિષ્ઠાત્રી મા કાળિકા, અર્બુદેશ્વરી મા અંબિકા, માનવીઓના રત્નપારખુ વડોદરા નરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ, ખંભાત (સ્કંભતીર્થ) અને તેના બંદરી વિકાસની શક્યતા, તેની નજીકનું, ગુજરાતની કાયાપલટ અને અર્થતંત્રની પલટ કરવાની શક્તિ ધરાવતું લુણેજનું તેલ અને તેના કૂવાઓ—ગુજરાતની વિભૂતિ અને સંપત્તિ અપરંપાર છે. દુનિયાના દરેક દેશમાં, નાનામાં નાને ગામડે, ગુજરાતી તેની નાની મોટી હાટડી માંડીને બેસી ગયો છે. તે અજબ વેપારી છે. તેનામાં સાહસ અને શાણપણનો વિરલ સુભગ સંયોગ છે. તે સૌમ્ય છે, શાન્ત છે, સાહસિક છે, વ્યવહારકુશળ છે, ચતુર છે, દક્ષ છે. ચરોતરના પાટીદારોએ ચરોતરને સમૃદ્ધિશાળી બનાવવામાં પોતાનું ખડતલપણું, પોતાની નીડરતા, સાહસિકતા વાપર્યાં છે. તેથી તો સત્તરમી સદીમાં પણ એક અંગ્રેજ લેખકે ચરોતરને 'ગુજરાતનો બાગ' કહી વર્ણવ્યું છે, અને ગુજરાત 'હિંદનો બાગ' તે સમયે પણ બની ચૂક્યું હતું. ગુજરાતની વનશ્રી અપ્રતિમ છે. ત્યાંના જેટલી હરિયાળી, લીલોતરી, સમૃદ્ધિની છોળો, પ્રાકૃતિક રમણીયતા બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળશે. ગુજરાતીઓ મૂળથી જ નરમાશવાળા, હૃદયપ્રધાન, શોખીન, બુદ્ધિશાળી પ્રજા છે.

અને કચ્છી વેપારીઓ તો આલમ–મશહૂર છે. કચ્છી પ્રજા શૂરવીર, સાહસિક, એકનિષ્ઠ અને સેવાપ્રિય છે. ત્યાંની લોકકવિતામાં સુમેરે પોતાની પ્રિયતમા માટે હૃદયની ઊર્મિઓના હિલ્લોલ વડે જોશપૂર્વક ફનાગીરીનાં ગીતો ગાયાં છે. પાકિસ્તાનની સરહદે આવેલું કચ્છ, એક રીતે જોતાં, ખાસ અગત્ય ધરાવે છે.

આવી વિવિધ, પચરંગી, સમૃદ્ધ છે મહાગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને પ્રજાકીય ગુણોનો સમુદાય.

આ અલગ ગુજરાત–રાજ્ય રચાય છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે—તેનું ભાવિ કેવું હશે?

આ બધી વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિઓની સરવાણીઓનો મહાસમન્વય સાધે, તેવું ત્રિવેણીતીર્થ

રચે, તે રાજ્યની સમૃદ્ધિને મબલક બનાવે, તેનાં પ્રજાજનોમાં હજી પણ વધારે શૌર્ય, સાહસિકતા, નીડરતા આવે, તેવો પ્રબંધ કરનાર નેતાઓ આપણને મળી રહેશે ખરા? અત્યારના આપણા નેતાઓ આ ભગીરથ કાર્ય સંભાળી શકશે? તેમાં તો આપણે જોઈશે અનેક નેતાઓની સેના. તેમનામાં જોઈશે નિઃસ્વાર્થતા, નીડરતા, દીર્ઘદૃષ્ટિપણું, હૃદયનું ઔદાર્ય, ગુજરાતપ્રેમ અને ભારતભક્તિ, ખડતલપણું, વિશાળ અનુભવ અને લોખંડી વજ્રનિર્ધાર. સરદાર વલ્લભભાઈના ગયા પછી, આપણી પીપૂડી કેન્દ્ર સરકારમાં સાંભળવા કોઈને નવરાશ ન હોય, તે નહિ ચાલે. આપણે પ્રજાજનોને સૈન્યમાં ભરતી થવાની પ્રેરણા પણ આપવી પડશે. આપણે ત્યાં લશ્કરી માનસ હજી કેળવવાનું બાકી છે. ગુજરાતની વ્યાયામ પ્રવૃત્તિના નેતાઓ પુરાણી–ભાઈઓની બેલડી તે કામ કરવાની તાકાત ધરાવતું હતું. હજી પણ તે સંસ્થા ધારે તો તે કામ ઉપાડી લઈ શકે તેમ છે. આપણે અનેક સરદાર પટેલો પેદા કરવા પડશે. દુશ્મનો જેની હાક સાંભળી ધ્રૂજે અને મિત્રોને પાનો ચઢે, તેનું નામ નેતા. તેનામાં સીધી ચોટ હોય, અડગપણું હોય, તમન્ના હોય, આદર્શપરાયણતા હોય, વિશાળ દીર્ઘદૃષ્ટિ હોય, અનેક માણસોનો સ્વભાવ પરખી જાય, તેમની પાસે તે પ્રકારનું કામ લેવાની કુનેહ હોય. તેવા નેતાઓ સારી સંખ્યામાં ગુજરાતને આ ટાંકણે મળી રહો, તેવી અમારી પ્રાર્થના છે.

મુંબઈ ગયું. તેનું સ્થાન હવે ગુજરાતનું કયું બંદર લેશે? કંડલા વિકસાવવાનું હજી બાકી છે. ખંભાતની શક્યતા ઓછી નથી. મુંબઈ જેટલું તે cosmopolitan, વિશ્વની બધી પ્રજાઓનું અને બધા દેશોનું લાડીલું બનશે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. વિશ્વના પર્યટનકારોએ મુંબઈને જે રીતે અપનાવ્યું છે, તે રીતે તેઓ ગુજરાતના નવા બંદરને પણ અપનાવે તેવાં આકર્ષણો આપણે ઊભાં કરવાં પડશે.

આપણી ખનિજ સંપત્તિ, વનસ્પતિ સંપત્તિ, આપણું પશુધન, આપણું પક્ષિધન, આપણી ધાન્યસંપત્તિ—આ બધાંનું સંશોધન કરી, તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી, વ્યાપારી દૃષ્ટિએ આપણે તેમાંથી અનર્ગલ સંપત્તિ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો પડશે.

ગુજરાતની પ્રજા, તેનું દીર્ઘાયુષપણું, તેની આરોગ્ય સંપત્તિ વગેરેનો ઝીણવટ ભરેલો અભ્યાસ કરી, આપણે તેને પ્રગતિને પંથે મૂકી આપવી પડશે.

આપણે દૈન્ય સેવવાનું કંઈ કારણ નથી, હતાશ બનવાની જરૂર નથી, લઘુતાગ્રંથિ રાખવાની નથી. આપણામાં એવી સંપત્તિ છે, એવા ગુણોનો સમુદાય છે કે જેથી આપણે ભારતમાતાના મુકુટમાં એક ઝગઝગતા રત્ન તરીકે શોભી શકીએ, અને તેની વિશ્વકલ્યાણ માટે ભગવાન જે સેવાઓ લેવાનો છે તેમાં આપણો હિસ્સો સગર્વ આપી શકીએ. પણ તેને માટે આપણે યોગ્ય નેતાઓની હરોળ ઊભી કરવી પડશે, તેવાં શિસ્તસંયમ નવયુવાનોમાં અને નવયુવતીઓમાં લાવવાં જ પડશે, તેવી કેળવણીની યોજનાને અમલમાં મૂકવી જ પડશે.

પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા આપણને તે કામમાં સફળતા અર્પે તેવી પ્રાર્થના ગુજરાત રાજ્યની રચનાના આ મંગલપ્રભાતે અમે કરીએ છીએ.

નવ રાષ્ટ્ર તો થયું, પણ—

પ્રોફે. કેશવલાલ હિં. કામદાર એમ. એ.

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्याः, तस्माद् यशो यत् परमं धनं वः।

'ઉત્તરરામચરિત'

જ્યારે આ લેખ વાચકોના હાથમાં જશે ત્યારે ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્ર–કચ્છ એકમની કોટિમાં આવી ગયાં હશે, વિચારકોની અને સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓની નજરે આ એકમ અધૂરું રહેશે. તેમાં પ્રતાપગઢ, ડુંગરપુર અને વાંસવાડા એ પ્રદેશો નહિ હોય. પશ્ચિમ ખાનદેશનો કેટલોક ધારેલો વિભાગ તેનાથી બાકાત રાખવામાં આવ્યો હશે, દક્ષિણ ગુજરાતનો કેટલોક પ્રદેશ એ એકમને આપવામાં આવ્યો નહિ હોય. તે એકમ બહારનું મુંબઈ શહેર ગુજરાતીઓએ હમેશ માટે ગુમાવ્યું હશે. આ પ્રદેશો ગુજરાતને અને ગુજરાતીઓને મળી શકયા હોત, પણ અમલ કરતા કોંગ્રેસી પક્ષને રાજકરણ રમતાં આવડ્યું નહિ સાહિત્યપરિષદોના અધિવેશનો જે ઠરાવો સંબંધી ઠરાવો કરતાં તે પ્રદેશો સંબંધી આ પક્ષના આગેવાનોએ પ્રાથમિક ચૂપકીદી સેવી ન હોત અને તે માટે યોગ્ય વ્યવસાય પ્રથમથી જ આદર્યો હોત તો એ પ્રદેશો ગુજરાતને મળત, અને મુંબઈ અંદર ગુજરાતીઓનું રહેત. મુંબઈ રાજ્યના ત્રણ વિભાગો—મહારાષ્ટ્ર, મુંબઈ અને ગુજરાત–વાળી યોજનાનો અમલ કરવામા આવ્યો હોત તો આ વસ્તુસ્થિતિ પરિણમત નહિ. હવે એ વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ છે. ગુજરાતની પ્રજાના અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરવામાં આ પક્ષ નિષ્ફળ ગયો છે. મુંબઈ રાજ્યનું મોટું એકમ કદી સફળ નહિ થાય તે આગાહી સાચી પડી છે. "આ સંઘ દારકા નહિ પહોંચે" એ ભવિષ્ય ઘણાઓએ ભાખેલું સાચું પડ્યું છે. અમદાવાદ, સુરત, વિદ્યાનગર વગેરે સ્થળોએ જો ચળવળ ન થઈ હોત તો ડાંગ, નવાપુરા, ઉમરગાંવ વગેરે પણ આપણે ખોયાં હોત. આણુ તો ગયું જ.

બે ચાર આગેવાનોના મગજમાં જે આવ્યું તે પ્રમાણે વર્તાવ રાખવાની અને શિસ્તનો ખરો માયનો સમજવાની અશક્તિ, એનુ આ અધૂરું પરિણામ આવેલું છે. હવે તેનો ઉપાય નથી. અત્યારે તો આ એકમ કેમ સફળ થાય તેનો જ વિચાર હવે કરવો ઘટે છે; અને તે જ વિચાર અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે

એકમ બે દષ્ટિએ સફળ થઈ શકે: વહીવટી દષ્ટિએ અને માનસ દષ્ટિએ. અહીં આ બંને દષ્ટિથી એકમનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧ ગુજરાતના એકમનો વહીવટ કરવા માટે અત્યારે પૂરતાં માણસો નથી એ મોટી ફરિયાદ છે જ્યારે બ્રિટિશ હકૂમત ભારતભરમાંથી ઊઠી ગઈ ત્યારે ભારતને આ જ મુશ્કેલી પડી હતી. એ મુશ્કેલી હજુ ચાલુ છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તેના નિવારણ માટે યોજના ઘડેલી આખી Indian Administrative serviceને નવો ઘાટ આપવાનો તેમનો વિચાર હતો, પણ તે ઘાટ તેમનાથી આપી શકાયો નહિ. એ કામ એમનું એમ અત્યારે પડ્યું છે. ગુજરાતના નવા એકમે આ કામ ગુજરાત–દષ્ટિ પાર પાડવાનું છે. તે માટે કલ્પનાવાળા, સૂઝવાળા, પ્રધાનો જોઈશે, ગુજરાતની લોકસભામાં એવાં જ માણસો જોઈશે, દરેક રાજકીય પક્ષે તેનો સમતોલ વિચાર કરવો પડશે. ગુજરાતે ભાવનાશીલ, judicious-minded, ન્યાય કરે તેવું, public service commission અધિકારીવર્ગ માટેનું કમિશન નીમવું પડશે. આ સંસ્થાના સભાસદો પ્રામાણિક હોવા જોઈશે, નાતજાતવાદથી

પરા મુખ હોવા જોઇશે, સ્થાનિકવાદ–regionalismથી પર હોવા જોઈશે. ગૂજરાતમાં અત્યારે એવી માન્યતા પ્રસરી રહી છે કે આપણે નોકરી મેળવીને શું કરવાનું છે? આપણે તો વેપારી પ્રજા છીએ. આપણે પોલિસદળમાં શા માટે જવું? ગાંધીવાદી પક્ષ એમ માને છે કે નોકરીઆતો પેદા કરવા તે અત્યારનાં વિદ્યામંદિરોનું મુખ્ય કર્તવ્ય થઇ પડયું છે! આ બંને મંતવ્યો ભૂલભરેલાં છે. બધા નોકરીમાં જતા નથી. નોકરી કરવી તેમાં કોઈ ઝાંખપ નથી. તે ગુલામી નથીઃ તે પ્રજાસેવા છે. અધિકાર મારફત વિકાસ કામો થઈ શકે છે. નોકરીઆતોની ભરતી માટે ગૂજરાતે તૈયાર રહેવું જ પડશે તે માટે દક્ષિણ હિન્દ–મહારાષ્ટ્ર બંગાળ ઉપર આધાર રાખવો જોઇએ નહિ. પ્રજાનાં જ માણસો નોકરી કરતાં હશે તો તેઓ પ્રજાનું કામ પોતાનું ધારીને કરી શકશે. બીજા પ્રદેશોથી માણસોને બોલાવવાની જરૂર રહેવી જોઇએ નહિ. એ લોકો ભાડૂતી કામ આપશે.

ગૂજરાતીઓએ બીજી વાત યાદ રાખવી જરૂરી છે. અત્યારે અખિલ ભારત અધિકારી વર્ગમાં ગૂજરાતીઓનું સ્થાન ઘણું નીચું છે. નહિ કે આપણે બુદ્ધિબળે ઊતરતા છીએ, અથવા તો સ્મરણશક્તિ ઉદ્યમ વગેરેમાં નીચા છીએ. હકીકત એ છે કે આ દિશામાં આપણે કોઇ વ્યવસાય કર્યો જ નથી. ગૂજરાતીઓ જેમ વ્યાપાર રોજગારમાં ભારતભરમાં અગ્રસ્થાન લે છે તેમ તેમણે આ વિષય પરત્વે પણ અગ્રસ્થાન લેવું જોઈએ. અત્યારે આ ઉચ્ચ અધિકારપદના અજોડ વિભાગો થઇ ગયા છે. ગુજરાતીઓએ તેમાં દાખલ થવા માટે પ્રયત્નશીલ થવું જ જોઇએ. લશ્કર, પરદેશ વ્યવહાર, સાંધિ–વૈગ્રહિક વિભાગ વગેરેમાં આપણે પ્રથમ સ્થાન મેળવવું જોઇએ. આ અધિકારો માત્ર અધિકારના ઉપયોગ પૂરતા નથી. તેથી અનુભવ મળે છે, **ગૂજરાતને તેથી લાભ છે.**

આ બાબત સિદ્ધ થઈ શકે તે માટે આપણાં વિદ્યાપીઠોએ અને વિદ્યામંદિરોએ સમજથી કામ લેવું જોઈએ. ગૂજરાતમાં અત્યારે ત્રણ વિદ્યાપીઠો છે. ભવિષ્યમાં વિદ્યાપીઠોની સંખ્યા વધશે. આ કામ આ સંસ્થાઓનું છે. વિદ્યાપીઠો સાચી જવાબદારી સાથે આધ્યાત્મિક શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓની અને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓની જવાબદારી સંકળાએલી છે. ઇંગ્લંડ, જર્મની, ફ્રાંસ, રશિયા, જાપાન, ચીન જેવાં રાષ્ટ્રોની શિક્ષણ સંસ્થાઓ યોગ્યતાવાળાં માણસોને તૈયાર કરવામાં મહત્ત્વનું કામ કરે છે. તેમને એમ કહેવામાં નથી આવતું કે તેઓ માત્ર કારકુનો અને ગુલામો તૈયાર કરે છે!! એવું કહેવામાં આવે છે કે મેકોલેએ શિક્ષણના માધ્યમનો ક્રમ ફેરવ્યો તેમાં તેની સાફ દાનત નહોતી. વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ છે. જો મેકોલેની નવીન શિક્ષણપ્રથાની નોંધ—minute—વાંચવામાં આવે તો આ પૂર્વગ્રહ આપમેળે ખસી જાય. પણ દેશમાં આની ઝીણવટભરી તપાસ થતી જ નથી. અત્યારે પણ એ મેકોલેને ખોટો ભાંડવામાં આવે છે! શિક્ષણના માધ્યમ વિષે જેટલો ઉહાપોહ થાય છે તેનો દસમા ભાગનો ઊહાપોહ આ કર્તવ્ય વિષે થાય તો ગૂજરાતને અત્યારે સેવવી પડતી હાડમારીઓ ભવિષ્યમાં નહિ રહે; નહિતર આપણે અતિ નાનાં ગેરલાયક માણસોને મોટા હોદ્દાઓ ઉપર ગોઠવી દેવા પડશે. તેમાં પ્રજાને નુકસાન જ છે. બીજો વિચાર માનસિક એકમ વિષેનો છે. રાજકરણના ક્ષેત્રે તો આપણે ગૂજરાતીઓએ એકતા સાધી, પણ જ્યાં સુધી દરેક પ્રજાજનને પોતે ગૂજરાતનો છે એ ભાવના નથી થઇ ત્યાં સુધી એકમ અધૂરું રહેવાનું, ભયંકર રીતે અધૂરું રહેવાનું. ગૂજરાત માટે આ મોટું અનિષ્ટ થશે, એ અનિષ્ટની ભૂમિકા ગૂજરાતમાં અનેક પ્રકારે મોજુદ છે. એટલે તેની ભયંકરતા માત્ર કાલ્પનિક નથી, પણ

ખરી છે. એક તો પ્રાદેશિક એકમની સિદ્ધિ થવી જોઈએ. લોકોએ એમ માનવું જોઈએ નહિ કે પોતે સૌરાષ્ટ્રી છે, કચ્છી છે, ગુજરાતી (સંકુચિત) છે!! સૌરાષ્ટ્રના પ્રજાજને એમ માનવું જોઈએ નહિ કે પોતે જૂનાગઢી છે, ભાવનગરી છે, જામનગરી છે, ઝાલાવાડી છે, ગોહેલવાડી છે, હાલારી છે. કચ્છના પ્રજાજને એમ માનવું જોઈએ નહિ કે પોતે કચ્છી છે. રાજકારણમાં, વિકાસ પ્રવૃત્તિમાં, નોકરીઆતોની ભરતીમાં, આ પ્રાદેશિક તત્ત્વ હોવું જોઈએ નહિ. સૌરાષ્ટ્રમાં આવો વાદ છે, ગુજરાતમાં એવો વાદ છે ગુજરાતમાં અમદાવાદવાદ, ચરોતરવાદ, સુરતવાદ, વડોદરાવાદ વગેરે રહેવાં જોઈએ નહિ. જો આ સ્થિતિ થશે તો રાજકરણ બરોબર ચાલશે નહિ; પ્રધાનમંડળમાં તકરારો રહેશે અને લોકસભામાં તેનો પ્રત્યાઘાત પડશે.

ગુજરાતનું બીજું મોટું દૂષણ જ્ઞાતિવાદ છે. ભણેલાઓ પણ આ વાદથી મુક્ત નથી. જ્ઞાતિવાદ પ્રાદેશિકવાદથી પણ વધારે ઝેરી છે. તેમાં મિથ્યાભિમાનનો દોષ સમાએલો છે. બીજું તે સંકોચવાદ છે. ગૂજરાત આ વાદથી ખાસ પીડાએલો પ્રદેશ છે એ તેથી દૂર રહે તેમાં જ ગુજરાતનું ગૌરવ છે, ગુજરાતનું સદ્ભાગ્ય છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિજનોએ આ ખાસ સમજવું જોઈએ.

ગુજરાતની જનતાનો મોટો વિભાગ પછાત કોમનો છે. સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત, પૂર્વ ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, એ પ્રદેશો આ જનતાથી અત્યારે ખદબદે છે. મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડનું એ તરફ ધ્યાન ગએલું. ગાંધીજીએ તે તરફ ધ્યાન રાખેલું. એના ચેલાઓ આ વિભાગમાં આશ્રમો નાંખી પડેલા છે. પણ તેથી માત્ર નવા એકમનું કામ સરવાનું નથી. અત્યારે મધ્યવર્ગી અને સ્થાનિક સરકારો એમના ઉદ્ધારનું કામ કરે છે, તેની ગતિ ત્વરિત થવી જોઈએ.

આ સામાજિક એકમ જેટલી ત્વરાથી સાધવામાં આવશે તેટલું આપણું રાજ્યકીય એકમ જલદી સિદ્ધિને વરી શકશે.

આ માટે વાસ્તવિક શિક્ષણપ્રથાની જરૂર રહે છે એનું માધ્યમ ગૂજરાતીજ રહેશે. ભ.પા દ્વારા એ એકમ તુરત સાધી શકાશે. સ્થાનિક બોલીઓએ શુદ્ધ ગુજરાતીએ સાહિત્યના માધ્યમ તરીકે અને બોલી તરીકે તાબે થવું જ જોઈએ. અહીં ઈંગ્રેજીનો કે હિંદીનો પ્રશ્ન સંભવતો જ નથી. સાહિત્યકારોની આ મોટી ફરજ થઈ પડશે.

આવાં એકમોની સિદ્ધિ થશે ત્યારે ગૂજરાતનું ખરું એકમ સિદ્ધ થશે. જેટલું તે મોડું થશે તેટલી ખરા રાજકારણની સિદ્ધિ મોડી થશે. પ્રધાનોએ આ બાબત સમજવી પડશે. તો તેમનામાં યોગ્યતા હોય તો તે સિદ્ધિ તુરત સાધી શકાય. બીજાં રાજ્યોના દૃષ્ટાન્તો તેઓ લઈ શકે. નેપોલિયને ૧૮૦૬માં પ્રશિયાને પદાક્રાન્ત કર્યું, પણ જર્મનીની પ્રજાનું ખમીર પાદાક્રાન્ત થયું નહોતું ષ્ટેન, હિંડનબુર્ગ, જેવા મુત્સદ્દીઓ પ્રશિયામાં પાક્યા. તેમણે શિક્ષણમાં અને લશ્કરી વહીવટમાં મોટા ફેરફારો કર્યા ૭ વર્ષોમાં આખો દેશ નેપોલિયન સાથે બાથ ભીડવામાં તૈયાર થઈ ગયો. ગુજરાતે તો આંતરિક વિટંબનાઓની સાથે બાથ ભીડવી છે. અહીં વેપારીઓ છે, મુત્સદ્દીઓ છે, શિક્ષિતો છે, મધ્યમ વર્ગ છે, ઉત્સાહ છે, આત્મભોગ છે; માત્ર યોગ્ય આગેવાની જોઈએ છીએ. રાજકીય પક્ષોએ ચુનંદા માણસોને આગળ લાવવા જોઈએ. આટલું થશે તો ગુજરાતની અનેરી સિદ્ધિ થશે.

વર્ષો પૂર્વે તા. ૧૩-૯-૧૯૩૧ દિને આ લેખકે અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા સમક્ષ ગુજરાતના સંસ્કારિત્વનું ઘડતર એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન કરેલું. × એ વ્યાખ્યાનના છેલ્લા શબ્દો, ત્રીસ વર્ષો પૂર્વે જેટલા યથાર્થ હતા તેટલાજ યથાર્થ આજે પણ હોઈ અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરી આ લેખ પૂરો કરીશ:

"ગુજરાતની સંસ્કારિતા હવે સહેતુક થશે. આપણે તેનો વિકાસ ઇરાદાપૂર્વક અને આપણે જ ચોક્કસ કરેલી દિશામાં હવે કરવાના છીએ. તે સંસ્કારિતાએ આપણે હિન્દની વિવિધ સંસ્કારિતા સાથે ઘટાવી દેવાની છે. તે સંસ્કારિતાનો નિર્ધાર કરવામાં આપણે સહાય્યભૂત થવાના છીએ. એ કારણથી આપણા ઉપર ત્રેવડી જવાબદારી આવી પડે છે... આ તમામ જવાબદારીઓ આપણે કેમ અદા કરી શકીએ? મને તે માટે એક જ માર્ગ સૂઝે છે. અને તે એ કે ગુજરાતનું એક રાષ્ટ્ર બનાવવું. એ રાષ્ટ્ર વલ્લભીપુરના રાષ્ટ્ર કરતાં, ચાવડાવંશી સોલંકી, વાઘેલા રાષ્ટ્ર કરતાં, અમદાવાદની સુલતાની કરતાં, મોગલોની ગુજરાતની સુબાગીરી કરતાં તદ્દન જુદું રાષ્ટ્ર થશે. એ રાષ્ટ્ર કોઈ એક ધર્મનું, કોઈ એક કોમનું, કોઈ એક ગજવંશનું, કોઈ એક શહેરનું નહીં થાય. તે રાષ્ટ્ર ગુજરાતીઓનું થશે અને તેમાં બધા ગુજરાતીઓનો સરખો હિસ્સો રહેશે. તે રાષ્ટ્રમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાત, ઉપરાંત માળવાનો કોઈક વિભાગ, સિંધનો કોઈક ભાગ, રાજસ્થાનનો કોઈક ભાગ સમાય પણ ખરો......જો આ પ્રમાણે આપણે આપણી સંસ્કારિતા ન ઘડીએ તો આપણે આપણી સંસ્કારિતાનો પૂરો ઘાટ ઘડી શકીશું નહિ. દરેક પ્રજાને દૈવી કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે, અને દૈવી કર્તવ્ય કરવા માટે દરેક પ્રજાએ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થવાની જરૂર છે...એ ઘાટ ઘડવામાં આપણે કેટલાંક પુરાતન અને મધ્યયુગી વ્યવહાર તજી દેવો પડશે. તે માટે આપણે નવા યુગના સંસ્કારો લેવા પડશે...તે માટે આપણે આપણા સમયના દરેક અંગને તૈયાર કરવું પડશે. પ્રાકૃત જન–Common man–તરફ અત્યાર સુધી આપણા વિચારકો, સુધારકો અને મુત્સદ્દીઓ બેદરકારી બતાવતા હતા તે પરંપરા આપણે છોડી દેવી પડશે, એ માટે આપણે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં ફેરફારો કરવા પડશે. લગભગ પચાસ વર્ષો અગાઉ મહાગુજરાતનો એક દ્રષ્ટા થઇ ગયો, જેને આવું સ્વપ્ન લાધ્યું હતું....

"નર્મદાશંકર, જાણે કે તે અમદાવાદની કોંગ્રેસ સ્વપ્નમાં જોતો હોય, ૧૯૩૦ ના માર્ચની બારમીની કૂચ જોતો હોય, દાંડીની સમરસ કૂચનો વિજય જોતો હોય, તેમ "જય જય ગરવી ગુજરાત"નું કાવ્ય લખી ગયો...નર્મદની આર્ષ દૃષ્ટિમાં ગુજરાતનો કસુંબલ ધ્વજ ઝળાળા કરતો પ્રકાશતો હતો, તે દૃષ્ટિમાં એ કસુંબલ ધ્વજ ઉપર પ્રેમ અને શૌર્ય, એ બે પ્રશસ્ત આદેશો અંકિત થયેલા હતા....નર્મદાશંકરે જ્યારે ગુજરાતનો જયજયકાર બોલાવ્યો ત્યારે ગુજરાતમાં મધ્યગાત્રિનો અંધકાર ધીમે ધીમે વીતી જતો હતો, અને ઉષાની ઝાંખી થતી હતી; અત્યારે આપણે અરુણ પછીની પ્રભા જોઇએ છીએ. આપણાં સંતાનો પ્રભા પછીનું સવાર જોશે અને જો તેનામાં શક્તિ હશે...તો તેઓ મધ્યાહ્ન પણ જોશે. કવિની આ દૃષ્ટિ વેળાસર ફલિત થાઓ. ગુજરાતનો–તેની સંસ્કારિતાનો જયજયકાર થાઓ. અને માત્ર "નર્મદા" સાથે જ નહિ, પણ ઓજત, ઉબેણ, ભાદર, શેત્રુંજી, શુકભાદર, સાબરમતી, મહી, વિશ્વામિત્રી, તાપી, પૂર્ણા, ઠેઠ મુંબાપુરી; સોમનાથ દ્વારિકા અને કરાંચી સુધીના અરબીસમુદ્ર સાથે તેનો "જય" ઘૂમો."

૨૩, પ્રતાપગંજ, વડોદરા, તા. ૧૦–માર્ચ ૧૯૬૦.

卐

× આ વ્યાખ્યાન લેખકના "સ્વાધ્યાય" ભાગ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૪૫–૧૮૫ ઉપર જોઈ શકાશે.

કૂવામાં હશે તેવું હવાડામાં આવશે

ડા. સુમન્ત મહેતા

ભારતદેશ અતિ વિશાળ છે અને તેમાં અનેક સમૃદ્ધ ભાષાઓ છે. આજના વાતાવરણમાં ગુજરાતમાં પ્રાન્તિક સ્વરાજ્ય સ્થપાય તે સુયોગ્ય છે. પરંતુ હરહંમેશ દરેક ભારતવાસીએ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આપણે અમુક પ્રાંતના છીએ પણ છેવટે સૌ ભારતવાસી એટલે હિંદી છીએ.

આ શુભ પ્રસંગે ગુજરાતનાં તથા મુંબાઇનાં બધાં ગુજરાતી દૈનિકો, અઠવાડિકો, માસિકો અને બીજાં સામયિકોમાં સેંકડો લેખકો, કવિઓ અને રાજકારણીય વ્યક્તિઓ પોતાની શુભેચ્છાઓ, અભિપ્રાયો, સૂચનાઓ અને સલાહ આપશે. તેમાં હું થોડો ઉમેરો કરું છું.

એમ કહેવાય છે કે ગુજરાતમાં પૂરતું અનાજ પાકતું નથી આપણે થોડા મહિનાઓથી સાંભળ્યા કરીએ છીએ કે આપણા ભાવિ રાજ્યની આવક ખર્ચના કરતાં ઓછી છે, આપણે ત્યાં ખનીજ પદાર્થો ઓછા છે, જો કે હાલમાં ખનીજ તેલ નીકળવાની આશા અપાય છે. ગુજરાતી પ્રજા ઉદ્યમી છે, કરકસરીઆ છે, વેપારઉદ્યોગ અને વહાણવટામાં કુશળ છે.

એકંદરે ગુજરાતી સ્ત્રી પુરુષોમાં જે શારીરિક સંપત્તિ, બુદ્ધિબળ, કાર્યકુશળતા અને ક્ષમતા તથા નૈતિકબળ હશે તે પ્રમાણે નવા ગુજરાત રાજ્યનું ઘડતર થશે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જેવું અને જેટલું પાણી કૂવામાં હશે તેવું હવાડામાં આવશે.

ગુજરાતી પ્રજામાં અનેક સદ્‌ગુણો છે પણ અવગુણો ઓછા નથી. એમનામાં માનસિક સંકુચિતતા નથી? તેને કારણે જૂથમાં કામ કરવાની શક્તિ ઓછી નથી? ડિસિપ્લિન—નિયમન ઓછું નથી? કાંઈક સ્વાર્થબુદ્ધિ વધારે નથી? ઉદારતાના અભાવના કારણે દ્વેષ અને કુસંપ વધારે નથી? ગાંધીજીના ગયા પછી ગુજરાતને શા માટે કોઇ સર્વમાન્ય આગેવાન મળ્યો નથી? પ્રજાહિતને માટે દયાજનક ઉદાસીનતા જોવામાં આવતી નથી? સમ સમકા સમાલિયો, અથવા અંગ્રેજીમા એક કહેણી છે કે દરેક માણસ પોતાનું સંભાળે અને છેલ્લો રહી જાય તેને ભલેને શેતાન પકડી જાય, એવી કાંઇક માન્યતા ગુજરાતમાં નથી? બાસુદી સારી થઈ છે કે કેમ તે તો તેને ખાઈને પચાવવાથી ખબર પડે.

ગુજરાતમાં ટેકનિકલ શિક્ષણ

હિતેન્દ્ર ક. દેસાઈ
કેળવણી પ્રધાન · મુંબઈ રાજ્ય

હવે વર્તમાન મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન થઈ રહ્યું હોવાથી નવા ગુજરાત રાજ્યમાં ટેકનિકલ શિક્ષણ અંગે શી શી સગવડો મળશે તે લોકોએ જાણી લેવું જરૂરી છે.

એ તો જાણીતું છે કે શિક્ષણની અન્ય શાખાઓ કરતાં ટેકનિકલ અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટેની સ્થાપના અથવા વિસ્તરણ વધુ ખર્ચાળ છે રાજ્યનાં મર્યાદિત સાધનો હોવા છતાં પણ શિક્ષણની આ શાખાનું વિસ્તરણ કરવા સંબંધમાં રાજ્ય વધુ નાણાં ખર્ચે છે. આ દિશામાં પ્રથમ પગલાં તરીકે ખાતાના એક સ્વતંત્ર વડાના હાથ નીચે ટેકનિકલ અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણના અંકુશનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું છે ભારત સરકાર પાસેથી મુંબઈ સરકારે સામાન્ય કક્ષાના યંત્રવિદો અને કુશળ કારીગરો તૈયાર કરતી ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓ અને કેન્દ્રોનો વહીવટ સંભાળી લીધો છે ટેકનિકલ શિક્ષણના ડાયરેક્ટોરેટની પ્રવૃત્તિઓમાં નીચેની શાખાઓનો સમાવેશ થાય છે

(૧) ડીગ્રી અને પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ કક્ષાએ કોલેજ શિક્ષણ,

(૨) ડીપ્લોમાના અભ્યાસક્રમ,

(૩) વિવિધલક્ષી શાળાઓ સહિતની ટેકનિકલ શિક્ષણનો અર્થ કરીએ છીએ—આ ટેકનિકલ શિક્ષણના પ્રાધાન્યવાળી માધ્યમિક શાળાઓ,

(૪) ઔદ્યોગિક શિક્ષણ,

(૫) હુન્નરઉદ્યોગ અને ધંધાદારી તાલીમ યોજના,

(૬) શિખાઉઓ માટેની યોજના.

ઉદ્યોગની વિશિષ્ટતાના સંદર્ભમાં આજે આપણે ટેકનિકલ શિક્ષણને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકીએ

(અ) ઉદ્યોગોમાં મેનેજરો, ડીઝાઇનરો, સંશોધન કાર્યકરો અને આયોજકો જેવી સર્વોચ્ચ હોદ્દા ધરાવતા એન્જિનિયરો, શૈક્ષણિક યોગ્યતા અને નોંધપાત્ર વ્યવસાયી, અનુભવ ધરાવતા એન્જિનિયરીંગના સ્નાતકો આવાં સ્થાનો મેળવી શકે છે.

(આ) બીજા પ્રકારમા ઉદ્યોગોમાં સુપરવાઈઝરી હોદ્દો ધરાવતી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ જગ્યાઓને માટે એન્જિનિયરીંગનો ડીપ્લોમા ધરાવતી વ્યક્તિઓ-માંથી નિમણૂક કરવામા આવે છે. એસ. એસ. સી પરીક્ષા પછીનો સામાન્ય રીતે આ ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. સુપરવાઈઝરી મહત્ત્વ ધરાવતા માણસોને પોલિટેકનિક કે જ્યાં સિદ્ધાંતના શિક્ષણ કરતાં વ્યવહારના શિક્ષણને વધુ મહત્ત્વ છે ત્યાં તાલીમ આપવામાં આવે છે

(ઇ) છેલ્લો પ્રકાર કુશળ કારીગરોનો છે તેમાં ટર્નરો, ફીટરો, વેલ્ડરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત દેશમાં, ડીગ્રી ધરાવનારાઓ, ડીપ્લોમા ધરાવનારાઓ તથા કારીગરોનું ૧ : ૩ : ૮ પ્રમાણ છે જો કે તે ઉદ્યોગ અનુસાર બદલાતું રહે છે આ રાજ્યમાં ડીગ્રી ધરાવનારા અને ડીપ્લોમા ધરાવનારાનું પ્રમાણ થોડાં વર્ષ પૂર્વે ૧ : ૧ નું હતું એ હવે ધીમે ધીમે ફેરવાઈ રહ્યું છે.

ડીગ્રી અભ્યાસક્રમ :

ગુજરાતમાં પ્રથમ એન્જિનિયરીંગ ડીગ્રી કોલેજની સ્થાપના અમદાવાદ ખાતે શેઠ શ્રી. કસ્તુરભાઈ લાલભાઈની ઉદાર સખાવતથી ૧૯૪૮માં કરવામાં આવી હતી. આ કોલેજ રૂ. ૬૪ લાખના બિનપુનરાવર્તિત અને રૂ. ૧૦ લાખના પુનરાવર્તિત ખર્ચે સ્થાપવામાં આવી હતી. મકાનો અને સાધનોના કુલ મૂડી ખર્ચમાંથી ૫૦ ટકા દાતાએ આપ્યું હતું. આની સાથોસાથ ખાનગી વિભાગ પણ ટેકનિકલ શિક્ષણમાં દાખલ થયો અને આણંદ ખાતે એન્જિનિયરીંગ કોલેજ સ્થાપવામાં આવી. સાથે સાથે એ જ વર્ષમાં વડોદરાના કળાભવનનો દરજ્જો વધારીને તેને એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં ફેરવવામાં આવી અને તેને વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીની ફેકલ્ટી ઓફ એન્જિનિયરીંગ 'ટેકનોલોજી સહિત' : બનાવવામાં આવી. ૧૯૫૬માં રાજ્ય પુનર્રચના બાદ ભૂતપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર સરકાર સ્થાપિત મોરબી ખાતેની લખધીરજી એન્જિનિયરીંગ કોલેજ નવા મુંબઈ રાજ્યના અંકુશ હેઠળ આવી. આ રીતે ગુજરાતમાં હમણાં ચાર સંપૂર્ણ સુવિકસિત એન્જિનિયરીંગ ડીગ્રી કોલેજો છે. આ કોલેજોની ડીગ્રી-અભ્યાસક્રમ માટેની શક્તિ હાલ નીચે મુજબ છે :

		સિવિલ	મિકેનિકલ	ઇલેક્ટ્રિકલ	કુલ
૧.	અમદાવાદની એલ. ડી. કોલેજ	૧૫૦	૯૦	૬૦	૩૦૦
૨.	મોરબીની એલ. ઈ. કોલેજ	૬૦	૨૦	૨૦	૧૦૦
૩.	આણંદનું વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલય	૧૨૦	૬૦	૬૦	૨૪૦
૪.	વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીની ટેકનોલોજી સહિતની ફેકલ્ટી ઓફ એન્જિનિયરીંગ	૧૨૦	૬૦	૬૦	૨૪૦
	કુલ	૪૫૦	૨૩૦	૨૦૦	૮૮૦

ડીગ્રી અભ્યાસક્રમો જનરલ, ઇલેક્ટ્રિક્સ મશીન ડિઝાઈન, એપ્લાઈડ સિવિલ ટેક્સટાઈલ્સ, ટેકનોલોજી અને રૂરલ હાઉસીંગના અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટેની સગવડ અમદાવાદ, આણંદ અને વડોદરાની એન્જિનિયરીંગ કોલેજોમાં છે.

૪. આઝાદી પહેલાંના સમયમાં ગુજરાતમાં વડોદરા ખાતે એક માત્ર કલાભવન પોલિટેકનિક તરીકે અસ્તિત્વમાં હતું. તે ૧૮૯૦માં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ સંસ્થાના વિકાસનું મૂળ અગાઉ ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યના સદ્દગત રાજવીના પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિબિંદુમાં રહેલું હતું. આ સંસ્થા પ્રથમ એન્જિનિયરીંગ, ટેક્સ્ટાઇલ્સ અને આર્કિટેકચર અને કેટલાક વ્યાપાર સંબંધિના અભ્યાસક્રમો અંગેના ડીપ્લોમા અભ્યાસક્રમોનું શિક્ષણ આપતી હતી. બીજી સંસ્થા અમદાવાદ ખાતે સર ચુનિલાલ બેરોનેટના ઉદાર દાનથી શરૂ કરવામાં આવી હતી એ પણ અમદાવાદના કાપડ ઉદ્યોગ અંગેની જરૂરિયાતો સંતોષવાનો ઉદ્દેશ ધરાવતી હતી. મૂળ તે ટેક્સ્ટાઇલ્સ ટેકનોલોજી, ડાઇંગ બ્લીચીંગ વગેરેમાં સર્ટિફિકેટ અભ્યાસ શીખવતી હતી. ૧૯૪૮માં એ જ વિષયોમાં એ જ સંસ્થામાં ડીપ્લોમા અભ્યાસક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા.

ગુજરાતમાં ટેકનિકલ શિક્ષણ

હિતેન્દ્ર ક. દેસાઈ
કેળવણી પ્રધાન : મુંબઈ રાજ્ય

હવે વર્તમાન મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન થઈ રહ્યું હોવાથી નવા ગુજરાત રાજ્યમાં ટેકનિકલ શિક્ષણ અંગે શી શી સગવડો મળશે તે લોકોએ જાણી લેવું જરૂરી છે.

એ તો જાણીતું છે કે શિક્ષણની અન્ય શાખાઓ કરતાં ટેકનિકલ અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટેની સ્થાપના અથવા વિસ્તરણ વધુ ખર્ચાળ છે. રાજ્યનાં મર્યાદિત સાધનો હોવા છતાં પણ શિક્ષણની આ શાખાનું વિસ્તરણ કરવા સંબંધમાં રાજ્ય વધુ નાણાં ખર્ચે છે. આ દિશામાં પ્રથમ પગલાં તરીકે ખાતાના એક સ્વતંત્ર વડાના હાથ નીચે ટેકનિકલ અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણના અંકુશનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ભારત સરકાર પાસેથી મુંબઈ સરકારે સામાન્ય કક્ષાના મંત્રવિદો અને કુશળ કારીગરો તૈયાર કરતી ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓ અને કેન્દ્રોનો વહીવટ સંભાળી લીધો છે. ટેકનિકલ શિક્ષણના ડાયરેક્ટોરેટની પ્રવૃત્તિઓમાં નીચેની શાખાઓનો સમાવેશ થાય છેઃ

(૧) ડીગ્રી અને પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ કક્ષાએ કૉલેજ શિક્ષણ;
(૨) ડીપ્લોમાના અભ્યાસક્રમ;
(૩) વિવિધલક્ષી શાળાઓ સહિતની ટેકનિકલ શિક્ષણનો અર્થ કરીએ છીએ–આ ટેકનિકલ શિક્ષણના પ્રાધાન્યવાળી માધ્યમિક શાળાઓ;
(૪) ઔદ્યોગિક શિક્ષણ;
(૫) હુન્નરઉદ્યોગ અને ધંધાદારી તાલીમ યોજના;
(૬) શિખાઉઓ માટેની યોજના.

ઉદ્યોગની વિશિષ્ટતાના સંદર્ભમાં આજે આપણે ટેકનિકલ શિક્ષણને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકીએ:

(અ) ઉદ્યોગોમાં મેનેજરો, ડીઝાઇનરો, સંશોધન કાર્યકરો અને આયોજકો જેવી સર્વોચ્ચ હોદ્દા ધરાવતા એન્જિનિયરો, શૈક્ષણિક શ્રેષ્ઠતા અને નોંધપાત્ર વ્યવસાયી, અનુભવ ધરાવતા એન્જિનિયરીંગના સ્નાતકો આવાં સ્થાનો મેળવી શકે છે.

(આ) બીજા પ્રકારમાં ઉદ્યોગોમાં સુપરવાઈઝરી હોદ્દો ધરાવતી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ જગ્યાઓને માટે એન્જિનિયરીંગનો ડીપ્લોમા ધરાવતી વ્યક્તિઓ-માંથી નિમણૂક કરવામાં આવે છે. એસ. એસ. સી. પરીક્ષા પછીનો સામાન્ય રીતે આ ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. સુપરવાઈઝરી મહત્ત્વ ધરાવતા માણસોને પોલિટેકનિક કે જ્યાં સિદ્ધાંતના શિક્ષણ કરતાં વ્યવહારના શિક્ષણને વધુ મહત્ત્વ છે ત્યાં તાલીમ આપવામાં આવે છે.

(ઇ) છેલ્લો પ્રકાર કુશળ કારીગરોનો છે. તેમાં ટર્નરો, ફીટરો, વેલ્ડરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત દેશમાં, ડીગ્રી ધરાવનારાઓ, ડીપ્લોમા ધરાવનારાઓ તથા કારીગરોનું ૧ : ૩ : ૮ પ્રમાણ છે. જો કે તે ઉદ્યોગ અનુસાર બદલાતું રહે છે. આ રાજ્યમાં ડીગ્રી ધરાવનારા અને ડીપ્લોમા ધરાવનારાનું પ્રમાણ થોડાં વર્ષ પૂર્વે ૧ : ૧ નું હતું એ હવે ધીમે ધીમે ફેરવાઇ રહ્યું છે.

ડીગ્રી અભ્યાસક્રમ :

ગુજરાતમાં પ્રથમ એન્જિનિયરીંગ ડીગ્રી કોલેજની સ્થાપના અમદાવાદ ખાતે શેઠ શ્રી. કસ્તુરભાઈ લાલભાઈની ઉદાર સખાવતથી ૧૯૪૮માં કરવામાં આવી હતી. આ કોલેજ રૂા. ૧૪ લાખના બિનપુનરાવર્તિત અને રૂા. ૧૦ લાખના પુનરાવર્તિત ખર્ચે સ્થાપવામાં આવી હતી. મકાનો અને સાધનોના કુલ મૂડી ખર્ચમાંથી ૫૦ ટકા દાતાએ આપ્યું હતું. આની સાથોસાથ ખાનગી વિભાગ પણ ટેકનિકલ શિક્ષણમાં દાખલ થયો અને આણંદ ખાતે એન્જિનિયરીંગ કોલેજ સ્થાપવામાં આવી. સાથે સાથે એ જ વર્ષમા વડોદરાના કળાભવનનો દરજ્જો વધારીને તેને એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં ફેરવવામાં આવી અને તેને વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીની ફેકલ્ટી ઓફ એન્જિનિયરીંગ 'ટેકનોલોજી સહિત' : બનાવવામાં આવી. ૧૯૫૬માં રાજ્ય પુનર્રચના બાદ ભૂતપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર સરકાર સ્થાપિત મોરબી ખાતેની લખધીરજી એન્જિનિયરીંગ કોલેજ નવા મુંબઈ રાજ્યના અંકુશ હેઠળ આવી. આ રીતે ગુજરાતમાં હમણાં ચાર સંપૂર્ણ સુવિકસિત એન્જિનિયરીંગ ડીગ્રી કોલેજો છે. આ કોલેજોની ડીગ્રી-અભ્યાસક્રમ માટેની શક્તિ હાલ નીચે મુજબ છે :

		સિવિલ	મિકેનિકલ	ઇલેકટ્રિકલ	કુલ
૧.	અમદાવાદની એલ. ડી. કોલેજ	૧૫૦	૯૦	૬૦	૩૦૦
૨.	મોરબીની એલ. ઈ. કોલેજ	૬૦	૨૦	૨૦	૧૦૦
૩.	આણંદનું વિશ્વકર્મા મહાવિદ્યાલય	૧૨૦	૬૦	૬૦	૨૪૦
૪.	વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીની ટેકનોલોજી સહિતની ફેકલ્ટી ઓફ એન્જિનિયરીંગ	૧૨૦	૬૦	૬૦	૨૪૦
	કુલ	૪૫૦	૨૩૦	૨૦૦	૮૮૦

ડીગ્રી અભ્યાસક્રમો ઉપરાંત, ઇલેકટ્રિક મશીન ડીઝાઇન, એડવાન્સ્ડ સિવિલ ટેકસ્ટાઇલ, ટેકનોલોજી અને રૂરલ હાઉસીંગના અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટેની સગવડ અમદાવાદ, આણંદ અને વડોદરાની એન્જિનિયરીંગ કોલેજોમાં છે.

૪. આઝાદી પહેલાંના સમયમાં ગુજરાતમાં વડોદરા ખાતે એક માત્ર કલાભવન પોલિટેકનિક તરીકે અસ્તિત્વમાં હતું. તે ૧૮૯૦માં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ સંસ્થાના વિકાસનું મૂળ અગાઉ ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યના સદ્ગત રાજવીના પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિબિંદુમાં રહેલું હતું. આ સંસ્થા પ્રથમ એન્જિનિયરીંગ, ટેકસ્ટાઇલ્સ અને આર્કિટેકચર અને કેટલાક વ્યાપાર સંબંધેના અભ્યાસક્રમો અંગેના ડીપ્લોમા અભ્યાસક્રમોનું શિક્ષણ આપતી હતી. બીજી સંસ્થા અમદાવાદ ખાતે સર ચુનિલાલ બેરોનેટના ઉદાર દાનથી શરૂ કરવામાં આવી હતી એ પણ અમદાવાદના કાપડ ઉદ્યોગ અંગેની જરૂરિયાતો સંતોષવાનો ઉદ્દેશ ધરાવતી હતી. મૂળ તે ટેકસ્ટાઇલ ટેકનોલોજી, ડાઇંગ બ્લીચીંગ વગેરેમાં સર્ટિફિકેટ અભ્યાસ શીખવતી હતી. ૧૯૪૮માં એ જ વિષયોમાં એ જ સંસ્થામાં ડીપ્લોમા અભ્યાસક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા.

ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી ત્રીજી સંસ્થા સુરત ખાતે ડૉ. એસ. એન્ડ એસ. એસ. ગાંધી કૉલેજ ઑફ એન્જિનિયરીંગ અને ટૅકનોલૉજી હતી. તે સુરતમાં ડૉ. સરોષ ગાંધીની રૂા. ૫૨૦ લાખની મદદથી સ્થાપવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ પ્રથમ અને બીજી પંચવર્ષીય યોજના આવતાં આવા પ્રકારની સંસ્થાઓનો વેગ સારી પેઠે વધી ગયો અને હવે સુરત, વડોદરા, આણંદ, દાહોદ, અમદાવાદ, મોરબી, રાજકોટ અને ભાવનગર ખાતે-એમ નવ પોલિટેકનિકો છે. આ પોલિટેકનિકોમાં જેમણે એસ. એસ. સી. પરીક્ષા પસાર કરી હોય તેમને પ્રવેશ આપવામાં આવે છે. આ પોલિટેકનિકો, અમદાવાદની આર. સી. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટયુટ અને રાજકોટની શ્રી એ. વી. પારેખ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટયુટ સિવાય સિવિલ, મિકેનિકલ અને ઇલેકટ્રિકલ એન્જિનિયરીંગના ડીપ્લોમાના અભ્યાસ ચલાવે છે. આર. સી. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટયુટ, અમદાવાદ ટેકસ્ટાઇલ ઉત્પાદન અને ટેકસ્ટાઇલ કેમિસ્ટ્રી માટે અને શ્રી. એ. વી. પારેખ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટયુટ, રાજકોટ ઇલેકટ્રિકલ અને રેડિયો એન્જિનિયરીંગમાં ડીપ્લોમાના અભ્યાસક્રમો ચલાવે છે. આ સંસ્થાઓની સંખ્યાશક્તિ નીચે મુજબ છે :

ક્રમાંક :	સંસ્થાનું નામ :	અભ્યાસક્રમો :							કુલ
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૧.	ડૉ. એસ. અને એસ એસ ગાંધી કૉલેજ ઑફ એન્જિ. અને ટેક., સુરત.	૬૦	૩૦	૩૦	૨૦	—	—	—	૧૪૦
..	ફેકલ્ટી ઑફ એન્જિ. ટેકનોલૉજી સહિતઃ એમ. એસ. યુનિ. ઑફ બરોડા.	૧૮૦	૬૦	૬૦	—	—	૪૦	૩૦	૩૭૦
૩.	બી. વી. કે. મહાવિદ્યાલય, આણંદ	૧૦૦	૨૫	૨૫	—	—	—	—	૧૫૦
૪.	સરકારી પોલિટેકનિક, દાહોદ	૬૦	૩૦	૩૦	—	—	—	—	૧૨૦
૫.	સરકારી પોલિટેકનિક, અમદાવાદ	૧૮૦	૬૦	૬૦	—	—	—	—	૩૦૦
૬.	આર. સી. ટેક. ઇન્સ્ટી. અમદાવાદ	—	—	—	—	—	૩૦	૧૫	૪૫
૭.	એલ. ઈ. કૉલેજ, મોરબી	૬૦	૨૦	૨૦	—	—	—	—	૬૦૦
૮.	શ્રી. એ. બી પી. ટી. આઈ. રાજકોટ	—	—	—	૧૦	૧૦	—	—	૨૦
૯.	સર બી. પી. ટી. આઈ. ભાવનગર	૬૦	૩૦	૩૦	૫૦	—	—	—	૧૭૦
									૧,૪૧૫

ઉપરની સંસ્થાઓ ઉપરાંત રાજ્યની બીજી પંચવર્ષીય યોજના નીચે પાટણ અને પોરબંદર ખાતે ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાશક્તિવાળા અને ભરૂચ ખાતે એટલી જ સંખ્યાશક્તિવાળા પોલિટેકનિકો સ્થાપવાની દરખાસ્ત છે.

ટેકનિકલ હાઈસ્કૂલો અને ટેકનિકલ અને ઔદ્યોગિક શાળાઓ

૫. : અ : અંગ્રેજીમાં જે ત્રણ "એચ" કહેવાય છે તે "હેડ" "હેન્ડ" અને "હાર્ટ"-એટલે કે બુદ્ધિ, હાથ અને હૃદય એ ત્રણ બાબતોનો વિકાસ કરતી શિક્ષણ પદ્ધતિ બાળકના સાર્વત્રિક વિકાસ માટે શ્રેષ્ઠ છે. બે "એચ" વાળી

એટલે કે કાં તો બુદ્ધિ અને હૃદય અને કાં તો હાથ અને હૃદયનો વિકાસ કરતી પદ્ધતિથી બાળકમાં બહુ સારાં પરિણામો લાવી શકાતાં નથી. ટેકનિકલ હાઈસ્કૂલમાં ઉપરના ત્રણેય "એચ" નો સમાવેશ થઈ જાય છે અને તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે. ભૂતકાળમાં માધ્યમિક તબક્કે આપણું શિક્ષણ ઘણા જ તાત્ત્વિક પ્રકારના શિક્ષણવાળું હતું અને તે મોટે ભાગે પરદેશી શાસનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે યોજાયેલું હતું. તેથી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં રહેલી આ ઊણપ દૂર કરવા માટે, સરકારે હાલની માધ્યમિક શાળાઓનું ક્રમેક્રમે વિવિધલક્ષી, વ્યવસાયી અને ટેકનિકલ શાળાઓમાં રૂપાંતર કરવાનું ધાર્યું છે. ટેકનિકલ હાઈસ્કૂલની વિવિધ પદ્ધતિઓ છે. જેવી કે ૧. શૈક્ષણિક તેમજ ટેકનિકલ બાજુ બન્નેનો સમાવેશ કરતી સંપૂર્ણ ટેકનિકલ હાઈસ્કૂલ, ૨. ટેકનિકલ વિષયોની તાલીમ માટે પસંદ કરેલી સ્થાનિક હાઈસ્કૂલો માટે સગવડો આપતી શાળાઓ; ૩. બિનસરકારી ટેકનિકલ હાઈસ્કૂલો; અને ૪. વિવિધલક્ષી શાળાઓ. ટેકનિકલ વિષયોમાં આઠમા ધોરણથી ઉપર ટેકનિકલ વિષયો શીખવવામાં આવે છે. આ હાઈસ્કૂલો; અને કેન્દ્રોનું ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓને ૧. ભૂમિતિ વિષયક અને મશીન ડ્રોઈંગ; ૨. વર્કશોપ ટેકનોલોજી; ૩. મિકેનિકલ અને ઈલેકટ્રિકલ એન્જિનિયરીંગ અને અન્ય ટેકનિકલ વિષયોનાં મૂળતત્ત્વો અને ઓજારો, સાધનો અને પ્રક્રિયાના જ્ઞાન જેવા બધા જ વર્કશોપ વિષયક વિષયોની વિશાળ ધોરણે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાનું છે. સાથે સાથે જ, જો કે, ભાષાઓ, ગણિત, વિજ્ઞાન વગેરે શૈક્ષણિક વિષયોના અભ્યાસ પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવવામાં આવતું નથી. હાલ ગુજરાતમાં ટેકનિકલ વિષયો સાથે એસ. એસ. સી. પરીક્ષા માટે ૪,૭૮૧ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાશક્તિવાળી ૩૧ ટેકનિકલ હાઈસ્કૂલો છે. ગુજરાતના વિવિધ જિલ્લાઓમાં આ શાળાઓને તેમની સંખ્યાશક્તિ સાથે નીચે પ્રમાણે વહેંચવામાં આવી છે:

ક્રમાંક	જિલ્લાનું નામ	ટેકનિકલ હાઈસ્કૂલોની સંખ્યા સરકારી	બિન-સરકારી	કુલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
૧	અમદાવાદ	૩	—	૬૬૨
૨	મહેસાણા	૨	—	૩૬૩
૩	બનાસકાંઠા	૧	—	૨૨૩
૪	સાબરકાંઠા	૧	—	૨૦૮
૫	ખેડા	૧	૧	૨૪૧
૬	પંચમહાલ	૨	—	૩૯૮
૭	વડોદરા	૧	૧	૩૧૦
૮	ભરૂચ	૧	—	૨૧૭
૯	સુરત	૩	—	૫૦૦
૧૦	ઝાલાવાડ	૨	—	૯૦
૧૧	મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર	૨	૧	૬૧૧
૧૨	ગોહિલવાડ	૧	૧	૩૪૨
૩	હાલાર	૧	૧	૧૭૭
૪	સોરઠ	૨	૧	૧૫૪
૫	અમરેલી	૧	—	૨૦૫
૬	કચ્છ	૧	—	૮૧
	કુલ	૨૫ +	૬	૪,૭૮૧

૫ (બ) ઔદ્યોગિક શાળા એટલે જ્યાં ફક્ત વ્યવસાયી તાલીમ અપાતી હોય શાળા. આ શાળાઓ મોટે ભાગે જેઓએ એસ. એસ. સી. પરીક્ષા પસાર ન કરી હો તેમને માટે છે. એમાં મિકેનિકલ એન્જિનિયરીંગ (પ્રમાણપત્ર ધોરણ), સુતારીકામ, ઈલે કટ્રિકલ વાયરીંગ, હાથસાળ વણાટકામ વગેરે વિષયો શીખવવામાં આવે છે. પ્રવેશનું ધોરણ અભ્યાસક્રમ ઉપર આધાર રાખીને અક્ષરજ્ઞાનથી માંડીને ૧૦મું ધોરણ પસાર કરવા સુધીનું હોય છે.

કુલ ૭ સરકારી ઔદ્યોગિક શાળાઓ છે અને ૭૨ જેટલી બિનસરકારી ઔદ્યોગિ શાળાઓ છે. આમાં મહિલાઓ માટે શિવણકામ અને અન્ય ધંધાદારી શાળાઓ આવી જાય છે, જેમાં ૫૩ વ્યવસાયોમાં ૪,૩૬૬ જેટલાં તાલીમીઓને વ્યવસાયી તાલીમ આપવામાં આવે છે.

૬ (અ) કારીગરોની તાલીમ

કોઈપણ દેશના ઔદ્યોગિક જીવનનો આધાર અન્ય બાબતોની સાથે કુશળ મજૂરો ઉપર રહેલો છે. ભૌતિક સાધનો અને મૂડી અલબત્ત મહત્ત્વનાં છે પરંતુ તાલીમબદ્ધ મજૂરો વગર તે અનુત્પાદક રહે છે. તેથી, ટેકનિકલ શિક્ષણ આપવા માટે ધ્યેય રાખતી કોઈપણ યોજનામાં કારીગરો અને કુશળ મજૂરોની તાલીમ ઉપર એટલું જ ધ્યાન આપવું જરૂરી છે, જેટલું ડિઝાઈનરો, વ્યવસ્થાપકો અને નિરીક્ષકોની તાલીમ પ્રત્યે આપવામાં આવે છે. જો આમ ન થાય, તો ઔદ્યોગિક માળખું ખરે જ પડી ભાગે. પહેલી યોજનાને અંતે ૩૨૮ કારીગરો તાલીમ આપવાની જોગવાઈ સામે બીજી યોજનામાં રૂ. ૬૫ લાખના અંદાજી ખર્ચે ૯૪૩ કારીગરોને તાલીમ આપવા માટે પૂરતો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ચાલુ યોજનાના સમયના અંત પહેલાં જ ભૌતિક લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. તેમ છતાં કુશળ કારીગરોની જરૂરિયાત અત્યંત મોટી છે તે બાબતની નોંધ લેવી જોઈએ. ભારત સરકારના વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ ખાતાએ નિયુક્ત કરેલી નાના પાયાના ઉદ્યોગોની ટેકનિકલ તાલીમ સમિતિએ એવો અંદાજ કાઢ્યો છે, કે ચાલુ યોજના દરમિયાન દેશભરમાં ૧.૧૫ લાખ કામદારો માટે મળતી તાલીમની સગવડો ઉપરાંત ૬.૩૫ લાખ કુશળ અને અર્ધકુશળ કામદારોની જરૂર પડશે. કુશળ કારીગરોની માગણી અને પુરવઠા વચ્ચેનું અંતર પૂરવા માટે ભારતભરના ધોરણે ભૌતિક લક્ષ્યાંકોને સુધારવામાં આવ્યા છે. ગુજરાત માટે સ્વીકારાએલો સુધારેલો ભૌતિક લક્ષ્યાંક લગભગ ૧,૬૪૮નો છે. અત્યારે ગુજરાતમાં નીચે મુજબ ૧,૨૯૬ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાશક્તિવાળી આઠ ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓ કેન્દ્રો છે :

ક્રમાંક	સંસ્થાનું નામ				પ્રવેશસંખ્યા
૧	ઔદ્યોગિક	તાલીમ	ઈન્સ્ટીટ્યુટ,	જામનગર	૩૬૮
૨	,,	,,	,,	અમદાવાદ	૨૦૮
૩	,,	,,	,,	કંડલા	૧૬૮
૪	,,	,,	,,	ગોધરા	૯૨
૫	,,	,,	,,	સુરેન્દ્રનગર	૧૪૦
૬	,,	,,	,,	રાજકોટ	૬૪
૭	,,	,,	,,	ભાવનગર	૮૦
૮	,,	,,	,,	સુરત	૧૭૬
					૧,૨૯૬

બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના બાકીના સમય દરમિયાન ગોંડલ, વડોદરા અને દાહોદ ખાતે અનુક્રમે ૯૬, ૨૦૮ અને ૮૪ વિદ્યાર્થીઓની પ્રવેશશક્તિ ધરાવતી ઔદ્યોગિક તાલીમ શરૂ કરવાની અને અમદાવાદની ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાની પ્રવેશસંખ્યામાં ૯૮નો વધારો કરવાની દરખાસ્ત છે. આમ બીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓની એકંદર પ્રવેશસંખ્યા લગભગ ૧૬૪૮ સુધીની થશે.

૬ (બી) ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓની પ્રવેશસંખ્યા ધરાવતા અમદાવાદના કુબેરનગર ખાતેના નેવાસિત વ્યક્તિઓના વ્યવસાય તાલીમ કેન્દ્રના વહીવટી અંકુશ ઉપરાંત અનુક્રમે રાજકોટની મે. વી. પી. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ સાથે અને મોરબીની એલ. ઈ. કૉલેજ સાથે સંકળાએલાં અનુક્રમે ૪૪ અને ૧૨ પ્રવેશ ધરાવતાં કેન્દ્રોને, ઉપર ફકરા ૬ (અ) માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલી કારીગરોને તાલીમ આપવાની યોજના સાથે તેને ભેળવી દેવાના આશયે, તેને નિર્વાસિત વ્યક્તિઓ માટેની વ્યવસાય તાલીમ યોજના હેઠળ લઈ લેવામાં આવ્યાં છે.

૭. શિક્ષિત બેકાર માટેના કામ અને સંસ્કરણ કેન્દ્ર :—

સુયોજિત અને મોટી ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓમાં મળતી ખાસ સગવડો તેમજ પરીક્ષક કર્મચારીઓના અનુભવ અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાના આશયથી, ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓના અલગ વિભાગ તરીકે કાર્ય અને સંસ્કરણ કેન્દ્રો સ્થાપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષિત બેકારો માટે કાર્ય અને સંસ્કરણ કેન્દ્રો સ્થાપવાની આ યોજના હેઠળ ભારત સરકારે એકંદરે ૧૦૦ જગ્યાઓ ફાળવી આપી છે. કાર્ય અને સંસ્કરણ કેન્દ્રનો હેતુ શિક્ષિત બેકારોને નોકરી ધંધા વિનાના અન્ય રોજગારોનો લાભ લેવા માટે તૈયાર કરવાનો છે. આ કેન્દ્રોના સંસ્કરણ અને અભ્યાસની જોગવાઈ એવી રીતે કરવામાં આવી છે જેથી શિક્ષિત બેકારો માટે રોજગારીની તક અને કામમાં સમાવવાની લાયકાત વધે.

કારીગરો માટેની તાલીમ યોજના હેઠળ ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓમાં જેટલી મુદ્દતનો તાલીમ સમય છે એટલો જ સમય "ટ્રેડ" તાલીમમાં પણ રહેશે. એટલે કે ૧૮ માસની સંસ્થાકીય તાલીમ પછી ૭ માસની કારખાનામાં કામ કરવાની (ઈન્પ્લાન્ટ) તાલીમ રહેશે. આવી કારખાનામાં કામ કરવાની તાલીમ નાના પાયાના ઉદ્યોગો કારખાના ખાતે ગોઠવવામાં આવશે જ્યાં તાલીમ લેતી વ્યક્તિ વ્યવસ્થા અને ઉત્પાદન અંગેના પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નો અંગેનું જ્ઞાન મેળવશે. આ જ્ઞાન તેમને ખાનગી સાહસિકો તરીકે બહાર આવવામાં પણ સહાયરૂપ થશે. તાલીમ વિના મૂલ્યે આપવામાં આવશે અને તે ઉપરાંત તાલીમ લેનાર વ્યક્તિઓ-ના ૫૦ ટકાને માસિક રૂા. ૨૫ની શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે.

૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓની પ્રવેશસંખ્યા ધરાવતું એક આવું કેન્દ્ર અમદાવાદ ખાતે શરૂ કરવામાં આવ્યું છે.

અનુસ્નાતક અને સંશોધન અભ્યાસો

સ્નાતક કક્ષાના શિક્ષણની સાથોસાથ અનુસ્નાતક અને ઉચ્ચ સંશોધન કાર્ય પર

ભાર મૂકવામાં આવે છે. ૧૯૪૭ પહેલાં, ભાગ્યે જ એકાદ અનુસ્નાતક વ્યક્તિ હશે તેમ કોઈ પણ ઇજનેરી કોલેજોમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું સંશોધન કાર્ય કરવામાં આવ્યું હશે. આ માત્ર ગુજરાત રાજ્ય પૂરતી જ નહતી પણ દેશના અન્ય ભાગોમાં પણ હતી. ઈ સંસ્થાઓમાં અનુસ્નાતક શિક્ષણ પ્રત્યે દુઃખદ રીતે ઉપેક્ષા સેવવામાં આવે છે તે મોજણી કરનારી એ. આઈ. સી. ટી. ઈ. સમિતિએ દેશમાંની કેટલીક જાણીતી સંસ્થાઓ આ સગવડને વિકસાવવાને ભલામણો કરી હતી. હાલ અમદાવાદની એલ. ડી. એન્જિ. રીંગ કોલેજ ખાતે અનુસ્નાતક કક્ષા પર ઇલેકટ્રિક મશીન ડીઝાઈનના અભ્યાસ મા સગવડ ઉપલબ્ધ છે. અમદાવાદની એલ. ડી. એન્જિનિયરીંગ કોલેજ ખાતે રૂા. ૬ લાખના અંદાજી ખર્ચે આ સગવડ કરવામાં આવી છે. આ યોજના અંગેનો બધો કેન્દ્ર સરકાર ભોગવે છે.

૯. ભાવિ કાર્યક્રમ

અત્યાર સુધીની પ્રગતિ પ્રોત્સાહજનક હોવા છતાં ય ભાવિ કાર્યક્રમ ઘણો વિશાળ ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના તૈયાર થઈ રહી છે અને આજે આપણી સમક્ષ આ પ્રશ્ન "ત્રીજી અને તે પછીની પંચવર્ષીય યોજના અંગેની આપણી જરૂરિયાતને પહોંચી તે રીતે આપણે પૂરતું આયોજન કર્યું છે ખરું?" આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સરળ નથી. ઝડ વિકસતાં જતાં ઔદ્યોગિક અર્થતંત્રમાં, હાથ ધરવામાં આવનારી વિવિધ યોજનાના અર ખૂબ જ આવશ્યક ટેકનિકલ માનવશક્તિની જરૂરિયાતોનો સાચો અને સચોટ ખ્યાલ વાનું અશક્ય બની રહે છે. આમ છતાંય, આપણા દેશના અર્થકારણની શકિત મહદ આપણા વૈજ્ઞાનિકો, યંત્રવિદો, અને આપણા ઇજનેરોની સંખ્યા અને ગુણવત્તા પર આધા રહે છે, એ વાત નિઃશંક છે. યંત્રવિદોને તાલીમ આપતાં લગભગ પાંચથી ૭ વર્ષનો લાગે છે, અને તે સમય પછી જ તે દેશને માટે અરકયામત સમાન બને છે. અત્યાર સુધી આપણી સિદ્ધિઓ નિઃશંક રીતે નોંધપાત્ર હોવા છતાં ય વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યાની પ્રગતિને લક્ષમાં લેતાં આપણે ખોટો આત્મસંતોષ ન રાખવો જોઈએ. આપણે હજી ઘ પરિશ્રમ કરવાનો રહે છે. આશા અને વિશ્વાસ સહ આપણે સમયના પડકારને ઝીલીએ

ગુજરાતનાં રાજ્યની નગરરચના

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી, આર્કિટેક્ટ
એન ડી. આર્ચ; એ આઈ. આઈ. એ.

આજે ગુજરાતના રાજ્યનો ઉદય થાય છે, આજે એક એક વ્યક્તિ વિચારતી થઈ ગઈ છે કે આ નવું રાજ્ય આપણે માટે શું લાવશે? હરેક વ્યક્તિ પોતાના વિકાસની નવી નવી તકોની આશા સેવી રહી છે, અને ડેમોક્રસીએ જો સફળતા મેળવવી હોય તો એણે લોકોની આ અભિલાષાનો જવાબ આપવો જોઈશે. રાજનાયકો અને નિયોજક મંડળોએ વ્યક્તિના વિકાસની તકોને મધ્યબિંદુ બનાવી વિચારવું રહ્યું.

ગુજરાતના રાજ્યનું પાટનગર જ્યારે અમદાવાદની નજીક બની રહ્યું છે ત્યારે એક વિશિષ્ટ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. અમદાવાદ એક ધંધાદારી અને ઔદ્યોગિક નગર છે. એની જરૂરિયાત અને પાટનગરની જરૂરિયાતનો સુભગ સમન્વય થવો ખૂબ અનિવાર્ય છે નગરરચનામાં નાગરિકને કેન્દ્રમાં રાખીને જ આગળ વધવું જોઈએ. માણસ કામ કરશે, આરામ કરશે અને પોતાનો આંતરિક વિકાસ કરશે. નગરરચનામાં માણસની આ ત્રણે પ્રવૃત્તિઓ માટે પૂરતી સગવડતાનો ખ્યાલ રખાવો જોઈએ, અને આ બધા માટે જમીન જોઈએ — અને એનો સદુપયોગ થવો જોઈએ. એક કહેવત છે કે જેની પાસે જમીનનો ટુકડો છે એની પાસે ધર છે. પણ આ જમીનનો ટુકડો વિકસિત હોવો જોઈએ. ત્યાં પાણી, ડ્રેનેજ, ઇલેક્ટ્રીસિટી, હવા અને રસ્તાની સગવડ હોવી જોઈએ. એ સિવાય એ જમીનનો ટુકડો જંગલ જ ગણાશે. એ વસવા યોગ્ય નહિ બને, અને માનવજીવનના વિકાસમાં નહિવત્ જ ફાળો આપી શકશે. એ જમીનને વસવાટને માટે વિકસાવવાનો પ્રશ્ન એટલે જ નગરરચનાનો પ્રશ્ન.

આજના ઝડપથી દોડતા જમાનામાં શહેરો તો કૂદકે ને ભૂસ્કે વધ્યે જાય છે — પેલી જૂની વાર્તાની રાજકુંવરીની જેમ દહાડે ન વધે એટલાં રાત્રે વધે, ને રાત્રે ન વધે એટલાં દહાડે વધે આ પરિસ્થિતિમાં અંતરો કાપવા સારા રસ્તા, ઝડપી અને સસ્તાં વાહનો એ ખૂબ જ જરૂરી થઈ પડે છે. રસ્તા તો ત્રણ પ્રકારના હોવા જોઈએઃ એક બિલકુલ ઝડપથી દોડતાં વાહનો માટે, આ રસ્તા ખૂબ પહોળા—૧૦૦ ફુટ જેટલા, હોવા જોઈએ અને એને ઓછામાં ઓછા ક્રોસીંગો હોવા જોઈએ જેથી ઝડપથી વહી જતાં વાહનોને કંઈ અડચણ કે રૂકાવટ ન નડે. બીજા રસ્તા નાના, અને આસ્તેથી ચાલતાં વાહનો માટે હોવાં જોઈએ. ત્રીજા પ્રકારના રસ્તા બિલકુલ અહિંસક હોવા જોઈએ। એના ઉપર બાળકો, વૃદ્ધો, અપંગો વગેરે પણ નિર્ભયતાથી ફરી શકે એવા હોવા જોઈએ. આવા રસ્તા હોય તો બાલમંદિરમાં જતાં બાળકોનાં માબાપને શા માટે ફિકર રહે? ટેક્ષ ભરનાર માબાપો શું નગરનિયોજકો પાસે આટલી અપેક્ષા ન રાખી શકે?

આ સાથે જ વાહનોને ઊભા રાખવાનાં સ્થાનોની (Parking Places) સગવડ રખાવી જોઈએ. હવે જમાનો ઔદ્યોગિકરણનો આવતો જાય છે — અને એ વખત દૂર નથી કે જ્યારે દરેક નાગરિક પાસે પોતાનું વાહન હશે—મોટર. રેલ આવે તે પહેલાં પાળ બાંધવી સારી, તેમ હવેની નગરરચનાઓમાં Parking Places થોડા થોડા અંતરે

રૂપાયું જ જવી જોઈએ. નહિતર પછી રસ્તાઓ મોટરોથી ઇયળની જેમ ઉભરાશે અને વાહન વહેવાર ખોરંભાશે. નાગરિકોને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવાનું ત્રાસ જેવું લાગશે. લંડન અને ન્યુયોર્કની નગરરચના એ આ પ્રશ્ન સામે આંખમિંચામણાં કર્યાં હતાં, જેની એમને પાછળથી બહુ મોંઘી કિંમત આપવી પડી છે. શું આપણે એ ભૂલનું પુનરાવર્તન કરીશું!

આની સાથે નગરોની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને તાલબદ્ધ રીતે એક બીજાની સાથે સાંકળી લેવી જોઈએ. મોટાં શહેરોમાં માણસ જ્યાં કામ કરે ત્યાં રહી શકે એવું શક્ય નથી. વળી ઔદ્યોગિક નગરોમાં કારખાનાં પાસે કામદારોનાં રહેઠાણો બાંધવાં એ ઇચ્છનીય નથી. એમને ખુલ્લી સ્વચ્છ હવા ઉજાસવાળી જગ્યાઓમાં વસાવવા જોઈએ. આને પહોંચી વળવા વોર્ડ (Zones) બનાવવા જોઈએ. પરંતુ દરેક વોર્ડ સ્વાવલંબી હોવો જોઈએ. દરેક વોર્ડમાં સ્કૂલ, કૉલેજ, હૉસ્પિટલ, થિયેટર્સ, નાના નાના બાગ, ક્રીડાંગણ, પુસ્તકાલયો વગેરે હોવાં જ જોઈએ. ખાસ તો દરેક વોર્ડમાં Shopping centers—ખરીદકેન્દ્રો હોવાં જોઈએ. આ ખરીદકેન્દ્રોમાં જીવનની નાની મોટી દરેક જરૂરિયાતની વસ્તુ વેચાતી મળી રહેવી જોઈએ. મરીમસાલા, સાબુ, દાતણ ટૂથપેસ્ટ, દૂધ, શાકભાજી વગેરેથી માંડી કપડાં, પુસ્તકો, સ્ટેશનરી, આઈસ ક્રીમ, દવા વગેરે આવી આવી ચીજવસ્તુ, વખત બગાડયા સિવાય, પાંચ સાત મિનિટના અંતર ઉપર મળી શકે એવું થવું જોઈએ. થાકેલા હતોત્સાહી માણસને આરામ અને સ્ફૂર્તિ મળે એ જોવું જોઈએ. શહેરોનો વિકાસ એવો થવો જોઈએ કે માણસને એમાં રહીને તેમ જિંદગીના બાકી રહેલા દહાડા પૂરા કરવાની લાગણી ઉત્પન્ન થવાને બદલે એને જીવવાનો ઉત્સાહ આવવો જોઈએ. રાજાના બાગનાં ફૂલ જેમ નિર્ભયતાથી ખીલે છે તેમ વ્યક્તિનો વિકાસ થવો જોઈએ. એ રોજિંદા જીવનની ઘરેડમાં અટવાઈ ન જતાં રોજ પ્રાતઃકાળે હસતો હસતો ઊઠીને એ આનંદથી કામે જાય અને આઠ કલાક પ્રામાણિકપણે કામ કર્યા પછી પોતાના ઘરે આરામથી જલદી પહોંચી પોતાનાં બાળકોના વિકાસમાં રસ લઈ શકે એવાં નગરોની રચના એ અભિલાષા નહીં પણ વાસ્તવિકતા થવી જોઈએ.

આ લખી રહ્યો છું ત્યારે નવી દિલ્હી અને ચંદીગઢ યાદ આવે છે. બન્ને પ્રમાણમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે યોજાયાં છે. નવી દિલ્હીનું કૉનોટ પ્લેઈસ એ ખરેખર અજોડ છે, અને દિલ્હીનું એક વિશિષ્ટ આકર્ષણ છે. આજે તમે મુંબઈ, મદ્રાસ ગમે ત્યાં ફરો પણ નવી દિલ્હીના એ કૉનોટ પ્લેઈસ જેવું બજાર ક્યાંય માણવા નહિ મળે. થાકેલા માણસને કંઈ ખરીદી કરવી ન હોય અને છતાં બજારની નવીન વસ્તુઓ જોવી હોય અને સાથે સાથે સહેજ સાંજની લટાર પણ મારવી હોય તો શોખથી મારી શકે એવું જો કોઈ સુંદર સ્થળ બજાર હોય તો તે નવી દિલ્હીનું કૉનોટ પ્લેઈસ જ છે. મુંબઈના આખા કોટ વિભાગમાં ફરો પણ તમને એ કૉનોટ પ્લેઈસની ફેશન પરેડ જોવાની ક્યાંય નહિ મળે; હાં સિમલાના મોલ રોડ ઉપર મળશે. ગુજરાતમાં આપણે એ ન લાવી શકીએ?

ચંદીગઢની નગરરચના તો લાકોરબુઝીયર જેવા એક સિદ્ધ આર્કિટેક્ટના હસ્તે થયેલી છે, એટલે કંઈ કહેવાપણું નથી રહેતું. એમના આગમને હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપત્યકળાની દશા બદલી નાંખી છે. છતાં ચંદીગઢમાં મને ઉમેરવાનું ઘણું કંઈક રહેતું દેખાય છે. એમણે ચંદીગઢમાં જુદાજુદા વોર્ડો (sectors) બનાવ્યા છે. પણ આ વોર્ડો લોકોના રહેઠાણના દરજ્જા પ્રમાણે પાડેલા છે. ચપરાસીઓનાં, કારકુનોનાં, ઑફિસરોનાં, સેક્રેટરીઓનાં વગેરે અલગ અલગ મહોલ્લાઓ પાડ્યા છે, આપણાં ગામડાંઓમાં જેમ ઘાંચી, કુંભાર, વાણિયા, બ્રાહ્મણ વગેરેના જુદા જુદા મહોલ્લા હોય છે તેમ. આવી નગરરચનામાં ક્યારે

એડમિનિસ્ટ્રેટીવ સગવડ સચવાતી હશે પરંતુ ત્યાં ઉમોકસીના આત્મા રૂંધાતો હોય એમ મને તો થાય છે. આજે અમદાવાદના એલીસબ્રિજ વિસ્તારમાં મિલમાલિક કે નોકરિયાત, વેપારી કે કારીગર એકબીજાના પડોશી જેવા મળશે પણ ચંદીગઢમાં તમને એ ક્યાંય નહિ જેવા મળે. આ વસ્તુનું પુનરાવર્તન હવે આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં ન થાય તો સારું. બાકી સ્થાપત્યકળામાં હિંદમાં ચંદીગઢ એક નવી કેડી પાડી રહ્યું છે અને પાડશે એ નિશ્ચિત છે, અને સાથે જ આવંકાર્ય છે.

બીજી એક બાબત તરફ ધ્યાન દોરવાનું મન થાય છે તે આપણી આબોહવા. ગુજરાતને ઉનાળામાં સખત તાપ અને શિયાળામાં સખત ઠંડી બન્ને મળ્યાં છે. ગુજરાતના નાગરિકોને આ બન્નેથી રક્ષણ મળવું જોઇએ. જે નિયોજકો આબોહવાના પ્રશ્ન તરફ આંખમિંચામણાં કરશે એ નિષ્ફળતાને જ વરશે. આને માટે આપણાં મકાનો આબોહવાને અનુરૂપ બનાવવાં જ પડશે. અહીં પ્રશ્ન ઊભો થાય છેઃ મકાન નવી ઢબનાં હોવાં જોઈએ કે જૂની? યુરોપ અમેરિકા ફરી આવેલા ત્યાંનાં જેવા મકાનો હોય તો સારું એમ ઇચ્છે છે, બીજો વર્ગ હજી આપણા બાપદાદા અને ઘરડાઓએ ઊભાં કરેલાં મકાનોની કમાલ ઉપર વારી જાય છે—જૂનું એટલું સોનું. આજે બદલાતા જમાનામાં માણસે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલવું જોઈએ. જૂનાં મકાનોમાં જે ચોક, જાળી, જાડી દીવાલ વગેરે વસ્તુઓ હતી તે ખરેખર લાભદાયક છે. ચોક હવા-ઉજાશ આપે છે, જાળી બહારના વાતાવરણની glareને કાપે છે, જાડી દીવાલો સૂર્યના તડકાના મારમાંથી મકાનની અંદરની ઠંડી હવાને રક્ષણ આપે છે. સાથે સાથે આજે નવા યુગની સ્થાપત્યકળાએ sun-breakers, આર. સી. સી.ના બીમ-પીલરની હલકા વજનની ફ્રેઇમ, અવનવા આકારો વગેરે આપ્યા છે, તે પણ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. જીવનને જે ફૂલની જેમ વિકસાવવું હોય તો જૂની અને નવી બન્ને વસ્તુઓનું સમન્વય કરી આ ધરતીનાં બાળકોને આરામ અને સગવડ આપે એવું સ્થાપત્ય ઊભું કરવુ જોઈએ. આપણા જીવનની સગવડો પૂરી પાડે અને આપણી સંસ્કૃતિને પોષે અને વિકસાવે તે સ્થાપત્ય સારું. બીજી એક વસ્તુ પણ સમજવા જેવી છે, અને તે છે વસ્તુઓના આકાર (Form). આ આકાર હંમેશાં સગવડમાંથી જ ઉત્પન્ન થવા જોઇએ—Functional હોવા જોઇએ. આ આકાર જે દ્રવ્ય (Material)માંથી બનાવવામાં આવે છે તેને પણ પ્રમાણિક હોવા જોઇએ. પથ્થરને લાકડાની જેમ ન જ વાપરી શકાય. વળી દરેક પ્રકારના દ્રવ્યોને પોતાનું સૌંદર્ય છે અને એમના મિલનથી જે દેખાવ ઉત્પન્ન થાય તે જ સુંદર કહેવાય. એમનું મિલન જ એવું સુભગ અને સપ્રમાણ હોવું જોઈએ કે જે આકાર ઉત્પન્ન થાય તે સુંદર લાગે. મોરનાં પિંછાને રંગવાનાં ન હોય તેમ એમને બાહ્ય લેબાસ આપવાનો પણ ન હોવો જોઈએ. ટૂંકમાં, આપણાં મકાનો આપણા સ્વભાવ, આપણી રહેણીકરણી, આપણી આબોહવા, આપણા ખનીજદ્રવ્યોની સમૃદ્ધિ, આપણી જરૂરિયાતોને અનુકૂળ અને આવરી લેનાં હોવાં જોઇએ. જે નગરનિયોજકો અને સ્થપતિઓ આ બધી બાબતો ખ્યાલમાં રાખી ગુજરાતનાં ભાવિ નગરોનું નિયોજન અને રચના કરશે તે શહેરો નહિ પણ બગીચાઓ બનાવતા હશે. અને એનો એકેએક નાગરિક જહાંગીરી અદાથી બોલશે કે દુનિયામાં જો કોઈ ઠેકાણે સ્વર્ગ હોય તો તે અહીં જ છે, અહીં જ છે, અહીં જ છે.

卐

લોકકલાની મોજણી

[Survey of Folk Arts]

પુષ્કર ચંદરવાકર એમ. એ.

પહેલી મે '૬૦ના સુપ્રભાતે પૂર્વાકાશમાં સૂર્યનાં રશ્મિએ કોઈ અનેરાં રંગ અને રૂપ ધારણ કર્યાં હશે? ૧લી મેને ગુજરાતના પર્વ બનવાનું મુહૂર્ત આપ્યું તેથી ગુજરાતનું તે પર્વ અનેરું બની જશે?

કેટકેટલાં વર્ષે ગુજરાતની ધરતી પર ગુજરાતના પુત્રો પોતાની આણ ચલાવતા થયા? કૃષ્ણનો કાળ લ્યો, પરપ્રાંતીય તે તો! પણ કૃષ્ણચંદ્ર કદીય ભારતના કોઈપણ પ્રાંતમાં પરપ્રાંતીય ભાસ્યા છે? આંતરપ્રાંતીય વ્યક્તિત્વ કેળવનાર થોડાં પુરાણપાત્રો છે તેમાં કૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ નિરાળું છે.

તે કાળથી કલાનો વિજયધ્વજ ગુજરાતને સીમાડે લહેરાતો થયો છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે યાદવો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા તે પહેલાં સૌરાષ્ટ્રમાં કલાના આશકો ન હતાં, પૂજારીઓ ન હતાં માનવને—આદિ માનવને પણ તેની પોતાની કલા હોય છે, કલાનો ખયાલ હોય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં મૂળ તો દરિયાકિનારે વસતી ખારવા જાતિ, જેના માટે એવું મનાય છે કે તેઓ કૌલમાંથી આવ્યા છે, આદિવાસીઓમાંના મનાયા છે. કોળીઓ પણ તેમાં જ મૂકાયા છે. આ જાતિઓને તેમની સંસ્કૃતિ હતી, તેમની કલા પણ હશે. મહુવા (સૌરાષ્ટ્ર)ની બાજુના, દરિયાકિનારે આવેલ કતપર ગામના આથમણા પડખે ઊભા કરેલ પથ્થરની મીનાક્ષરી વાણીના સંયમના બંધ તૂટશે, ત્યારે જ તેની સંસ્કૃતિ અને લોકકળાનો અવાજ શિક્ષિત અને ભદ્રલોકના કાને પડશે.

તો રાજપીપળામાં જઈએ, અને મંદિરો જોઈએ, તો ત્યાંના આદિવાસીઓ, વસાવાના દેવના પ્યાલો પેલી પથ્થરમાં કંડારેલ આકૃતિઓમાં જોવા મળશે. અને ડાંગમાં ઘૂમીએ ત્યારે પથ્થરમા વાઘ, સાપ ઈત્યાદિનાં કોતરેલાં મહોરાં જોવા મળે છે. આ સૌ લોક એકકાળે ગુજરાતના સાચાં ધણી હતાં. તેમની સંસ્કૃતિ યાદવોના આગમન પહેલાંની છે.

તો જ્યારે ગુજરાતીઓને પોતાનું રાજ સાંપડે છે, તેના ઉત્સવમાં ઘેલા ઘેલા થાય છે ત્યારે તેમના માથે જવાબદારી પણ વધે છે ને તે છે લોકકળાનાં દર્શન કરવાની અને પછી તેની મોજણી–Survey કરી તેને ગુજરાતમાં સંઘરવાની.

સાંભળ્યું છે કે આ પર્વની ઉજવણીમાં ગુજરાતદર્શન કરાવાશે. પણ ગુજરાતદર્શનના આ વિચારને કાયમી રૂપ આપવું હોય તો ગુજરાતની લોકકળાના અંકોડઅંકોડા મેળવો. મુગવાર તેની નોંધો કરો.

યાદવોના સમય પછી સૌરાષ્ટ્રમાં મૌર્યોનો ઈતિહાસ શરુ થાય છે. યાદવોએ લોકસંસ્કૃતિમાં શેનું ઉમેરણ કર્યું? ઓખાએ સૌરાષ્ટ્રને ગરબા અને રાસનું લોકનૃત્ય આપ્યાં એવી એક માન્યતા પ્રવર્તે છે. પણ એ લોકનૃત્યના કયા કયા પ્રકારો? આખાય સૌરાષ્ટ્રમાંથી તેનાં વર્ગો variationsની નોંધો થવી જોઈએ, અને કોઈ જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીએ પારંગતપદ (Ph. D.) માટે આ વિષયને પણ કેમ પસંદ ન કરવો જોઈએ? કે મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાં સંગીત અને કલા માટેની વિદ્યાશાખા છે તો તે વિદ્યાશાખાના જવાબદારીભર્યાં અધ્યાપકોએ આ કામની મોજણી કરવાનું સ્વીકારી લેવું જોઈએ.

અને તેની વિગતે નોંધ Descriptive Notes કરવી જોઇએ. અને તો એક પ્રકારની મોજણીનું કામ પુરું થાય.

તો તેમાં જ વપરાતાં લોકવાદ્યોની નોંધ પણ થવી જોઈએ. સ્મરણમાં છે કે પ્રો. કાપડિયાએ વર્ષો પહેલાં વાદ્યોની—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉલ્લેખાયેલ વાદ્યોની—નોંધ તૈયાર કરી હતી. તેવી નોંધના પડછામાં લોકવાદ્યોની નોંધ કરવી જોઈએ, અને કયાં કયાં વાદ્યો કયા કયા પ્રસંગે કયાં કયાં પૂરક વાદ્યો સાથે વગાડવામાં આવે છે તેની પણ સાથેસાથ નોંધ કરવી જોઈએ.

પરપ્રાંતમાં ગુજરાતનાં નૃત્યો માટે એવી જ માન્યતા પ્રવર્તે છે કે ગુજરાતનાં નૃત્યો માત્ર ગરબા અને રાસમાં જ સમાઈ જાય છે. પણ જો ગુજરાતની લોકકળાની મોજણી થાય તો આ માન્યતા ભૂંસાય. ભાલમાં ટીટોડો નૃત્ય, ભાલના વાઘરીઓ 'ઘોડા કૂદે છે' તે નૃત્ય, ધાર્મિક વિધિઓમાં 'જાગ' અને 'ઘોડા ખૂંદવાનું' નૃત્ય, ધરમપુર–વાંસદાની આદિજાતિઓના કુક્કુટ નૃત્ય–Cock Dance, ભીલોનાં નાચણાં, મહેસાણા જિલ્લાના ઠાકરડાનો 'ફુલ ગરબો', રણની કાંધી માથે ઘોડા પર ખુલ્લી તરવારે દોડતા ઘોડે શૌર્યભર્યો તાલબદ્ધ દેહમરોડો અને અંગકસરતપ્રયોગો, હમચી, ટિપ્પણીઃ આ બધાં લોકનૃત્યોની વ્યવસ્થિતપણે હવે નોંધો તૈયાર થવી જોઈએ, કેમકે ૧લી મે આવે છે. ગુજરાતને પોતાનું શાસન મળે છે, ત્યારે નવી નજરે ગુજરાતને જોવું પણ પડશે.

તો શાસ્ત્રીય સંગીતની સ્તન્યદાયિની હોય છે લોકસંગીત. લોકસંગીતના સૂરોને બાંધવા માટે પણ ગુજરાતી સંગીતના જાણકારોએ કેડય બાંધવી પડશે, પણ તે પહેલાં તેની નોંધ તૈયાર કરવી જ પડશે ને! એ નોંધ તૈયાર કરવા માટે ગામડે ગામડે ફરવું પડશે. ગવાતાં લગ્નગીતો, રાસ, ગરબા, રાંદલનાં ગીતો, ફટાણાં, મરશિયાં વગેરેનાં સૂરને સાંભળવા પડશે. રાજપીપળાના આદિવાસીઓમાં ગયો, ત્યારે લઈ જવાતા શબની પાછળ ગાણું ગવાતું હતું, શૌર્યગીત, તે સાંભળી સાથમાંના સંગીતજ્ઞ મિત્રે કહ્યું: "આની પહેલી પંક્તિ ભૈરવીમાં ગવાણી!" મારા માટે ભૈરવી કે કાલિંગડો બેઉ સરખા હતા, પણ મોજણી કરનારે આ બધું નોંધવું પડશે.

તો લોકમનોરંજનનાં સાધનો કયાં કયાં? ધાર્મિક ઉત્સવો, લગ્નો, નાચણાં અને વધારામાં ભવાઈઓ, ભવાઇના વેશો, તેમાં ભાગ લેનાર જાતિઓ, તેમના પહેરવેશો, તેમાં વપરાતાં વાદ્યો અને અન્ય સાધનો, આ સર્વની પણ નોંધ કર્યા પહેલાં કયા કયા સ્થળેથી ભવાયા આવે છે, કઇ કઈ જાતના હોય છે, આ બધાંની નોંધો કરવી પડશે.

આ ઉપરાંત ભીંતચિત્રોની નોંધો કરવી રહેશે તે માટે ગામડે ગામડે ફરીને ધર્મમંદિરોની ભીંતો જોઇને, સુખી લોકોની હવેલીઓની ભીંતો પર માંડેલાં ચિત્રોની નોંધો તૈયાર કરવાની રહેશે. વળી જમીનદારો અને તાલુકદારોનાં મકાનોની બહારની ભીંતો પર પણ લોકકળાનાં નમૂનારૂપ ચિત્રો જોવા મળે છે. પીરાણાના ઇમામશાહ પીરના મકાનનાં ચિત્રોના રંગોમાં ઉઠાવ કેવો ભભકદાર છે! તેને પણ ઉતારી લેવા જોઇએ

લોકોની વપરાશની જણસોમાં પણ અનેક કલાકૃતિઓની જણસો જોવા મળે છે. આખા ય સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક જાતિઓના ઘરમાં મજુસ જોવા મળે છે. આ મજુસની જુદી

જુદી ઊંચાઈ, પહોળાઇ અને લંબાઈ પણ નોંધવી જોઇએ. તેના બનાવનારની પણ વિગતો ભેગી કરવી રહે જણુમોમાં ચાંદીકામ, સોનાકામ, લાકડાનાં અલંકારોનો અત્ર સમાવેશ કરવો જોઇએ.

કુંભારકામ, લુહારકામ, લાકડાનું કામ આ સર્વમાં લોકકળાનાં દર્શન થતાં હોય તો તેની નોંધ કરાવવી જ જોઇએ. તો ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના પહેરવેશો પણ રંગભર્યાં છે; તેમાંનાં ભરતની જાતો, તેમનાં નામો, તેમાં વપરાતી જણુસો, સુતર અને રેશમ, આદિની-પણુ નોંધ કરવી જોઇએ આ ઉપરાંત ચાકળાં, ટોડલિયાં, તોરણુ વગેરેની પણુ નોંધો થાય તો જ આ મોજણી પૂરી થઇ કહેવાય. તો મોતીકામના માટે પણુ આ પ્રમાણે વિગતો એકત્ર કરવી રહે.

આમ તો આ કાર્ય વિરાટ કામ ભાસે છે. તેના માટે કલાસૂઝવાળી વ્યક્તિઓએ મળીને એક પ્રશ્નાવલિ કાઢવી જોઈએ, અને પ્રશ્નાવલિના ઉત્તરો દરેક ગ્રામપંચાયત દ્વારા ભરાવવા જોઈએ, અને કોઇ મધ્યસ્થ સંસ્થાએ એની તારવણી કરી તેનું વિગતવાર અને વર્ણનાત્મક catalogue તૈયાર કરવું જોઈએ

૧લી મે આવે છે. તે પર્વરૂપ બને છે કેમકે ગુજરાનમાં ગુજરાતીઓના અરમાનોને પાંગરવાના દિવસો આવ્યા છે, ત્યારે આ કામ પાર પાડ્યા વગર રહેવાશે કે ?

卐

ગુજરાત રાજ્યના મંગલ પ્રભાતે

યુવાન દંપતીએ
આકર્ષક
ચિત્તહર
ફોટા માટે

સમગ્ર કુટુંબે
પેઢી દર પેઢી
જળવાઈ રહે તેવા
ગ્રુપ ફોટો માટે

તેમજ ફોટોગ્રાફીના કોઈ પણ જાતના કામકાજ માટે
:: મુલાકાત લો ::

સુરેશ ફોટો આર્ટ સ્ટુડિયો

સ્થળ : ઘીકાંટા રોડ, લક્ષ્મી ટોકીઝ સામે : અમદાવાદ

અનુસંધાન પૃ ૨૦]

આ બધાંમાં, નામ પાડનારની, બાળક તરફની મમતા એમને આવાં નામો પસન્દ કરવા પ્રેરતી હોય છે.

કેટલીક વખતે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલી વ્યક્તિના નામ ઉપરથી નામ પાડવામાં આવે છે. પતિ, એની પત્નીને જંગલમા મૂકી આવે એવું, એ સ્ત્રીનાં માતા-પિતા ઇચ્છે નહિ છતાં એવું નામ સીતા રાખવામાં આવે છે, અને પોતાની પુત્રીને પાંચ પતિ—એકી સાથે પાંચ પતિ—ન હોય એવુ ઇચ્છનાર માતાપિતા પુત્રીનું નામ દ્રૌપદી રાખે છે. પણ નામ પાડતી વખતે એ આવું કશું વિચારતા નથી.

કહેવાની મતલબ એ છે કે માણસનુ જ્યારે નામ પાડવામાં આવે છે ત્યારે એનો ભૂતકાળ હોતો નથી અગર હોય તો કોઈ જાણતું નથી, અને એ નામના અર્થનો અને જેનું નામ પાડવામાં આવે છે એના તરફની અપેક્ષાઓનો બહુ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. વળી માણસ સજીવ છે, મોટો થતાં વિકાસ પામે છે—સાચી દિશામાં કે ખોટી દિશામાં— એટલે એના નામ પ્રમાણે જ એનામાં ગુણ હોય એમ બનતું નથી કેટલીક વખતે સામાન્ય નામધારી માણસ મહાન બને છે અને કેટલીક વખતે ઊધું પણ બને છે. "કોણ જાણે કોણે આનું નામ સદ્ગુણી પાડ્યું હશે" એવી ફરિયાદ કરનાર પતિ અને "કોણ જાણે આમનું નામ રસિકલાલ પાડ્યુ હશે" એવી ફરિયાદ કરનાર પત્ની મળી આવે છે.

પણ સ્થળ તો નિર્જીવ છે એ પોતે પોતાનો વિકાસ અગર પતન સાધતુ નથી. જે નામ એને આપવામાં આવ્યું હોય એ નામ સાર્થક કરવાનું કામ એના હાથમા હોતું નથી આ ક્રિયા—વિકાસની અગર પતનની—એનું નામ પાડનારના અને એમાં વસનારના હાથમાં હોય છે.

એમાંયે જ્યારે કોઇ નવા સ્થળનુ નામ પાડનાર, ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલી કોઈ વ્યક્તિનું નામ એ સ્થળ સાથે જોડે છે ત્યારે એ ક્રિયામાં કશું અજાણતાં થતું નથી અને કશું અણ-સમજમાં પણ થતુ નથી. નામ પાડનાર જાણે છે કે એ શું કરે છે. એ જાણે છે કે જેનું નામ આ સ્થળ સાથે જોડવામાં આવે છે એ કેવા પ્રકારની વ્યક્તિ હતી અને એ વ્યક્તિનું નામ લજવાય એવું કાંઇ પણ ન થાય એવી ઇચ્છા નામ યોજનારમાં હોય છે એવું માની શકાય.

પણ આ ઇચ્છા ઘણી વખતે કેવળ ઇચ્છા જ રહે છે અને કાર્યમાં પરિણમતી નથી.

હિન્દના પાટનગર દિલ્હી શહેરમાં રાજઘાટ ઉપર ગાંધીજીની સમાધિ આવેલી છે. ત્યાં દર શુક્રવારે સાંજે પ્રાર્થના થાય છે. આ શહેરમાં લાખોની વસ્તી છે દેશના પ્રધાનો અને ઉપ-પ્રધાનો ત્યાં વસે છે લોકો તરફથી ધારાસભાઓમાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પણ સમય-સમયે હોય છે. છતાં આ પ્રસંગે માત્ર ૨૫-૫૦ માણસો જ હાજર હોય છે.

ગાંધીજીની મૃત્યુતિથિ (૩૦ મી જાન્યુઆરી)ના દિવસે સાબરમતી હરિજન આશ્રમમાં ગાંધીજીના નિવાસ સ્થાન આગળ, અને એમના અસ્થિ-વિસર્જન (૧૨ મી ફેબ્રુઆરી)ના દિવસે નદીની રેતમાં પ્રાર્થના થાય છે. આ બન્ને પ્રસંગોએ, આશ્રમમાં વસનાર સિવાયનાની હાજરી નહિવત્ હોય છે.

એવી દલીલ થઈ શકે ખરી કે અમુક સ્થળે અગર સમયે હાજર રહેનાર જ ભક્ત છે

એમ માનવું એ ભૂલભર્યું છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ હાજરીની જરૂર નથી. જેને મહાન ગણીએ છીએ એના ગુણો અપનાવીએ તો એ પૂરતું છે.

આ વાત સાચી છે. અને તેથી જ ગાંધીજીનું કેવળ નામ જોડવાથી એમની યાદગીરી કાયમ રહે છે એવું કોઈ માનતું હોય તો એ ભ્રમણા છે. હા, નામ રહેશે પણ યાદગીરી નહિ રહે. સમય જતાં એ નામ, યાદગીરીનું ચિહ્ન બનવાને બદલે, કેવળ સરનામું બની જશે? જેમ, પાણી નથી છતાં ધોબીનળાવ કહેવાય છે, ફુવારો નથી છતાં ફુવારો અને કારંજ કહેવાય છે, ખાડો નથી છતાં ખાડિયા કહેવાય છે, દરવાજો નથી છતાં શાહપુર દરવાજો કહેવાય છે, કપાસિયાની દુકાનો નથી છતાં કપાસિયા બજાર કહેવાય છે, ટંકશાળ નથી છતાં ટંકશાળ કહેવાય છે. આ બધાં સ્થળોનાં નામનાં મૂળ રહ્યાં નથી છતાં નામ ચાલુ રહ્યાં છે; નામનું મહત્ત્વ ભૂંસાઈ ગયું છે અને કેવળ ટપાલનાં સરનામાં બની ગયાં છે.

ગાંધીનગરનું આવું ન બને એ જોવાની આ નામના યોજકોના માથે ગંભીર જવાબદારી રહેલી છે એ નગર જે રાજ્યનું પાટનગર બને છે એ રાજ ગાંધીજીની વિચારસરણીનું રાજ બને અને ચાલે એવી અપેક્ષા સહેજે રહે રામરાજ કે લોકકલ્યાણરાજ કહેવાથી એવું રાજ બનતું નથી તેમ, ગાંધીનગર કહેવાથી એ ગાંધીજીનું નગર બની જતું નથી.

આ રાજ સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાન્તો ઉપર ચાલે; ગ્રામોદ્યોગ સજીવન કરે, નિભાવે અને એ ફૂલે-ફાલે એવી વ્યવસ્થા કરે; રાજકર્તા અને પ્રજા, શેઠ અને નોકર, મકાન માલિક અને ભાડૂત, શારીરિક શ્રમ કરનાર અને માનસિક શ્રમ કરનાર, સ્ત્રી અને પુરુષ, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી,—બન્નેને પોતપોતાની જવાબદારીનું ભાન કરાવે અને બન્નેમાંથી એકેયને બહેકાવે નહિ; લાંચ અને લાગવગને નાબૂદ કરે; કોઈ ભૂખ્યું અને નિરક્ષર ન રહે. ગરીબ-તવંગરની અસમાનતા ઓછી કરે; ન્યાય તોળવાનું કામ અમલદારના હાથમાંથી લઈ લઈ ન્યાયાધીશને સોંપે; અમલદારનું કોઈપણ કાર્ય ન્યાયની ચકાસણી બહારનું ન ગણાય; એક શહેર તરફ નહિ પણ ગામડાં તરફ રહે; કોઈપણ શહેરને મોટું અને વધુ મોટું થતું અટકાવવાનાં હેતુપૂર્વકનાં સર્વદેશીય પગલાં લે—આ બધું કરે અગર તો આ બધું બને એ દિશામાં, શુદ્ધ, નિષ્ઠાપૂર્વકનાં, યોગ્ય, ઝડપી અને અસરકારક પગલાં લે તો, પાટનગરને ગાંધીનગર નામ આપ્યું સાર્થક થશે.

આપણે એટલું ઇચ્છીએ કે રાજકર્તા એટલે કે સત્તા જેમના હાથમાં છે તેઓ, અને પ્રજા એટલે કે એ સત્તા નીચે જેમને રહેવાનું છે તેઓ-સૌ આ બાબતમાં સજાગ રહે, અને જેનું નામ જોડવામાં આવે છે એની યાદ સદાને માટે તાજી રહે અને એની ઉપેક્ષા ન થાય એ પ્રમાણે વર્તે.

જો આવું થશે તો લોકો ગાશે:
"એની રૂડીને આપો દામ રે"
અને જો આવું નહિ થાય તો લોકો ગાશે:
"એની રૂડીને આપો ડામ રે."

વિલાયતની વાતો

કાન્તિલાલ મ. ગાંધી

૧૩

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

લંડન શહેરના વાહનવ્યવહારની પ્રશંસા તો મેં ગયા પત્રમાં મુક્તકંઠે કરી ખરી. પરંતુ હકીકતમાં તો મારી બે માસની લંડનની મુલાકાત વખતે ત્યાં બસની પ્રચંડ હડતાલ ચાલતી હતી. તેથી વિનોબાજીને યાદ કરીને શક્ય તેટલી પદયાત્રા કરીને પણ લંડનનાં વિશિષ્ટ સ્થળોનાં દર્શન તો કરવાં જ એવો નિર્ણય મેં કરી નાખ્યો. આ નિર્ણયથી પસ્તાવા જેવું કંઈ જ થયું નહિ. ઊલટું મને પહેલી જ વાર મારી પોતાની પદયાત્રાની શક્તિનું ભાન થયું. નવું નવું જોવાની અને જાણવાની હોંશ હોય તો દરરોજ પંદરથી વીસ માઈલ જેટલું હું ચાલી શકું છું એ વાતની ખાત્રી કરવાનો પ્રસંગ ભારતમાં આવ્યો નહોતો; પરંતુ લંડનમાં આવો પ્રસંગ આવ્યો અને તેમાંથી હું બહાદુરીપૂર્વક તરીને પાર પણ ઊતર્યો! અલબત્ત વચમાં વચમાં જ્યાં જ્યાં ટયુબ ટ્રેનોથી અંતરો કાપવાનું શક્ય હતું ત્યાં ત્યાં તો મેં ટયુબ ટ્રેનોનો ઉપયોગ કર્યો જ હતો, પરંતુ બાકીની બધી રખડપટ્ટી પગે ચાલીને જ કરી હતી. ઠંડીમાં વીસ માઈલ ચાલીએ તો યે ખાસ થાક લાગતો નથી, ઊલટું શરીર મીઠો ગરમાટો અનુભવે છે. આવો ગરમાટો અનુભવવા વિલાયતમાં તો સ્ત્રીપુરુષબાળકો બધાં જ ઝડપથી ચાલે છે — ટપ્ ટપ્ ટપ્ ટપ્!

અસલ હું ભગત માણસ હતો તેથી કહો કે પછી અકસ્માતથી કહો પણ મારી લંડનની પદયાત્રાની શુભ શરૂઆત દેવસ્થાનોની મુલાકાતથી જ થઈ! હું જઈ પહોંચ્યો સેન્ટ પોલ્સ કૅથેડ્રલ તરફ. આખા દેશનું આ મોટામાં મોટું દેવળ છે અને લંડનવાસીઓ આ દેવળ પ્રત્યે ખૂબ જ ભક્તિભાવથી જુએ છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં હીટલરે લંડન શહેર ઉપર બોમ્બમારાનો કાળો કેર (બ્લીટ્ઝ) વર્તાવ્યો હતો ત્યારે આ દેવળ ઉપર પણ બોમ્બ છોડતાં તે શરમાયો નહોતો અને આ સમાચાર જાણીને ગાંધીજીને પણ એવું દુઃખ થયું હતું કે એક સાચા વિશ્વનાગરિક તરીકે તેમણે જાહેર કર્યું હતું કે "આવા સંકટ સમયે હું ભારતની આઝાદી કરતાંયે સેન્ટ પોલ્સ કૅથેડ્રલની સલામતી વિશે વિશેષ ચિંતા કરું છું." સદ્‌ભાગ્યે બોમ્બવર્ષામાંથી આ દેવળનો મોટો ભાગ બચી ગયો હતો અને જે કંઈ થોડો ભાગ ખંડિત થયો હતો તે યુદ્ધ બાદ સમારી લેવામાં આવ્યો હતો.

આ સુંદર દેવળ ૧૭૧૦ની સાલમાં મહાન શિલ્પી સર ક્રીસ્ટોફર રેને બાંધીને પૂરું કર્યું હતું. તેના બાંધકામની શરૂઆત ૧૬૭૫ માં થઈ હતી. આ દેવળની લંબાઈ ૫૧૫ ફૂટ, પહોળાઈ ૨૫૦ ફૂટ અને ઊંચાઈ ૩૬૫ ફૂટ જેટલી છે. તેનો દરવાજો ૮૦ ફૂટ ઊંચો છે. તેના સુંદર ઘુમટમાં વિશ્વવિખ્યાત વ્હીસ્પરીંગ ગેલેરી છે. આ દેવળમાં દયાની દેવી ફ્લોરેન્સ નાઈટીંગેલ, વોટર્લુની લડાઈના વિજેતા વેલિંગ્ટન અને ટ્રફાલ્ગરના વીર નેલ્સનની કબરો છે. આપણાં હિંદુ મંદિરોમાં પ્રવર્તતા ઘોંઘાટ, ધક્કામુક્કી અને અંધારિયા નીજમંદિરો મેં તો ખૂબ ખૂબ જોયેલાં છે તેથી ખ્રિસ્તી દેવળોમાં પ્રવર્તતી શાંતિ, સ્વચ્છતા, સભ્યતા અને ઉજાશ જોઈને સ્વાભાવિક રીતે જ હું આ લોકોની શિસ્તથી પ્રભાવિત થયો છું

તા. ૧૨મી ઓક્ટોબરે મેં આ દેવળની ત્રીજીવારની મુલાકાત લીધી ત્યારનું દૃશ્ય તો અપૂર્વ હતું. સાંજે સાડા ૭ વાગે અહીં માનવીઓ કીડીઓની જેમ ઊભરાતાં હતાં, છતાં શાંતિ-અદ્ભુત હતી. દસ હજાર માણસની ઠઠ અહીં જામી હતી કારણ કે તે દિવસે સાંજે વિશ્વવિખ્યાત હબસી ગાયક પોલ રોબ્સન આ દેવળમાં ભક્તિગીતો ગાવાનો હતો. ખૂબીની વાત તો એ હતી કે આ કાળા માનવીને અમેરિકાની સરકારે તે એક પ્રખર નાસ્તિક સામ્યવાદી હોવાના શક ઉપરથી "અનઅમેરિકન" ઠરાવીને આઠ આઠ વર્ષ સુધી અમેરિકાની બહાર જવાનું પાસપોર્ટ આપ્યું નહોતું. અને છેવટે જ્યારે આપ્યું ત્યારે આ "નાસ્તિક સામ્યવાદી" લંડનમાં આવીને તેના મોટા મંદિરમાં બુલંદ અવાજે દસ હજાર માણસની મેદની વચ્ચે ભજનો ગાઈ રહ્યો હતો! હું અને મારા મિત્રો શ્રી. અનંત શેઠ તથા શ્રી. પીટનીસ અમેરિકન નીગ્રોના હક્કો માટે ઝઝૂમનાર આ વીર પુરુષને સેન્ટ પોલ કેથેડ્રલમાં ભજનો ગાતો જોઈને તાજુબ થઈ ગયા હતા. પંકજ મલ્લિકના જેવો બુલંદ અને મીઠો કંઠ પોલ રોબ્સનનો છે. મેદનીમાંનો એક પણ માનવી ખોંખારો સુદ્ધાં ખાતો નહોતો. આવી શાંતિ મેં પોંડીચરીમાં "માતાજી"ની સાંજની મૂક-પ્રાર્થના વખતે જોઈ હતી તે પાછી લંડનમાં જોઈ—ઘણી મોટી જનસંખ્યા વચ્ચે પણ! ભજનો સાંભળીને વીખેરાતાં ટોળાં પણ શાંતિપૂર્વક જ વિદાય થઈ રહ્યાં હતાં.

સેન્ટ પોલ્સ કેથેડ્રલ કરતાં પણ ઘણું જ પુરાણું બીજું એક પ્રખ્યાત દેવળ મેં લંડનમાં જોયું તે વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબે. આ દેવળ મધ્યયુગની શિલ્પકળાના સર્વોત્કૃષ્ટ નમૂના રૂપ છે. આ દેવળની સ્થાપના તો લગભગ ૮૦૦ની સાલમાં થઈ હતી પરંતુ આજે તે જે સ્વરૂપમાં છે તે સ્વરૂપનું ઘડતર પણ ૧૦૬૫ની સાલમાં એટલે કે આજથી નવસો વર્ષ પહેલાં શરૂ થઈ ગયું હતું. રાજા ત્રીજા હેન્રીએ આ સ્થળને બાદશાહોના કબ્રસ્તાન (રોયલ મુસોલિયમ) તરીકે વિકસાવવું શરૂ કર્યું. અને તેમાં પહેલવહેલી કબર રાજા એડવર્ડ ધી કન્ફેસરની બંધાવી. આ દેવળમાં જ ઘણાખરા રાજવીઓ અને મહાપુરુષોની દફનક્રિયા કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત વીલિયમ ધી કોન્કરરના સમયથી એટલે કે ૧૦૬૬ની સાલ પછી ઇંગ્લેન્ડના બધા જ રાજાઓ અને રાણીઓનો રાજ્યારોહણવિધિ પણ આ દેવળમાં જ થતો આવ્યો છે. આમાં ફક્ત બે રાજાઓ જ અપવાદ રૂપ હતા—એડવર્ડ પાંચમો અને એડવર્ડ આઠમો. સૈકાઓ જૂની રાજ્યારોહણની ખુરશી (કોરોનેશન ચેર) પણ આ દેવળમાં જ રાખવામાં આવેલી છે. 'કવિઓની સમાધિ'નો એક ખૂણો અલગ રાખવામાં આવ્યો છે અને 'અનામી સૈનિકની સમાધિ' પણ ગૌરવપૂર્ણ રીતે બનાવવામાં આવી છે. અલબત્ત આ બધું જોઈને મને નવાઈ તો લાગી જ હતી કે આ તે કેવું સ્થળ છે કે જે આમ તો એક ભવ્ય કબ્રસ્તાન જ છે છતાં તે દેવળ પણ છે અને રાજ્યારોહણનું પણ સ્થાન છે!

વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબેથી થોડે દૂર ચાલતાં પાર્લમેન્ટનાં મકાનો આવે છે. ૧૮૪૦ની સાલ પૂર્વે આ મકાનો વેસ્ટ મિન્સ્ટર મહેલ તરીકે ઓળખાતાં હતાં. આ મહેલમાં આવેલા પ્રખ્યાત વેસ્ટમિન્સ્ટર હોલમાં એક સમયે સર થોમસ મુર, ગાય ફોક્સ અને પહેલા ચાર્લ્સનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો અને હવે તેમાં સાતમા એડવર્ડ અને પાંચમા

તથા છઠ્ઠા જ્યોર્જની સમાધિઓ રાખવામાં આવેલી છે. છેલ્લાં ૧૨૦ વર્ષથી આ વિશાળ ઇમારતમાંથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સંચાલન ચાલી રહ્યું છે. થેમ્સ નદી પરના વેસ્ટમિન્સ્ટર બ્રીજ ઉપરથી પાર્લમેન્ટનાં મકાનો ખૂબ જ આકર્ષક લાગે છે. આ ઇમારતની વચમાં આવેલું 'વિક્ટોરિયા ટાવર' ૩૨૩ ફૂટ ઊંચું છે. બીજે છેડે 'ક્લૉક ટાવર' આવેલું છે તેની ઉપરથી વિશ્વવિખ્યાત ઘડિયાળ "બીગ બેન" દર કલાકે તેનો રણકાર આસપાસની હવામાં રેલાવે છે, એટલું જ નહિ પણ લંડન રેડિયો (બી. બી. સી.) દ્વારા આખા જગતમાં સુદ્ધાં આ રણકારને ફેલાવે છે. બહુ ચીવટથી ઘડિયાળનો સમય મેળવનારાઓ આ રણકારને જ પ્રમાણભૂત ગણે છે. હિંદમાં પણ મેં એવા સમયરસિયાઓને જોયા છે કે જેઓ ઑલ ઈન્ડિયા રેડિયોના સમય કરતાં બી. બી. સી.ના સમય ઉપરથી જ પોતાના ઘડિયાળના કાંટા ગોઠવવાનું વધારે પસંદ કરે છે!

૧૯૪૧માં હીટલરની બોમ્બવર્ષાને પરિણામે પાર્લમેન્ટનાં મકાનોમાંથી હાઉસ ઑફ કૉમન્સનું મકાન તૂટી પડ્યું હતું. પરંતુ યુદ્ધ બાદ પાછું તે તુરત જ બંધાવી દેવામાં આવ્યું હતું. રાણીની રાજગાદીવાળું હાઉસ ઑફ લૉર્ડ્ઝ બોમ્બમારામાંથી બચી જવા પામ્યું હતું. જ્યારે પાર્લમેન્ટની બેઠકો બંધ હોય છે ત્યારે જાહેર જનતાને દર શનિવારે (તેમજ રવિવાર સિવાયના અન્ય બેન્ક હોલીડેના દિવસોએ) સવારના દસથી બપોરના સાડા ત્રણ વાગ્યા સુધી આ મકાનોમાં કશી પ્રવેશ ફી લીધા વગર ફરવા દેવામાં આવે છે. પણ બેઠક ચાલુ હોય છે ત્યારે ચર્ચા સાંભળવા અંદર પ્રવેશ મેળવવા પાર્લમેન્ટના કોઇપણ સભ્યનો ભલામણપત્ર મેળવવો પડે છે અથવા તો સેન્ટ સ્ટેફન્સ હૉલમાં જઇને પ્રવેશ અધિકારી પાસેથી પરવાનો કઢાવી લાવવો પડે છે. બેઠકો ચાલુ હોય છે ત્યારે દિવસના સમયે વિક્ટોરિયા ટાવર ઉપર 'યુનિયન જેક' ફરકે છે અને રાતના સમયે 'બીગબેન' ઉપર એક મોટી બત્તી ઝળકે છે.

આ સ્થળેથી થોડે દૂર ચાલતાં ૯૩ એકર જેટલો એક વિશાળ અને અત્યંત મનોહર બાગ આવે છે. આ સેન્ટ જેમ્સ પાર્ક રાજા બીજા ચાર્લ્સે પોતાના રાજમહેલ સેન્ટ જેમ્સ પેલેસના જ એક ભાગ તરીકે બંધાવ્યો હતો અને તેના સુંદર વિકાસ માટે તેણે ફ્રાન્સના વિખ્યાત ઉદ્યાન નિષ્ણાત 'લે નોતર'ને નોતર્યો હતો. આ બાગમાં આવેલા સુંદર સરોવરમાં જાતજાતનાં જળપંખીઓ વસે છે. આ બાગની સામે આવેલો સેન્ટ જેમ્સ પેલેસ આઠમા હેન્રીએ ૧૫૩૨માં બંધાવ્યો હતો. ચાર્લ્સ પહેલાએ આ જ મહેલમાંથી પોતાના શિરચ્છેદ માટે રવાના થતાં પહેલાં પોતાનાં બાળકોની વિદાય લીધી હતી અને મિસિસ સીમ્પ્સનને પરણવા ગાદીત્યાગ કરનાર આઠમો એડવર્ડ જ્યારે પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ હતો ત્યારે આ જ મહેલમાં રહેતો હતો.

સેન્ટ જેમ્સ પેલેસથી 'ધી મૉલ'ના એક વિશાળ રાજમાર્ગ ઉપર ચાલતાં બકિંગહામ પેલેસ આવે છે. આ રાજમહેલ ૧૭૦૩ની સાલમાં ડ્યુક ઑફ બકિંગહામે બંધાવ્યો હતો અને પાછળથી ૧૭૬૧માં રાજા ત્રીજા જ્યોર્જે તે ખરીદ કરી લીધો હતો. ત્યારથી તે આજ સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અને બ્રિટિશ કૉમનવેલ્થના શિરોમણિઓ આ મહેલમાં રહેતા આવ્યા છે. આ મહેલમાં જાહેર જનતાને કદાપિ પ્રવેશવા દેવામાં આવતી નથી

પણ મહત્ત્વના દિવસોએ રાજારાણી આ મહેલની બાલ્કનીમાં ઊભાં રહીને બહાર ઊભેલી માનવમેદનીને દર્શન આપે છે ત્યારે જનતા ઘણી ખુશખુશાલ બની જાય છે. દરરોજ સવારે સાડા દસ વાગે આ મહેલના રખેવાળ સેન્ટ્રીઓ બદલાય છે તે વખતનો વિધિ 'ચેન્જીન્ગ ઓફ ધી ગાર્ડસ' જોવા જેવો હોય છે અને તે જાહેર જનતાને જોવા દેવામાં આવે છે। વળી દર વર્ષે જૂન માસમાં રાણી એલિઝાબેથની વરસગાંઠને દિવસે "ટ્રૂપીંગ ધી કલર્સ" નામની એક દિલમનોહર પરેડ રાજમહેલના ચોગાનમાં થાય છે તે જોવા માટે લાખો લંડનવાસીઓ અહીં ઉમટે છે. તેમાં ખાસ આકર્ષણ તો એ હોય છે કે આ પરેડમાં રાણી સુદ્ધાં લાલકોટ અને પીંછેદાર ટોપીનો ગણવેશ પહેરીને ઘોડેસ્વારી કરે છે.

બકિંગહામ પેલેસથી મોલના રસ્તે ઉત્તર બાજુએ જતાં એડમિરલ્ટી આર્ક આવે છે. આપણા મુંબઈના એપોલો બંદરની કમાનોને મળતી આ આર્ક રાણી વિક્ટોરિયાના સ્મારક રૂપે ૧૯૧૦માં બંધાવવામાં આવી હતી અને આ આર્કમાંથી બહાર નીકળતાં વેંત જ આપણે લંડનની આમજનતાના માનીતા વિશ્વવિખ્યાત ચોક ટ્રફાલગર સ્કવેરમાં આવી પહોંચીએ છીએ. ટ્રફાલ્ગર ચોકમાં અનેક આકર્ષણો છે. ત્યાં જેની ઉપર આપણી નજર પહેલી પડે છે તે નેલ્સન્સ કોલમ ચોકની વચ્ચોવચ્ચ આવેલો છે. આ કોલમ એક ઊંચામાં ઊંચો સ્મારક સ્તંભ છે. તેની ઊંચાઈ ૧૮૪ ફૂટ છે અને તેની ટોચ ઉપર બ્રિટનના મહાન સૈનિક લોર્ડ નેલ્સનની ૧૭ ફૂટ ઊંચી પ્રતિમા જાણે આખા લંડન શહેરનું વિહંગાવલોકન કરતી હોય તેવી રીતે ઊભી રહેલી છે. સ્તંભની નીચેની પીઠિકાના ચારે ખૂણે વિશાળકાય સિંહોની કાંસાની મૂર્તિઓ છે. તેની સામે રાત ને દિવસ ખૂબ જુસ્સાથી ધોધની જેમ ઊંચે ઊડતા ફુવારાઓ છે અને આ ફુવારાઓની આસપાસના કુંડોની પાળીઓ ઉપર સેંકડો સહેલાણીઓ બેઠક જમાવે છે.

આખો ચોક બીજી નજરે જોતાં એક ગંજાવર કબૂતરખાના જેવો દેખાય છે. હજારો કબૂતરો અને પારેવાં આ ચોકમાં ઊડ્યાં કરે છે અને ચોકની તસુએ તસુ જેટલી જમીન ઉપર બેસી જાય છે તેથી તે આપણા બૂટની અડફટમાં ન આવી જાય તેવી રીતે સાચવીને આપણે ચાલવું પડે છે. આ કબૂતરાં જાણે ચોવીસે કલાક ભૂખ્યાં ને ભૂખ્યાં રહેતાં હોય તેવો આભાસ થાય છે કારણ કે આ ચોકમાં ફરવા આવનાર દરેક સહેલાણી તેમને કંઈ ને કંઈ ખવડાવ્યા જ કરતો હોય છે છતાં જાણે તે ધરાતાં જ લાગતાં નથી. બિસ્કીટ, વેફર્સ, મગફળી, ચણા, વટાણા અને ચોકલેટો સુદ્ધાં લોકો આ કબૂતરોને ખવડાવે છે. કબૂતરોને ખવડાવવા મથતાં નાનાં નાનાં બાળકોને નિહાળવાનો આનંદ મારી નજરે તો આ ચોકનો મોટામાં મોટો લ્હાવો છે. હું આવાં બાળકોને નિહાળવામાં એટલો બધો મશગૂલ થઈ ગયો હતો કે સમયનું ભાન પણ ભૂલી ગયેલો અને હજી તો ઘણી લાંબી પદયાત્રા કરવાની છે તે વાત જ ભૂલી ગયેલો!

અહીં ફોટોગ્રાફરો પણ કબૂતરોની જેમજ ઊભરાતા દેખાય છે. આખો દિવસ આ ચોકમાં કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ ફોટા પાડતી દેખાશે જ અને વ્યાપારી ફોટોગ્રાફરો પણ અહીં આપણું માથું ખાવા આવ્યા જ કરે છે—"બોલો સાહેબ, તમારા માથા ઉપર અને હાથમાં જીવંત ફડફડતાં કબૂતરો ગોઠવીને નેલ્સનના મિનારા અને ચોકના ફુવારાના બેકગ્રાઉન્ડ સાથે તમારી

એક તસ્વીર ખેંચી આપું? યાદગાર બની રહેશે!" અને આ બધાને 'નો થેંક્યુ' કહેતાં પણ નાકે દમ આવી જાય છે!

ટ્રફાલ્ગર સ્કવેરનું બીજું મહત્ત્વ તો એ છે કે આ ચોકમાં વખતોવખત મોટી મોટી સભાઓ ભરાય છે અને વિખ્યાત રાજપુરુષોની ભાષણબાજી ચાલે છે. આપણા ગાંધી ચોક, શિવાજી પાર્ક, આઝાદ મેદાન કે કામગાર મેદાનમાં જેવી જંગી સભાઓ ભરાય છે તેવી જ જંગી સભાઓ આ ચોકમાં ભરાય છે. ફરક માત્ર એટલો જ કે આપણી સભાના બધા શ્રોતાજનો મેદાનની જમીન ઉપર પલાંઠી મારીને બે ત્રણ કલાક બેસી રહે છે ત્યારે વિલાયતની સભાઓમાં સમસ્ત સમૂહ કલાકોના કલાકો ખડે પગે ઊભો રહીને ભાષણો સાંભળે છે—પલાંઠી મારતાં આવડતું હોય તો બેસે ને! અને તેમ બેસતાં જતાં પાટલૂનની ઈસ્ત્રીનું ખૂન થઇ જાય તે પણ કેમ પરવડે! હવે આપણે પણ પીતાંબરને બદલે પાટલૂન પહેરીને જમણવારમાં જઈએ છીએ ત્યારે આ ઈસ્ત્રી બગડવાની મૂંઝવણ ઊભી થાય છે જ અને પછી બબડીએ છીએ કે "આ લોકો હવે પાટલાને બદલે ટેબલખુરશી ઉપર જમાડવાનું કેમ નથી રાખતા!" બબડાટ સાંભળી જનાર કોઇ ધોતીદાસ પછી સલાહ પણ આપે છે કે "ભાઈ, તમારે ત્યાં હવે જમણવારનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ટેબલ ખુરશી ઉપર જ રાખજો!"

આ કબૂતર ચોકની સામે નેશનલ ગેલેરી છે. હું તેમાં ઘૂસ્યો તો ત્યાં પણ સમયનું ભાન ભૂલી જવાય તેવાં એક એકથી ચડિયાતાં સુંદર ચિત્રો જોવામાં મશગૂલ બની ગયો. જગતભરના વિખ્યાત કલાસ્વામીઓની સેંકડો મૌલિક કૃતિઓ આ ગેલેરીમાં જોવા મળે છે. તેમાં ખાસ કરીને માઇકલ એન્જેલોની કૃતિઓ તો ખૂબ મુગ્ધ કરી નાખે તેવી છે. આ બધી કૃતિઓની નકલો પોસ્ટકાર્ડ સાઈઝમાં ગેલેરીના પ્રવેશખંડમાં વેચાતી મળે છે. તેમાંની થોડીક કૃતિઓ મેં પણ ખરીદ કરી લીધી. નેશનલ ગેલેરીની બાજુમાં નેશનલ પોર્ટ્રેટ ગેલેરી છે તેમાં ટ્યુડર વંશથી માંડીને આજ સુધીના બધા રાજવીઓ અને વિખ્યાત રાજપુરુષોનાં ચિત્રો છે. બાજુમાં સેન્ટ માર્ટિનનું દેવળ છે. બીજી પ્રખ્યાત પિકચર ગેલેરી મીલબેન્ક ઉપર સમીપમાં જ છે અને તેનું નામ ટેટ ગેલેરી છે. તેમાં બ્રિટનના જ પ્રત્યેક ખ્યાતનામ કલાકારની કૃતિઓ છે.

ક્રીસમસના સમયે ટ્રફાલ્ગર સ્કવેરમાં આવેલા એક જંગી વૃક્ષ ઉપર હજારો બત્તીઓની રોશની કરવામાં આવે છે અને તે જોવા માટે આ ચોકમાં ખૂબ જ ગીરદી થાય છે. ટ્રફાલ્ગર સ્કવેરથી પાર્લમેન્ટ સ્કવેર અને વેસ્ટમિન્સ્ટર તરફ જતા રાજમાર્ગને 'વ્હાઈટ હોલ' કહેવામાં આવે છે. આ માર્ગ ઉપર અસંખ્ય સરકારી મકાનો આવેલાં છે તેથી તેને સરકારવાડો પણ કહી શકાય. તેવી જ રીતે ટ્રફાલ્ગર સ્કવેરથી બકિંગહામ મહેલ તરફ જતા રાજમાર્ગ 'મોલ'ને રજવાડો કહી શકાય કારણ કે આ માર્ગ ઉપર રાજમહેલો છે.

'મોલ'ને હું ભૂલી જઇ શકું તેમ નથી કારણ કે આ રસ્તાના વિશાળ ફૂટપાથ ઉપરના એક બાંકડા ઉપર હું એક કલાક સુધી થાક ખાવા બેઠો હતો. તે વખતે કલ્પના પણ નહોતી કે બે વર્ષ બાદ આ રાજમાર્ગ લાખો 'ગુલાબની સુવાસથી મ્હેંકી ઊઠશે. આજના જ (તા.૨૫-૪-૧૦) છાપામાં એક સમાચાર વાંચીને મને આ માલમાલ રસ્તો પાછો યાદ આવવા

માંડયો છે. આ સમાચાર જણાવે છે કે તા. ૬–૫–૬૦ ને દિવસે રાણી એલિઝાબેથની નાની બહેન પ્રિન્સેસ માર્ગરેટનાં લગ્ન શ્રી. એન્ટની આર્મસ્ટ્રોન્ગ–જોન્સ નામના એક ફોટોગ્રાફર સાથે ધામધૂમથી વીસ હજાર પૌંડના ખર્ચે થવાના છે અને તે પ્રસગે આ 'મોલ'ના આખા રસ્તા ઉપર ગુલાબનાં લાખો પુષ્પોથી મઢેલી સાઠ સાઠ ફૂટ ઊંચી કમાનો ઊભી કરવામાં આવવાની છે. આ વાચીને મને મારો પેલો બાંકડો યાદ આવે છે અને બીજી બાજુ ગ્રુપ કેપ્ટન પીટર ટાઉનસેંડ પણ યાદ આવે છે!

'વ્હાઈટ હોલ'માં આવેલું બ્રિટનના વડા પ્રધાનનું સરકારી રહેઠાણ "ટેન ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટ"ના નામે જગતભરમાં જાણીતું છે. આ મકાનમાં બ્રિટનના બધા વડા પ્રધાનો વારાફરતી રહી ચૂકેલા છે અને હાલના વડા પ્રધાન શ્રી હેરોલ્ડ મેકમિલન પણ તેમા જ રહે છે. તેની બાજુનુ અગિયાર નંબરનું મકાન આમ વિખ્યાત નથી છતાં તેમાં પણ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના મહત્ત્વના મત્રી 'ચાન્સેલર ઓફ ધી એક્સ્ચેકર' રહે છે.

વડાપ્રધાનના નિવાસની નજીકમાં જ 'કેનોટાફ' નામનો એક સ્મારક સ્તંભ ઊભો કરેલો છે. છેલ્લાં બે વિશ્વયુદ્ધોમાં ખપી ગયેલાઓનું આ સ્મારક છે. આ 'કેનોટાફ' સામે જ્યારે હું ઊભો રહ્યો ત્યારે મહાગુજરાતની લડતના શહીદોના સ્મારક માટેના સત્યાગ્રહની વાત યાદ આવી. અને હવે જ્યારે એ લડતના પરિણામે નૂતન ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પંદર દિવસ બાદ જ થવાની છે ત્યારે આશા રાખું છુ કે આ મંગળ પ્રસંગે અમદાવાદના લાલ દરવાજા પાસે, કોન્ગ્રેસ હાઉસની સામે, મહાગુજરાતના શહીદોનું સ્મારક ઊભું થશે જ. અને માનું છુ કે બીજી પણ એક આશા રાખવી હવે તો વધારે પડતી નહિ જ ગણી શકાય– તે એ કે આ સ્મારક ઉપર પહેલી પુષ્પાંજલી ઐતિહાસિક "જનતા કર્ફ્યુ"ના દાતા દુશ્મન શ્રી. મોરારજીભાઈના શુભ હસ્તે જ કરવામાં આવે

ટ્રફાલગર સ્કેવરથી હે માર્કેટના રસ્તે ચાલતાં થોડીક જ વારમાં આપણે 'પીકેડીલી સર્કસ' નામના મોહક પ્રદેશમાં પ્રવેશીએ છીએ. આ પ્રદેશની મોહકતાના પ્રતીક રૂપ એક મોટી કામદેવની મૂર્તિ (ઈરોસ સ્ટેચ્યુ) ચાર રસ્તાઓના સંગમની મધ્યમાં જ ઊભી કરવામાં આવેલી છે. એક પગે ખડી રહેલી અને બે ખુલ્લી પાંખોવાળી આ મૂર્તિની નીચે જે ચોતરો છે તેની ઉપર સંખ્યાબંધ ફૂલ વેચનારાઓ બેઠેલા દેખાય છે. તો ચારે બાજુનાં મકાનો ઉપર જાહેરાતોનાં મોટાં મોટાં પાટિયાં તથા નિયોન ટ્યુબો આંખને વધારે પડતી આંજી નાખે છે. કલકત્તામાં ચૌરંગીનો પ્રદેશ પણ આવો જ છે. પીકેડીલી સર્કસ લંડનનો સૌથી વધારે ફેશનેબલ પ્રદેશ છે. મોટા મોટા સ્ટોરો, થિયેટરો, હોટલો, નાઈટ કલબો એ બધું અહીં જ ખીચોખીચ ખડકાયેલું છે. રીજંટ સ્ટ્રીટ, બોન્ડ સ્ટ્રીટ અને ઓકસફર્ડ સ્ટ્રીટ નામના ત્રણ ખૂબ જ પ્રખ્યાત રસ્તાઓ આ પ્રદેશમાં આવેલા છે આ રસ્તાઓ ઉપર બર્લીંગ્ટન આર્કેડ, મેપ'સ, માર્કસ એન્ડ સ્પેન્સર, હેરોડ, સેલ્ફ્રીજીસ, લુઈઝીઝ જેવા ખૂબ જ મોટા સ્ટોરો આવેલા છે તેથી આ પ્રદેશને લંડનનું ફેશનેબલ શોપીંગ સેન્ટર ગણવામાં આવે છે.

પીકેડીલીમાં ફરતાં ફરતાં તમે "સોહોસ્કેવર"માં આવી લાગો છો ત્યારે ત્યાં કામદેવની અસર વધારે પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. એક બાજુ તમે 'રીબ્સુ શો'ની કલબો ઉપરાછાપરી

જુઓ છો. આ ક્લબોની અંદર શું શું જોવા મળશે તેનો ખ્યાલ આપે તેવા ફોટાઓ ક્લબોની બહાર મોટી સંખ્યામાં લટકાવેલા હોય છે. તે જોતા ઊભા રહીએ છીએ ત્યારે જ આ લત્તાની વિચક્ષણતા સમજાય છે. નગ્નદેહવાળી સુંદરીઓનાં આ ચિત્રો તો કામદેવનાં પહેલાં તીર જેવાં જ કહી શકાય. પણ પછી જો વધારે તીરો સહન કરવાની ઇચ્છા હોય તો તો ક્લબની અંદર જ જવું જોઈએ. જે ચિત્રોમાં છે તે બધું સ્ટેજ ઉપર સદેહે કરી બતાવવામાં આવે છે. પદયાત્રામાં વિક્ષેપ ન પડે તેથી અંદર જવાનું તો મેં માંડી વાળ્યું પણ તેની પ્રવેશ ટિકિટોના ભાવ પૂછી જોવામાં શો વાંધો છે એમ માનીને ભાવ પૂછ્યા ત્યારે સમજાયું કે ખીસ્સું પૂરેપૂરું ખાલી કરવાની તૈયારી હોય તો જ અંદર જવા જેવું છે. અલબત્ત લંડનમાં તો આ મામલો આટલેથી જ પતાવ્યો, પરંતુ આગળ ઉપર માન્ચેસ્ટરમાં એક અંગ્રેજ મિત્રના મહેમાન તરીકે 'કાબારેટ ક્લબ' નામની એક નાઇટ ક્લબમાં જવાનું થયું ત્યારે, અને પછી પેરીસમાં થિયેટર કેપુસીનમાં 'ફોલી બર્જેરીસ'નો શો જોયો ત્યારે પશ્ચિમમાં કામદેવનું સામ્રાજ્ય કેટલું પ્રબળ છે તે બરાબર સમજાયું. એ અનુભવો વિશે વળી આગળ ઉપર કોઈકવાર લખી જણાવીશ.

આ ક્લબો ઉપરાંત 'સોહો ચોક'માં બીજી બાજુ એક દૃશ્ય જોયું તે પણ કૌતુકકારી હતું. પાંચ પાંચ દસ દસ ડગલાને અંતરે બનીઠનીને શૃંગારસજીને આવેલી કામિનીઓ આ લત્તામાં ઊભેલી દેખાય છે. બ્રિટનના કાયદા પ્રમાણે વેશ્યાનો ધંધો પ્રતિબંધિત છે છતાં આ કામિનીઓ કાયદામાં રહીને પણ ધંધો ચલાવે રાખે છે! તેઓ ઊભી ઊભી કોઈ પણ પુરુષની સામે આવકારતો અણસારો સુદ્ધાં (સોલીસીટીંગ) કરતી નથી. તેથી સામે ઊભેલો પોલીસ-મેન તેની સામે કશાં જ પગલાં લઈ શકતો નથી. આ બાબતમાં તો પુરુષ જ હિંમતથી જાણે કે તેનો જૂનો મિત્ર હોય તેમ અને પેલી કામિનીને પોતે જ અમુક સમયે રાહ જોવા બોલાવી હોય તેવી છટાથી સામો મળવા જાય છે. પછી જાણે જૂના મિત્રો મળ્યાં હોય તેવી રીતે તે બન્ને હાથમાં હાથ મિલાવીને ચાલતા થાય છે. આવાં નાટક સામે પોલીસ કશા જ પગલાં ભરી શકતી નથી કારણકે સ્ત્રીઓને રસ્તા ઉપર ઊભા રહેવાનું અને મિત્રોને મળવાનું સ્વાતંત્ર્ય તો છે જ. ફક્ત અજાણ્યા પુરુષોને સીધેસીધા આવકારવાનો અણસારો કરવાનું જ (સોલીસીટીંગ) સ્વાતંત્ર્ય નથી. આ કારણે આ બધી સ્ત્રીઓના ચહેરા સામું જોઈએ છીએ ત્યારે તે સ્થિર આંખોવાળી કશા જ હાવભાવ વિનાની મૂંગી મૂર્તિઓ જેવી દેખાય છે. તમે સામે થઈને તેની સમક્ષ જાવ તો જ આ બાવલાંઓમાં ચેતનનો સંચાર થાય છે. અને પછી કાયદા પ્રમાણે પોલીસ કંઈ જ કરી શકતી નથી!

તે છતાં એક પ્રસંગે સાંજના ૭ વાગે છડેચોક આવી એક યુવતીએ માન્ચેસ્ટરના લુઈસીઝ સ્ટોરના આર્કેડ આગળ હું શોપવિન્ડોની અંદરની વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો ત્યારે મારી નજીક આવીને પૂછેલું કે "ગુડ ઈવીનીંગ, સર, આ મારી સીગરેટ સળગાવવા માટે જરાક દીવાસળી આપી શકશો કે?" મેં તુરત જ દીવાસળીની પેટી કાઢીને તેની સીગરેટ સળગાવવાનો વિવેક કર્યો. તેટલામાં તો તેણે મને આમંત્રણ પણ આપી દીધું કે "આવો, મારા ફ્લેટ ઉપર." હું ચમક્યો તો ખરો જ પણ સ્વસ્થતા જાળવીને મેં પૂછ્યું

કે "શા માટે?" તે હસી અને બોલી: "એમાં વળી પૂછવાનું શું છે? જસ્ટ ફોર ફન!" તેનો હેતુ તો હું સમજી જ ગયો હતો છતાં મેં પૂછ્યું: "વ્હોટ સોર્ટ ઓફ ફન!" ત્યારે તે કહે છે: "પુરુષને સ્ત્રી સાથે વળી બીજી કઈ ફન હોય છે? રસ્તા પર વાત કરવાને બદલે ચાલોને, ટેક્સી કરી દો એટલે જઈએ મારા ફ્લેટ ઉપર! હું ફક્ત ત્રણ જ પૌંડ ચાર્જ કરું છું!" મેં બુધ્ધુ બુડથલ બની જઈને પૂછ્યું કે "તમે મહેમાનને તમારે ઘેર આમંત્રો છો અને પાછા ઉપરથી ચાર્જ પણ કરો છો?" હવે તેની રસ્તા ઉપર વાત કરવાની ધીરજ ખૂટી ગઈ હતી તેથી તે ખીજવાઈ ગઈ અને "સોરી, યુ આર નોટ ધી ટાઈપ" જેવું બબડીને ઝડપથી સામેના ફૂટપાથ ઉપર સરી ગઈ! શ્રી યશોધર મહેતાની "સરી જતી રેતી" તે આ જ!

સોહોચોકની આવી બધી માયા પાર કરતો કરતો હું ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટમાં પહોંચી ગયો અને ત્યાંથી 'માર્બલ આર્ક' નામના સ્થળે આવ્યો. અસલ આ આર્ક બકિંગહામ મહેલના દૂર ઉત્તરના પ્રવેશદ્વાર રૂપ મનાતી હતી. પરંતુ પછી તેને હાઈડપાર્કમાં સમાવી લેવામાં આવી હતી. આ સ્થળની વિશિષ્ટતા એ છે કે અહીં ભાષણખોરો (સોપ બોક્સ ઓરેટર્સ) માટે ખાસ સગવડ કરવામાં આવેલી છે. "ઓરેટર્સ કોર્નર" માં ઊભી ઊભી કોઈ પણ વ્યક્તિ ગમે તે વિષય ઉપર ભાષણ ઠોકવાનું શરૂ કરી દે છે એટલે તેની સાથે દલીલબાજી કરવા ખુશી હોય તેવા નવરા સહેલાણીઓ ત્યાં એકઠા થઈ જાય છે અને દલીલોની રમઝટ જમાવે છે. આ દલીલો ઉપર કશો જ અંકુશ કે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હોતો નથી. ફક્ત એક જ મર્યાદા સાચવવાની સૌ કોઈની ફરજ રહે છે અને તે એ જ કે બ્રિટનના રાજા કે રાણીના વ્યક્તિત્વ વિશે કશી કડવી ટીકા કરવી નહિ. સામ્યવાદીઓ અને સામ્રાજ્યવાદીઓ, ફાસીસ્ટો અને નિરીશ્વરવાદીઓ, ધર્મપ્રચારકો અને મુક્ત પ્રેમના હિમાયતીઓ એ બધા જ અહીં પોતપોતાના મતનો પ્રચાર કરવા ભાષણો શરૂ કરી દે છે અને તે પ્રચારની સામેની દલીલો પણ અહીં જ થાય છે. તેથી આ ખૂણામાં બેઠા બેઠા સારું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે!

માર્બલ આર્કના તમાશા જોતાં જોતાં હાઇડપાર્કમાં આગળ વધીએ છીએ એટલે વળી નવા તમાશા જોવાના મળે છે. પ્રત્યેક બાંકડા ઉપર એક એક પ્રેમી યુગલ ગોઠવાઈ ગયેલું હોય છે અને આસપાસના જગતની કશી જ પરવા કર્યા વગર ચુંબનો અને આલિંગનોમાં ડૂબી ગયેલું હોય છે. એક વખત અમદાવાદના એક ન્યાયમૂર્તિએ જાહેરમાં પ્રેમ કરવા માટે એક યુગલને સજા ફટકારી હતી ત્યારે લંડનના હાઈડપાર્કમાં તો યુગલો સાથે બેસે અને પ્રેમ ના કરે તો સજા ફટકારવામાં આવે એવી સ્થિતિ છે!

હાઈડપાર્કમાં આગળ ચાલતાં 'સર્પેન્ટાઇન' નામનું તળાવ આવેલું છે તેમાં મેની પહેલી તારીખ પછી (એટલે કે ઉનાળામાં) તરવા નહાવાની છૂટ રાખેલી છે. આ તળાવના કિનારા ઉપર ઘણા બાંકડાઓ છે પણ જેને વધારે આરામથી બેસવું હોય છે તેઓ આરામખુરશીઓ ભાડે લઈને લીલા ઘાસની લોન ઉપર જમાવે છે. સર્પેન્ટાઈનથી થોડે દૂર હાઇડ પાર્કનું બેન્ડ સ્ટેન્ડ છે. ત્યાં બેન્ડ સાંભળવા માટે ખુરશીઓ ભાડે મળે છે પણ ઊભા ઊભા મફત સાંભળવા દેવામાં આવે છે. હું ગયો ત્યારે બેન્ડ વાગતું જ હતું તેથી એક કલાક આરામથી મેં અહીં બેન્ડ સાંભળતાં સાંભળતાં થાક ઉતાર્યો હતો.

સર્પેન્ટાઇનના પાછળના ભાગમાં કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન છે. તેમાં પાછું એક ગોળ તળાવ છે અને કેન્સીંગ્ટન પેલેસ નામનો મહેલ છે. અમર યૌવનના પ્રતીક સમા 'પીટર પેન'ની મૂર્તિ પણ અહીં જ છે. લંડન મ્યુઝિયમ, આલ્બર્ટ મેમોરિયલ એ બધું કેન્સીંગ્ટન પાર્કમાં જ આવેલું છે.

વિશાળ હાઇડપાર્ક અને કેન્સીંગ્ટન પાર્કની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરતાં કરતાં હાઇડપાર્ક કોર્નર નામનો બાગનો બીજો દરવાજો આવે છે તેની સામે બકિંગહામ મહેલનો પાછળનો દરવાજો પાછો મળી જાય છે. પછી ત્યાંથી બકિંગહામ પેલેસ રોડ ઉપર ચાલતાં ચાલતાં વિકટોરિયા સ્ટેશન આવે છે. આ સ્ટેશનની બાજુમાં જ ગ્રોવેનોર હોટલ છે કે જેમાં હું લંડનની પહેલી મુલાકાત વખતે ઊતર્યો હતો. બીજી મુલાકાત વખતે તો આ પત્રમાં લખેલી પદયાત્રા ચાલતી હતી અને ઊતર્યો હતો ગોલ્ડર્સ ગ્રીનમાં શ્રીમતી હસુબહેન પરીખને ઘેર. પહેલા દિવસની રખડપટ્ટીથી ખૂબ થાક્યો હતો અને ભૂખ પણ ખરેખરી લાગી હતી. જો વખતસર ઘેર પાછો ના પહોંચું તો ગુજરાતી ભોજન ગુમાવવું પડે, અને જુદો ખર્ચ કરીને વિલાયતી ફીકું ભોજન કરવું પડે તેથી વધારે રખડવાનો લોભ છોડીને જમવાના સમયે ઘેર પહોંચી ગયો, અને જમ્યા પછી હસુબહેનને ઘેર રહેતા બીજા ભાઇઓ સાથે પાછો ગોલ્ડર્સ ગ્રીનમાં આવેલા એક ફ્લાવર ગાર્ડનમાં ફરવા ગયો.

આમ એક દિવસની પદયાત્રામાં તો આખું મધ્ય લંડન ખૂંદી નાખ્યું. બીજે દિવસે પાછી પદયાત્રા ચાલુ રાખીને ઉત્તર લંડનમાં 'આવેલું ઝુલોજિકલ ગાર્ડન, રીજન્ટ પાર્ક, ઓપનએર થિયેટર, મેડમ ટુસોડ્સ વેક્સ વર્કસ સ્ટુડિયો, લંડન પ્લેનેટેરિયમ, રોયલ મ્યુઝિક એકેડેમી વગેરે જોયું અને ત્રીજે દિવસે પશ્ચિમમાં આવેલા વિવિધ મ્યુઝિયમો, બેટર્સી પાર્ક વગેરે જોયું. આ બધી પદયાત્રાનો વિગતવાર અહેવાલ હવે તો આવતા પત્રમાં જ આપવો પડશે કારણકે એક દિવસના અહેવાલથી જ આ આખો પત્ર ભરાઈ ગયો છે.

આ પત્ર 'પ્રસ્થાન'માં પ્રકટ થશે તે દિવસે મહાગુજરાત રાજ્યના મંડાણ સાબરમતીના કિનારે થશે. તેથી આ પત્ર દ્વારા જ તમને તથા 'પ્રસ્થાન'ના વાચકોને 'ગુજરાત મુબારક'ના અભિનંદન પાઠવું છું. તમે ગુજરાતમાં રહેવાના તેથી જય ગુજરાત! અને અમે મહારાષ્ટ્રમાં રહેવાના તેથી જય મહારાષ્ટ્ર! અને આપણે સૌ ભારતમાં રહેવાના તેથી જય ભારત!

ક્રમશ:]

લિ૦ સ્નેહાધીન
કાન્તિ ગાંધીના
જયહિંદ

જય જય ગરવી ગુજરાત

ધી ન્યુ નેશનલ મિલ્સ લિમિટેડ

રખિયાલ રોડ, અમદાવાદ–૧૦

: અમારી વિશિષ્ટતાઓ :

"એર માસ્ટર" ફેબ્રિકસ

- સાડી
- ધોતી
- પ્રીન્ટેડ લોન
- પોપલીન
- પ્રીન્ટેડ વોયલ

ટેલીગ્રામ : 'ચાર્જર'

ટેલીફોન : ૫૧૨૮૬

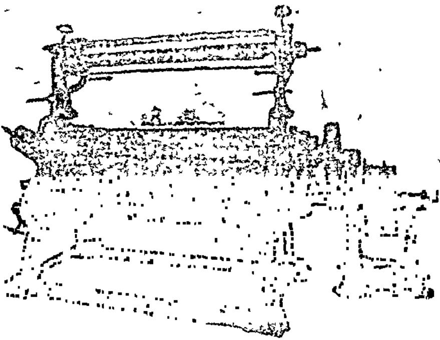

ચાર કલર કલોથ પ્રિન્ટીંગ મશીન

એકથી ચાર કલરના કલોથ પ્રિન્ટીંગ મશીનો તેમજ
કોમોરીઆ ટાઇપ ચાર કલર પ્રિન્ટીંગ મશીન રબર
મેકેન્ટોઝ એરેન્જમેન્ટ સાથેના રબર સિવાય બનાવનાર
ઉપરાંત
એક-કલર લેબોરેટરી ટેસ્ટીંગ પ્રિન્ટીંગ મશીન કાસ્ટ
આયર્ન એજર-વુડન ડમી એજર તેમજ
દરેક જાતની ટેક્ષટાઈલ મશીનરી બનાવનાર તથા વેચનાર

: લખો યા મળો :

મીસ્ત્રી અંબાલાલ જેઠારામ

ધીકાંટા રોડ, પોલીસ ચોકી સામે, અમદાવાદ

ટેલીફોન ૩૦૮૩

ટેલીગ્રામ "કલોથપ્રિન્ટ"

"ભારતનું પોતાનું એન્જીન"

લક્ષ્મી કોલ્ડ સ્ટાર્ટીંગ ક્રુડ ઓઈલ

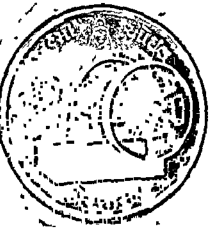

એન્જીનો

હો. પા.		રેવોલ્યુશન
૬	...	૬૦૦
૮	...	૫૫૦
૧૦	...	૫૦૦
૧૩	...	૪૨૫

- સંતોષકારક સેવા
- ચાલવામાં સરળ
- મજબુત બાંધણી
- તેલ વપરાશમાં કરકસર ભર્યાં

માર્શલ ટાઈપની ઘંટીઓ પણ અમારે ત્યાં બને છે.

: લખો યા મળો ::

ધી લક્ષ્મી વિજય બ્રાસ એન્ડ આયર્ન વર્કસ

ટેલીગ્રામ્સ : "RINGS" | [સ્થાપના : ૧૯૧૮] ઘીકાંટા, અમદાવાદ | ટેલીફોન નં. ૩૦૦૮

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/અ, ભાગ્તીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
તા. ૧-૫-૧૯૬૦

ar-spin

the finest

Poplin

'Sanforized'
Fully Combed
Quality Controlled
Also available in
Checks and Stripes

M

The Aryodaya Spinning & Weaving Co. Ltd.

Ahmedabad

The PRASTHAN Regd. No P. 2030
[illegible]

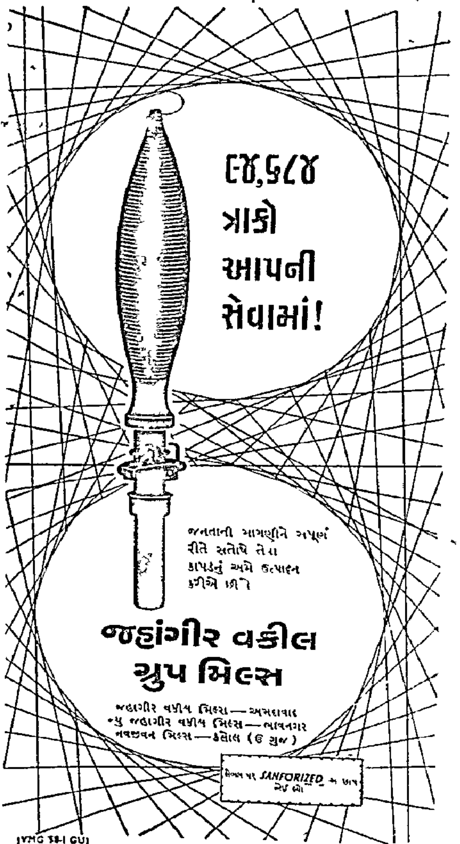

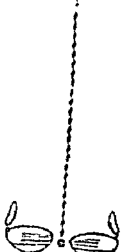

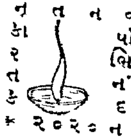

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક સંચાલક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

તમારું નસીબ અજમાવો..............

રૂપિયા ૫૦,૦૦૦ સુધીનાં ઇનામો મેળવો.

રૂા. ૧૦૦ ના મૂલ્યાંકના પ્રિમિયમ પ્રાઇઝ બોન્ડ — માટે ઇનામો —	
ઇનામની સંખ્યા	ઇનામની રકમ
૧	રૂા ૫૦,૦૦૦
૨	રૂા. ૨૫,૦૦૦
૫	રૂા ૧૦,૦૦૦
૧૦	રૂા. ૫,૦૦૦
૭૫	રૂા. ૨,૦૦૦
૧૫૦	રૂા ૧,૦૦૦
૨૪૩ કુલ ઇનામો	

રૂા પાંચના મૂલ્યાંકના પ્રિમિયમ પ્રાઇઝ બોન્ડ — માટે ઇનામો —	
ઇનામની સંખ્યા	ઇનામની રકમ
૧	રૂા. ૧૫,૦૦૦
૨	રૂા. ૧૦,૦૦૦
૧૦	રૂા. ૫,૦૦૦
૨૫	રૂા. ૨,૦૦૦
૨૦૦	રૂા. ૧,૦૦૦
૩૩૦	રૂા. ૫૦૦
૫૬૮ કુલ ઇનામો	

ઇનામ માટેના ડ્રૉ ૧૯૬૪માં બે વખત યોજાશે. તેમાંના નીકળેલા નંબરો ઇનામને પાત્ર ઠરશે.

ઇનામ ન લાગે તો પણ ૧૦ ટકાના પ્રિમિયમ સાથે પાંચ વરસે પૈસા પાછા મળશે.

ક્યાંથી ખરીદશો ?

સ્ટેટ બેન્કની શાખાઓ, સરકારી તિજોરીઓનું કામ કરતી તેના હાથ નીચેની બેન્કો, ઉપરની બેન્કોની શાખાથી આવરી ન લેવાયાં હોય તેવાં સ્થળોએ તિજોરીઓ અને પેટા તિજોરીઓ તેમજ હેડ અને સબ પોસ્ટ ઓફિસેથી તેની મૂળ કિંમતે મળી શકશે.

લગ્ન, જનોઈ, જન્મદિન તેમજ એવા બીજા માંગલિક અવસરોએ પ્રિમિયમ પ્રાઇઝ બોન્ડ ભેટમાં આપી પ્રસંગને યાદગાર બનાવો.

આજે જ પ્રિમિયમ પ્રાઇઝ બોન્ડ ખરીદો.

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રકાશિત.

BUY

SARASPUR FABRICS

and Be Satisfied

◆

Long-Cloth, Shirtings, Poplins, Crepes,
Dhoties and Sarees

◆

SARASPUR for Qualities
SECOND to None

◆

THE SARASPUR MILLS LIMITED
SARASPUR ROAD

AHMEDABAD-2

Phone No. 4901, 4952 & 2815 Telegram: "RUPSARAS"

卐 સાલ મુબારક 卐

પોપલીન

શર્ટિંગ

મર્સરાઈઝ્ડ ધોતિયાં

છાપેલી, વાયલ તથા લોન

SANFORIZED

રાયપુર મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in
Attractive Designs and
Matching Colours.

: OUR SPECIALITIES :

SANFORISED & MERCERISED
POPLINS
SANFORISED & MERCERISED
SHIRTINGS
LONG CLOTHS
COATINGS
SAREES
DHOTIES ETC. ETC.

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS
COMPANY LTD.
Post Box No. 9
AHMEDABAD

ॐ પ્રસ્થાન ॐ

॥ दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ॥

પુસ્તક ૭૭ કારતક : ૨૦૨૦ અંક ૧

પ્રકાશમાં

સુન્દરમ્

શા બીજમાંથી થઈ તંતુ મારો
'હું' થૈ અહીં આવી ઊભો ધરા પે,
કશું મહા સંકુલ હર્ષદાયક
આ યંત્ર પામી અહિંયાં વસંત !

આ યંત્ર—આ દેહ નસે નસે શી
વહી રહી રાગિણી રક્ત કેરી,
નસે નસે પ્રાણની રમ્ય ઝાલરી,
ને નેત્રમાં દીપ્તિ સ્વયં-પ્રભાની.

ને ભીતરે અંતરની ગુહામાં
અદૃષ્ટ 'હું' નિત્ય વિરાજું ગુપ્ત,
મને ય ના જ્ઞાત રહો—અશો હું
અજ્ઞાત—અજ્ઞેય—અરૂપ બેસું.

મને ઉપાડો અબ, દેવ—દેવા,
પ્રકાશમાં, હસ્ત દિયો તવૈવ.

✪

એક પ્રાચીન ભારતીય દેશભક્ત ઋષિનું

માતૃભૂમિનું સ્તવન

પ્રાધ્યાપક શ્રી. બ. આઠવલે

[ચાર હજાર વર્ષ પહેલાંના, આપણી ભારતમાતાના મહાન ભક્ત અથર્વાઋષિ માતૃભૂમિને ઉદ્દેશીને અથર્વવેદના પૃથિવી સૂક્તમાં કહે છેઃ—]

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो
ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्नी
उरु लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥ १ ॥

यो नो द्वेषत् पृथिवि यः पृतन्याद्
योऽभिदासान्मनसा यो वधेन ।
तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि ॥ २ ॥

ये ग्रामा यदरण्यं या सभा अधिभूम्याम् ।
ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारु वदेम ते ॥३॥

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तो
अरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।
बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां
ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम्
अजीतो अहतो अक्षतोऽ
ध्यष्ठां पृथिवीमहम् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થઃ દૃઢ સત્યનિષ્ઠા, યથાર્થ જ્ઞાન, ક્ષાત્રતેજ, કઠોર તપ; કાર્યદક્ષતા, આત્મજ્ઞાન, ત્યાગવૃત્તિ–ઇત્યાદિ ગુણો માતૃભૂમિના સંરક્ષણ માટે આવશ્યક હોય છે. આ ગુણો, આ અમારી માતૃભૂમિ, અમારામાં પેદા કરીને, અમોને જગતમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન આપો. (૧)

યુદ્ધ કાળની પ્રાર્થનાઓ

સુન્દરમ્

૧૯૪૧

આજે જગતના આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર આસુરી બળોનો, પ્રભુવિરોધી બળોનો એક પ્રચંડ હુમલો થઈ રહ્યો છે. એ આક્રમણ સામે આજે જગત લડી રહ્યું છે.

પ્રભુ! એ યુદ્ધમાં અમે તારા વીર યોદ્ધા બની રહીશું, તારે ખાતર યુદ્ધે ચડીશું કે જેથી પૃથ્વી ઉપર તારો વિજય પ્રગટ થાય. આ છે અમારી ઝંખના.

૧૯૪૨

હે શત્રુ માત્રના વિજેતા! તારો જય હો, પ્રભુ!

તારા વિજયમાં ભાગીદાર થવા માટે જે શક્તિ જોઈએ, જે ધૈર્ય જોઈએ તે અમને આપ.

૪ એપ્રિલ ૧૯૪૨

પ્રભુ, તારામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકતાં એક અવિચલ હિંમત મળી રહે છે. અમને એ હિંમત આપ.

૧૯૪૩

હવે એક છેવટની અને નિશ્ચયાત્મક પસંદગી કરી લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.

પ્રભુ, અમારે સર્વથા અસત્યને તજી દેવાનું છે અને તારા સત્યમાં આરૂઢ બનવાનું છે, તારા વિજય માટે સુપાત્ર અને વિશુદ્ધ બનવાનું છે. આ માટેની શક્તિ અમને આપ.

[આ કોઈ તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તની વાત નથી, પરંતુ વાસ્તવિક હકીકતોનો વિષય છે. અસુર એ અસત્યનું એક મૂર્ત બળ છે. અને એ બળ પ્રભુવિરોધી છે. આ સ્થૂલ જગત ઉપર સર્વત્ર અસુરનું શાસન ફેલાયેલું છે. તેનો પ્રભાવ હરેક સ્થળે જોવામાં આવે છે, જડ-તત્ત્વમાં આવેલી હરેક વસ્તુની અંદર તેનો પ્રભાવ વ્યાપેલો છે. પરંતુ હવે એ સમય આવ્યો છે કે જ્યારે આ આસુરી તત્ત્વને જગતમાંથી છૂટું પાડી શકાશે, જગતમાં વિશુદ્ધિની સ્થાપના કરી શકાશે, અને અસુરના પ્રભાવને—અસત્યને જગતમાંથી ફેંકી દઈ શકાશે તથા કેવળ પ્રભુના દિવ્ય સત્યમાં જીવન ધારણ કરી શકાશે.]

૧૯૪૪

પ્રભુ, તારા પ્રત્યે જગતની આ પ્રાર્થના છે: અમે હમેશાં એકની એક મૂર્ખતા કરતાં રહ્યાં છીએ, અમને એમાંથી બચાવી લે.

જગતને જે જે ભૂલો ભૂલો તરીકે દેખાવા લાગી છે તે હવે ફરીથી તેના હાથે બનવા ન પામો.

જગતે પોતાના જે આદર્શો જાહેર કર્યા છે તે મુજબ જ તેનાં કાર્યો બની રહો. એનાં કર્મો એ આદર્શોનાં સાચાં પ્રતિબિંબ બની રહો.

૧૯૪૫

જગતના લોકો જ્યારે સમજશે કે તેમણે પોતાના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં પણ સત્યનિષ્ઠ બનવાનું છે ત્યારે જ પૃથ્વી ઉપર એક સ્થાયી અને પ્રાણવંત શાંતિ સ્થાપિત થઈ શકશે.

પ્રભુ! અમે આ પૂર્ણ સત્યનિષ્ઠા માગીએ છીએ.

૧૫ ઑગસ્ટ ૧૯૪૫

વિજય આવ્યો છે. પ્રભુ, તારો વિજય આવ્યો છે, અને એ વિજયની ક્ષણે અમે તેને નિરવધિ નમસ્કાર કરીએ છીએ

અને હવે અમારા હૃદયની તને આ પરમ આતુર પ્રાર્થના છે. પ્રભુ, આ વિજેતાઓને મળેલો વિજય એ તારી શક્તિ દ્વારા, તારી શક્તિના બળે જ સિદ્ધ થયેલો છે. વિજેતાઓ પોતાના વિજયની ક્ષણે આ વસ્તુ સ્મરણમાં રાખો. આ વિજેતાઓએ તેમના પર ભીષણ સંકટો ઝઝૂમી રહ્યાં હતાં ત્યારે તારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધેલી છે. એ પ્રતિજ્ઞાઓનું તેઓ પૂરેપૂરું પાલન કરો. તારા નામે તેમણે યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું. આજે હવે તેમણે શાંતિ સ્થાપવાની આવી છે તો તે ક્ષણે તેઓ એ ન ભૂલી જાઓ કે તેમના ઉપર તારી કેવી કૃપા રહેલી છે.

અણુ બૉમ્બ

અણુ બૉમ્બ એક અત્યંત અદ્ભુત સિદ્ધિ છે. મનુષ્યે પ્રકૃતિ ઉપર જે વધુ ને વધુ વિજય મેળવવા માંડ્યો છે તેનું એ જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. પરંતુ આ ભૌતિક ક્ષેત્રમાંના વિજયો અને પ્રગતિની સાથે સાથે માનવજાતિએ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ તેવા જ વિજયો અને પ્રગતિ મેળવ્યાં નથી, ભૌતિક ક્ષેત્રના આ વિજયો આધ્યાત્મિક વિજયના પરિણામ રૂપે નથી આવેલા. અને એ એક ઘણી અફસોસની વાત છે. આવી ભૌતિક શોધખોળોમાંથી માનવજાતિ માટે જે ભયંકર જોખમો ઊભાં થવાનો સંભવ છે તેમનો સામનો કરવાની તેમ જ તેમને જીતવાની શક્તિ માત્ર આધ્યાત્મિકતામાં જ રહેલી છે. આપણે ભૌતિક વિજ્ઞાનની પ્રગતિને અટકાવી શકીએ તેમ નથી, અટકાવવી ઇષ્ટ પણ નથી. પરંતુ એ પ્રગતિની સાથે સાથે આપણે આંતર પ્રદેશમાં પણ પ્રગતિ સાધવાની છે, આંતર પ્રગતિ અને બાહ્ય પ્રગતિની વચ્ચે બરાબર સમતુલા જાળવવાની છે.

૧૯૪૬

પ્રભુ, અમારે તારી શાંતિ જોઈએ, શાંતિનો વ્યર્થ આભાસ નહિ; અમારે તારી સ્વતંત્રતા જોઈએ, સ્વતંત્રતાનો આભાસ નહિ; અમારે તારી એકતા જોઈએ, એકતાનો આભાસ નહિ. જગત ઉપર હજી પણ જે ઘોર હિંસકતા, દંભ અને અસત્ય પોતાનું શાસન જમાવી રહ્યાં છે તેમને માત્ર તારી શાંતિ, તારી સ્વતંત્રતા, તારી એકતા જ જીતી શકશે.

પ્રભુ, તારા વિજય માટે જે જે લોકો અપાર વીરતાથી લડ્યા છે, તારા માટે જેમણે અપાર સંકટો વેઠ્યાં છે તે સર્વ તારા એ વિજયનાં સાચાં અને શુદ્ધ પરિણામોને જગતમાં સિદ્ધ બનેલાં જુઓ.

૧૯૪૭

આ પ્રાર્થના નથી, પ્રોત્સાહન છે.

એ પ્રોત્સાહન અને તેના ઉપરનું વિવરણ આ છે:

'જ્યારે આપણને તમામ પરિસ્થિતિ વધુ ને વધુ બગડતી લાગતી હોય તેવે સમયે જ આપણે હૃદયમાં એક પરમ શ્રદ્ધા પ્રગટાવવાની રહે છે, અને એ વસ્તુ જાણવાની રહે છે કે પ્રભુની કૃપા હરહંમેશ આપણા સાથમાં રહેવાની જ છે.'

ઉષાના ઉદય પૂર્વે રાત્રિ હમેશાં વધુમાં વધુ કાળી હોય છે.

સ્વતંત્રતાના આગમન પૂર્વેની થોડી ક્ષણોમાં જ ગુલામીનું દર્દ વધુમાં વધુ તીવ્ર બની રહે છે.

પરંતુ શ્રદ્ધાવાનના હૃદયમાં તો આશાની જ્યોત અમર જલી રહી હોય છે. એ હૃદયમાં નિરાશાને સ્થાન નથી હોતું.

મંગળ આશા

પંડિતશ્રી સુખલાલજી

એમ મનાય છે કે ઉપનિષદો અને બુદ્ધ-મહાવીરના યુગમાં તત્ત્વને લગતા વિચારો બહુ છૂટથી થતા અને કોઈ પણ એક ચિંતક પોતાનું આગવું સ્થાન જમાવી શકતો, પછી તે ચિંતક ગમે તેવો સાધારણ કોટિનો હોય સામાન્ય લોકો અત્યારે જેમ કથાવાર્તાઓમાં રસ લે છે તેમ તે વખતે તાત્ત્વિક પ્રશ્નોની બાબતમાં વધારે રસ લેતા હોવા જોઈએ એમ ન હોત તો, ગમે તે કોટિનો ચિંતક પોતાની જમાત જમાવી જ શકત તેથી જ જૈન, બૌદ્ધ અને મહાભારત જેવા ગ્રન્થોમાં પરસ્પર વિરોધી એવી અનેક દૃષ્ટિઓના-મતોના-વર્ણન મળે છે

વિચાર કરવો એ માનુષિક સદ્‌ગુણ છે, પણ માત્ર વિચારોમાં જ ગૂંથાઈ રહેવું અને બુદ્ધિને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં ન જોડવી એવી સ્થિતિ આવે ત્યારે વિચારોની આંધી આવે છે અને સામાન્ય પ્રજા એ આંધીમાં મૂંઝાઈ જાય છે એને ચોક્કસ કર્તવ્યનો માર્ગ સૂઝતો નથી અને કોઈ વાર સૂઝે તો તેનાથી એ સહસા ચલિત પણ થઈ જાય માનવતા એ માત્ર વિચારમાં પૂર્ણ નથી થતી એની સિદ્ધિ માટે યોગ્ય પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર અને નિશ્ચયબળ આવશ્યક છે જ્યારે વિચારોની આંધીનું રાજ્ય હોય ત્યારે કોઈ પણ સાહસિક પોતાને સર્વજ્ઞ જેવો માની-મનાવી લોકોને આકર્ષવા મથે અને એમ પંથો ઊભા થતા અંદરોઅંદર અથડામણ પણ થવાની જ પરિણામે ન શ્રેયસ્ સધાય, ન પ્રેયસ્

આવી સ્થિતિ જોઈ તથાગત બુદ્ધે તે વખતની પ્રચલિત વિચારઆંધીમાંથી નીકળી લોકોને ચોક્કસ જીવનસાધના તરફ વાળવા પ્રયત્ન કર્યો અને તે વખતે તેમને જે આધ્યાત્મિક માર્ગ સૂઝ્યો તે માર્ગ ઉપર સ્થિરપણે ચાલવા માટે અને પૂર્વજીવન કે ઉત્તરજીવન વિષે બહુ ઊંડા ઊતર્યો સિવાય વર્તમાન જીવનને વિશુદ્ધ કરવા માટેનો એક ચોક્કસ કાર્યક્રમ લોકો સમક્ષ મૂક્યો જેઓ બુદ્ધ પાસે આવતા તેમાંથી ઘણા એવો પ્રશ્ન કરતા કે આ મૃત્યુ પછી જે લોકમાં જવું છે તે લોક કેવો છે? કેટલાક એવો પણ પ્રશ્ન કરતા કે પૂર્વજીવનમાં અનુભવેલા સ્વર્ગ કે નરકનું સ્વરૂપ શું? પણ બુદ્ધ ટૂંકમાં એટલું જ કહેતા કે હું કહું છું તે પ્રમાણે તૃષ્ણા અને લોભ ત્યાગીને વર્તો બીજી ચર્ચાથી ખાસ લાભ નથી તમે પોતાની બધી પ્રવૃત્તિ નિરહંકારપણે કરશો તો એનું પરિણામ જે હશે તે તમને પ્રત્યક્ષ થશે આવી મતલબનું કહી લોકોની મતિને આડીઅવળી ફંટાવા ન દેતા એક નિશ્ચિત કરેલ સાધનામાં સ્થિર કરવા તેઓ મથતા

એમના શિષ્યો પૈકી કેટલાક અને બીજા બહારના પણ બુદ્ધને એમ કહેતા કે તેઓ સંશયવાદી છે, અજ્ઞ છે, અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ધરાવતા નથી પોતાના વિશે આવી સેવાતી શંકાનો જવાબ આપતા એક વાર એકત્ર થયેલ ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશી બુદ્ધે એવી મતલબનું કહ્યાનું નોંધાયું છે કે 'ભિક્ષુઓ! મારા હાથમાં જે આ થોડાંક પાંદડાં છે તે કરતાં જે સીસમના ઝાડ નીચે આપણે બેઠા છીએ તેનાં પાંદડાં વધારે છે કે નહિ!'* શિષ્યોએ કહ્યું 'જરૂર

---

* જિજ્ઞાસુએ આ વિશે વિશેષ જાણવા Outlines of Indian Philosophy by M Hiriyanna M A પૃ ૧૩૬ ૧૩૭ ઉપરનો ભાગ જોવો

વધારે છે ' બુદ્ધે કહ્યુ 'તે રીતે તમને હું જે વાત કહીઅને સમજાવી રહ્યો છુ તે કરતાં વધારે જાણુ છું, પણ એ ઊંડાં પાણીમા કે અતીન્દ્રિયની વિગતોમાં તમને ઉતારવાથી કશું સધાય નહિ હું તમને અત્યારે એટલી જ વાત ઉપર એકાગ્ર કરવા ઇચ્છુ છુ કે જે તમને પ્રત્યક્ષ જીવનમા અનિવાર્યપણે જરૂરી છે' આ રીતે તે કાળે બુદ્ધે લોકોના ચોતરફ ફટાતાં અને નિષ્ક્રિયપણે વિચરતાં મનોને એક કર્તવ્યમાર્ગ તરફ સુસ્થિર કરવા પ્રયત્ન કર્યો અને પોતાને લોકો અજ્ઞ કહે છે કે અસત્ય કહે છે એવા કોઈ અપવાદની પરવા ન કરી તે કાળમાં બુદ્ધનુ આ એક અસાધારણ બુદ્ધિસિદ્ધ સાહસ કહેવાય

વિચારો ખૂબ કરવા, અનેક કરવા, ચર્ચાઓનો રસ માણવો, જીવનને ભોગે પણ માણવો એવો સસ્કાર ભારતીય પ્રજામા કામ તો કરતો જ હતો એ સસ્કારને લીધે એને ઘણુ ખમવુ પણ પડ્યુ અગ્રેજોના અમલ સાથે જ ભારતીય પ્રજાના બુદ્ધિતત્ત્વે એ રાજ્યને દૃઢ કરવામાં ફાળો પણ ઘણો આપ્યો. પરતુ એણે એ ચૂડમાથી મુક્ત થવા માટે આવશ્યક હોય તેવો પ્રયત્ન બહુ મોડેથી કર્યો જ્યારે પણ આવો પ્રયત્ન શરૂ થયો ત્યારે વિચારો પક્ષાપક્ષીમા એવા ગૂંચવાઈ ગયા કે સાધારણ પ્રજા માટે એક સુનિશ્ચિત માર્ગે ચાલવાનુ અને સ્થિર મતિએ કામ કરવાનુ લગભગ મુશ્કેલ જેવુ બની ગયુ. દેશમાં સુશિક્ષિતોની ઊણપ ન હતી, ભણતર વધ્યે જ જતું હતું, પણ પરરાજ્યને હઠાવવા માટે આવશ્યક હોય એવો એકામ પુરુષાર્થ દેખાતો નહી એવી સ્થિતિમાં ગાધીજી આવ્યા એમણે વિચારોનુ મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું. વિદ્યાઓનુ મહત્ત્વ પણ સ્વીકાર્યું. પરતુ, એમને એમ લાગ્યુ કે સાધારણ પ્રજા સમક્ષ એક સ્પષ્ટ એવો વિચારપૂત સુનિશ્ચિત કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ, જેને અનુસરવા સાથે માણસ ફાવે તે રીતે વિચારો કેળવે અને આગળ વધે પણ કર્તવ્યશૂન્ય વિચારોનું કશું મૂલ્ય નથી એમ સમજી, ગાધીજીએ બુદ્ધની પેઠે પોતાના સમયને અનુરૂપ એવો કાર્યક્રમ લોકો સમક્ષ મૂક્યો

આજે તો ગાંધીજીની એ સમજણ વિશે લગભગ બધાનો એક જ મત છે કે ગાંધીજી જેટલા શાણા હતા એટલા જ વ્યવહારુ હતા. એક રીતે ગાંધીજીએ આ યુગમાં દેશને જગાડવાનું અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું લૌકિક કૃત્ય કર્યું. તેમનો ઉદ્દેશ બુદ્ધના સમયની પેઠે એક ભિક્ષુસંઘ સ્થાપી તેને નિર્વાણગામી બનાવવાનો ન હતો, પણ તેમનો ઉદ્દેશ એ હતો કે સમાજ વ્યાવહારિક જીવન જીવે તો તે અનાસક્તપણે જીવે અને માત્ર વાદવિવાદ કે ચર્ચાઓના વહેણમાં તણાય નહીં.

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી દેશમાં લોકશાહી બંધારણ ઘડાયું. તે અમલમાં આવતાં કેન્દ્રમાં સંસદ અને રાજ્યોમાં વિધાનસભાઓ શરૂ થઈ. ચૂંટાયેલ સભ્યો ચર્ચાઓ કરવા લાગ્યા. અનેક પ્રશ્નો જૂના હતા તે અને બીજા નવા પણ, ચર્ચાવા લાગ્યા. નવા નવા કાયદાઓના ભારથી પોથાં ભરાય છે અને વકીલો તેમ જ ન્યાયાધીશોનાં મગજ પણ એ ભારથી વધારે ને વધારે બોદાં અને બહેરાં થતાં જાય છે. આમ જોઈએ તો, સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી, ઉપનિષદોના સમયની વિચાર-સ્વતંત્રતા આવી; બીજી રીતે કહીએ તો, વિચારોની આંધી પણ આવી; દરેક પ્રશ્ન ચર્ચાય, પણ તેનો નિકાલ આવે નહીં અને આવે તો, જલદી કામમાં પરિણમે નહીં. અનેક સમિતિઓ નિમાય, રિપોર્ટો આવે, તેનાથી મોટા કમરા ભરાય, પણ પરિણામે ઘણી વાર એમાંથી કશો સાર લોકોની નજરે ન ચડે.

જેમ પહેલાં ચર્ચાઓમાં, માત્ર ચર્ચાઓમાં, દેશની બુદ્ધિ રોકાતી અને ક્ષીણ થતી તેમ, લગભગ આજની લોકશાહીમાં થતું દેખાય છે. લોકશાહીની પ્રશંસા જે રીતે થાય છે અને જે રીતે છપાય છે તે વાંચીને સાધારણ લોકો એમ માનવા લલચાય કે જાણે લોકશાહીનું સ્વર્ગ અહીં ઊતર્યું છે, પણ જે રીતે આ દેશમાં લોકશાહી કામ કરે છે તેનું સીધું અને સૌ જાણી શકે એવું પરિણામ એ આવ્યું છે કે કેન્દ્રમાં અને પ્રાન્તોમાં માત્ર વૈમનસ્ય વધ્યું છે। આ વૈમનસ્ય વિરોધી પક્ષો અને કોંગ્રેસ પક્ષ વચ્ચે જ નથી, પણ કોંગ્રેસ પક્ષમાંય, એ વૈમનસ્ય હાડોહાડ વ્યાપી ગયું છે. ગમે તે દળ સત્તા ઉપર આવે. પણ બીજું દળ એનો આદર નહીં કરે પરિણામે, એક દળ જે કાર્યક્રમ વિચારે કે ઘડે તેનું મૂલ્ય બીજું દળ ન આંકે, અને લોકો સંદેહના વમળમાં જ સપડાય. આ રીતે જોઈએ તો પ્રજા સમક્ષ નિર્વિવાદપણે અમલમાં મૂકવાનો એવો એક પણ માર્ગ નથી રહ્યો કે જેને વિશે દરેક પક્ષ એકસરખી રીતે ભાર આપે અને લોકોને નિષ્ઠાપૂર્વક તે રીતે ચાલવાનું બળ મળે.

શ્રી નેહરુ મોટા માણસ. એમના પ્રત્યે લોકોની અસાધારણ ચાહના. પણ તેમનું મુખ્ય વલણ જ્ઞાનયોગી જેવું છે. તેઓ કર્મયોગને અંતરથી ચાહનાર છે, પણ તેમના કર્મયોગની લોકો ઉપર ઊંડી છાપ પડતી જ નથી. અને દેશની શક્તિ અત્યારની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એકાગ્ર થઈ કામ કરી શકતી નથી. જો મુખ્ય પુરુષ વિશે આમ હોય તો પછી બીજા પુરુષો વિશે તો કંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી.

દરેક જણ હવે ગાંધીજીનું નામ દે છે. એમના નામની પ્રતિષ્ઠા હવે એટલી બધી બંધાઈ છે કે તેમના નામ સિવાય કોઈ પણ પક્ષના કોઈ પણ માણસનો આરો જ નથી. પણ અંતે સવાલ એક જ રહે છે, અને તે એ કે શું આ લોકશાહીના વૈમનસ્યપ્રધાન વાતાવરણમાંથી તેમ જ સમય, શક્તિ અને ધનના બેફામ અવિવેકી વ્યયથી બચવાનો કોઈ માર્ગ દેશ સમક્ષ

છે કે નહિ! અને આવો માર્ગ ગાંધીજીની પેઠે મક્કમપણે લોક સમક્ષ મૂકનાર, તેને અમલમાં લાવનાર, કોઈ વ્યક્તિ છે કે નહિ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અત્યારે તો શૂન્યમાં ભાસે છે. પણ ભારતની પ્રકૃતિ અને ઇતિહાસ જોતાં એમ લાગે છે કે કોઈ વ્યક્તિ એવી પાકવાની જે બુદ્ધ અને ગાંધીજીની પેઠે આ સમયમાં કામ આપે એવી નીવડશે. સંત વિનોબાજીની કઠોર તપસ્યા અને તેમનો જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ તથા કર્મયોગ જોતાં એમ વિચાર તો આવે જ કે જેવી વ્યક્તિની ખોટ અત્યારે દેખાય છે તેવી વ્યક્તિ શું વિનોબાજી નથી! આનો ઉત્તર 'હા' અને 'ના'માં છે. 'હા'માં એટલા માટે કે વિનોબાજી ગાંધીજીના આદર્શ કર્મયોગી અનુગામી છે. 'ના'માં એટલા માટે કે સીધી રીતે દેશવ્યાપી તાત્કાલિક પરિણામ એમની તપસ્યાથી રાજકીય ક્ષેત્રમાં અને વિશાળ જનસમાજના માનસ ઉપર દેખાતું નથી. પણ એમની તપસ્યાનાં સૂક્ષ્મો એવાં યોગ્ય રીતે વવાતાં જાય છે કે એને પરિણામે ભારતની કોઈ પ્રતિભા નવો અવતાર પામ્યા વિના રહી શકે નહીં.

૮–૧૦–૬૩

*

*

* *

[આ લખાણ પૂરું થયા પછી બૅરિસ્ટર શ્રી. યશોધર મહેતાનો તા. ૬–૧૦–૬૩ ના 'ગુજરાત સમાચાર'ના અગમનિગમ વિભાગમાં એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. જોકે તે લેખ ગુજરાતના નવા મંત્રીમંડળને ઉદ્દેશી શુભેચ્છારૂપે લખાયો છે, પણ લેખકે પોતાની નાગરી મધુર વાણીમાં સંક્ષિપ્તમાં ઘણું સત્ય કહી નાંખ્યું છે અને એ સત્ય સમગ્ર ભારતની લોકશાહીને લાગુ પડે તેવું હોવાથી તેમાંનાં થોડાંક વાક્યો ઉદ્ધૃત કરવાનું ઉચિત લાગે છે :

"........સચ્ચાઈ, સદ્દઇચ્છા, સરળતા ઉપરાંત કરકસર એટલું જ જો નવા વહીવટમાં આપણને મળે તો ઘણું છે. લોકોને ખાતરી થવી જોઈએ કે આ રાજ એમનાં સુખદુઃખોનું પ્રતિબિંબ છે. એમને ખાતરી થવી જોઈએ કે આ ગાંધીવાદી લોકશાહી છે. ગાંધીવાદી લોકશાહી એટલે ઓછામાં ઓછા કાયદાઓ અને ઓછામાં ઓછું ખરચ. સરકાર નામના એક વિશાળ રાક્ષસનું કદ રોજ-બરોજ વધ્યા જ કરે તેનું નામ ગાંધીવાદી લોકશાહી નથી. ટૂંકમાં, સરકારનો અતિવિસ્તાર એ ગાંધીવાદી લોકશાહી નથી. સરકારના અતિવિસ્તારથી લોકો પાંગળા બની જાય છે અને તેમનામાં સ્વતંત્ર વિચાર અને સ્વતંત્ર આચારનો જુસ્સો રહેતો નથી; આવા અતિવિસ્તારને 'સમાજવાદ'નું રૂપાળું નામ આપીએ તેથી ઝેર કદી અમૃત બનતું નથી..."

પંડિત સુખલાલજી]

સમયની સાથે સાથે...

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

કામરાજ યોજના

કામરાજ યોજનાનો મૂળભૂત હેતુ કોંગ્રેસ પક્ષમાં સંગઠનની શક્તિની બુનિયાદ મજબૂત કરવાનો હતો. મોટા ભાગના ઉચ્ચ કક્ષાના રાજદ્વારી નેતાઓ મધ્યસ્થ સરકાર કે રાજ્ય સરકારમાં જોડાયેલા હતા. આથી લોકસંપર્ક જાળવી લોકોના હિત અને માંગ મુજબ સરકારોના પ્રધાનો પાસે લોકપ્રિય કાર્યો થઈ શકે તેવા પ્રયાસો કરાવી શકે તેવા વિચક્ષણ કાર્યકર્તાઓ પક્ષ પાસે બહાર રહ્યા નહિ. તેમ જ પ્રધાનોનાં વર્તન અને કાર્યને સરકાર બહાર રહી પક્ષ દ્વારા દોરવણી આપી શકે તેમ જ અંકુશ કરી શકે તેવું કોઈ બહાર રહ્યું નથી ફલસ્વરૂપ સરકારી તંત્રની કાર્યદક્ષતા નીચે ઊતરી; સત્તા માટે પડાપડી, પક્ષવાદ, જૂથબંધી, સડો, અનિશ્ચયાત્મક નીતિ, તંત્રમાં શિથિલતા, રુશ્વતખોરી, ઠુમારશાહી, જેટલા પ્રશ્નો તેટલી કમિટી બનાવવાની વૃત્તિ વગેરે સરકાર તેમજ પક્ષના 'ભૂષણ' બની ગયા. પ્રજાનો શિક્ષિતવર્ગ અને ખાસ તો નવા દૂધમલ જુવાનિયાઓ પક્ષથી વિમુખ થતા ગયા. આ પરિસ્થિતિમાં સાફ દેખાય છે કે કોંગ્રેસ પોતાની આંતરિક નિર્બળતાને લીધે જ લોકોનાં દિલમાંથી પોતાનું સ્થાન ખોશે.

આ પરિસ્થિતિમાં કામરાજ નાદરે મદ્રાસ રાજ્યમાં કોંગ્રેસનો કાયાપલટો કરવા પોતાનું રાજીનામુ આપી સરકાર બહાર રહી સંગઠનને મજબૂત બનાવવાનો વિચાર કોંગ્રેસ સમક્ષ મૂક્યો. કોંગ્રેસ હાઈકમાન્ડને આ વિચાર સમગ્ર દેશ માટે અમલમાં મૂકવા જેવો લાગ્યો. સૌપ્રથમ નેહરૂએ પોતાનું રાજીનામુ ધર્યું. પરંતુ હાઈકમાન્ડને એ યોગ્ય ન લાગ્યું. પંડિતજી સરકારમાં નહિ હોય તો લોકોનો વિશ્વાસ અત્યાર પુરતો સરકારની કાર્યદક્ષતા પરથી ઊતરી જશે એ ખ્યાલથી એમને સત્તાસ્થાને રહેવા આગ્રહ કર્યો. રાજ્યોના તેમજ મધ્યસ્થ સરકારના પ્રધાનોએ પોતાનાં રાજીનામાં રજૂ કર્યાં. એ. આઈ. સી. સી એ કોનાં રાજીનામાં સ્વીકારવાં અને કોનાં ન સ્વીકારવાં એ અપ્રિય અને કપરું કામ પંડિતજીને સોંપ્યું.

પંડિતજીએ મધ્યસ્થ સરકારના ૭ પ્રધાનો—શ્રી મોરારજી દેસાઈ, શ્રી. એસ. કે. પાટીલ, શ્રી જગજીવનરામ, શ્રી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી, શ્રી. શ્રીમાળી તથા શ્રી. સંજીવ રેડ્ડી—ના તથા રાજ્યોના ૭ મુખ્ય મંત્રી શ્રી. ગુપ્તા, શ્રી. બક્ષી, શ્રી. વિનોદાનંદ ઝા, શ્રી. મંડલોઈ, શ્રી. કામરાજ, શ્રી. પટનાયકનાં રાજીનામાં સ્વીકાર્યાં.

આ સ્વીકારની સાથે પંડિતજીએ જણાવ્યું કે થોડા સમયમાં વધુ રાજીનામાંના સ્વીકારની બીજી યાદી રજૂ કરીશ. પણ આજ સુધી એ યાદી બહાર પડી નથી. આજે પરિસ્થિતિ એ ઊભી થઈ છે કે જે લોકો સત્તા ઉપર બાકી રહ્યા છે તે પોતાની દશા ત્રિશંકુ જેવી સમજી રહ્યા છે, ને કોઈ કામમાં દિલ લગાવી નથી શકતા. કાલની કોઈને ખબર નથી! પંડિતજીના આ વચનથી સરકારી તંત્રોમાં નિરુત્સાહ, બેપરવા, શિથિલતા તેમજ નિરસતા આવી ગઈ છે. આ પરિસ્થિતિનો પલટો શ્રી. જવાહરલાલ નેહરૂ બીજી યાદી બહાર પાડશે પછી જ આવશે.

આ યોજનાના પડઘા અત્યારે ખૂબ વિચિત્ર પડી રહ્યા છે. કેટલાક એમ માને છે કે વડા પ્રધાને એમના વિચારોને વધુ અનુકૂળ થઈ શકતા હતા તેવા સમાજવાદી વલણ ધરાવ-

નારાઓને સત્તા ઉપર રહેવા દીધા. જેઓ એમની સાથે વિચારભેદથી જુદા પડતા હતા તેવાઓના રાજીનામાં સ્વીકારી લીધા. કોમ્યુનિસ્ટોએ આમને "નેહરૂની ડાબી પાંખ અને જમણી પાંખ" તરીકે ઓળખાવ્યા છે! કોમ્યુનિસ્ટો તો કામરાજ યોજનાના અમલમાં પોતાનો જ વિજય માને છે! શ્રી નેહરૂએ શ્રી. પાટીલ તથા શ્રી. મોરારજી દેસાઈના રાજીનામાનો સ્વીકાર કર્યો એટલે કોમ્યુનિસ્ટો ખાંડ ખાતા થઈ ગયા છે! શ્રી પાટીલ પણ વહેમાયા છે, એમણે તો ખુલ્લંખુલ્લા જાહેર પણ કર્યું કે શ્રી. નેહરૂએ કામરાજ યોજનાના ઓઠા હેઠળ પોતાને અણગમતા માણસોને સત્તા પરથી દૂર કર્યા છે અને આજે આ વાતની એક પ્રકારની હવા પણ ઊભી છે. દેખો આગે કયા હોતા હૈ! શ્રી શ્રીમાળી તથા શ્રી. વૈદ્યના રાજીનામાના સ્વીકાર વિષે વિચારતાં એક પ્રશ્ન જરૂર ઊઠે છે કે સંગઠનને મજબૂત બનાવવા માટે એમના રાજીનામા સ્વીકારવાની નેહરૂને શી જરૂર પડી? આ પ્રશ્નનો જવાબ શ્રી નેહરૂ પણ નથી આપતા અને નહિ આપે. તેમ છતાં દરેક પ્રધાને સ્વેચ્છાથી પોતાનું રાજીનામું સ્વીકારવા તે રજૂ કર્યું, પછી એ. આઈ. સી. સીએ જાતે સામે ચાલીને તેનું કામ શ્રી. જવાહરલાલ નેહરૂ ઉપર નાખ્યા પછી, શ્રી. નેહરૂ ઉપર દોષારોપણ કરવો કે એમણે કેટલાક માણસોને સત્તા ઉપરથી દૂર કરવા માટે યોજનાનો ગેરઉપયોગ કર્યો છે તે અયોગ્ય છે (શ્રી નેહરૂ પોતે રાજીનામું આપવા તૈયાર હતા) વખતે કોઈ એમ માને એ જુદી વાતો. પરંતુ એ અંગે એક કેમ્પેઈન ઊભો કરી એક હવા ઊભી કરવી હાલના સંજોગોમાં અસ્થાને છે. સંસ્થાના સંગઠનમાં તડ પડતી અટકાવવાને બદલે નવી ઊભી કરશે. શ્રી નેહરૂ પણ આવા પ્રત્યાઘાતોથી તંગ થયા છે અને હમણાં જ તેમણે ઉચ્ચાર્યું કે જેઓ સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં પોતાનું કોંગ્રેસવિરોધી વલણ વ્યક્ત ન કરત તે કામરાજ યોજના અમલમાં આવતા પ્રત્યાઘાતી વલણ અખત્યાર કરી ઉઘાડા પડ્યા છે. જેઓ કોંગ્રેસની સમાજવાદી નીતિમાં ન માનતા હોય તેમણે પક્ષ છોડી દેવો. પરંતુ આજે તો બધા જ પોતાની જાતને 'સમાજવાદી' સમજે છે, એટલે આટલા જ કારણસર કોઈ કોંગ્રેસમાંથી દૂર નહિ થાય અને કોકડું ગૂંચવાશે.

કામરાજ યોજનાએ બીજો પ્રશ્ન છ રાજ્યોના મુખ્ય મંત્રીની ખાલી જગાઓ પૂરવાનો ઊભો કર્યો છે. નિવૃત્ત થનાર પ્રધાનો પણ ખાલી પડતી જગાઓ પોતાના જ માણસોના હાથમાં જાય એમ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ઉ. પ્રદેશમાં શ્રીમતી સુચેતા કૃપાલાની, બિહારમાં શ્રી. સહાય અને મધ્ય પ્રદેશમાં શ્રી દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્ર મુખ્ય મંત્રીપદ માટે ચૂંટાયા છે અને તે ત્રણે શ્રી. મોરારજીનો ટેકો ધરાવે છે. શ્રી. ગુપ્તા પણ શ્રી. મોરારજીના ટેકેદાર છે. મદ્રાસમાં ભક્ત વત્સલમનું નામ શ્રી. કામરાજ નાદરે સૂચવ્યું હતું, અલબત્ત શ્રી. ભક્ત વત્સલમ્ સર્વાનુમતે વિના વિરોધે નેતા તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા છે. મધ્ય પ્રદેશ, બિહાર, ઓરિસ્સા વગેરે રાજ્યોમાં પક્ષના નેતાપદે ચૂંટાયેલા વ્યક્તિના વિરોધી દળના નેતાઓએ સરકારમાં જોડાવાની ના પાડી છે. શ્રીમતી સુચેતા કૃપાલાની હજી સુધી ઉત્તર પ્રદેશમાં પોતાની કેબિનેટ મિનિસ્ટ્રી રચી શક્યાં નથી. એમની ફરિયાદ એ છે કે પ્રધાનમંડળના સભ્યોની પસંદગી માટે એમના ઉપર ચારે બાજુથી દબાણ આવે છે અને પોતાની મરજી મુજબનું પ્રધાનમંડળ રચવાની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ પડે છે. જે વ્યક્તિ એમને વફાદાર નહિ રહે એવી એમને ખાતરી છે તે વ્યક્તિને પ્રધાનમંડળમાં લેવાની એમના ઉપર ફરજ નાખવામાં આવે છે! પક્ષના સભ્યો જૂથબંધીને લીધે એમને સક્રિય સાથ એકદિલીથી નથી આપતા. કોંગ્રેસ હાઈકમાન્ડ અને ત્યાં મુખ્ય વચ્ચે

નથી પડવા માગતો, અને છતાં બીજી હકીકત એ પણ છે કે રાજ્યોમાં જૂથબંધીનું જોર એટલું બધું વધી ગયું છે કે તે ધારે ત્યારે હાઈકમાન્ડને મૂંઝવી નાખી પણ શકે છે. આ રીતે નવાં પ્રધાનમંડળોની રચનાના સવાલે નવા જ પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે અને નવાં બળો ઊભાં કર્યાં છે. પરંતુ જૂથબંધીના પ્રતિનિધિત્વના આધારે રચાયેલ પ્રધાનમંડળ બહુ હિતાવહ નથી.

ત્રીજો પ્રશ્ન પ્રધાનમંડળના સભ્યોની સંખ્યાનો છે. પાર્લમેન્ટરી બોર્ડે નક્કી કર્યું કે પ્રધાનમંડળના સભ્યોની સંખ્યા ૨૦ થી વધુ ન રાખવી. રાજ્યોમાં પ્રધાનમંડળ નાનાં થાય તેમ એ ઇચ્છે છે; ત્યારે શ્રીમતી સુચેતા કૃપાલાની વાંધો ઉઠાવે છે: એમના માટે ઉત્તર પ્રદેશ જેવડા મોટા રાજ્યમાં ૨૦ જણની સંખ્યાવાળું પ્રધાનમંડળ રચવું મુશ્કેલ છે કેરાલા જેવડા રાજ્યના પ્રધાનમંડળમાં ૨૦ સભ્યો અને ઉત્તર પ્રદેશ જેવડા રાજ્યમાં પણ ૨૦ જ સભ્યો! અને એ ૨૦ સભ્યોમાં વિરોધી જૂથના માણસોનો પણ સમાવેશ કરી બધાંને સંતોષ આપવાનો! એમને તો ડર છે કે આ પરિસ્થિતિમાં પોતે કામ નહિ કરી શકે. આ બાજુ મદ્રાસ રાજ્યનું ચિત્ર જુદું જ છે. મદ્રાસમાં શ્રી ભક્ત વત્સલમ્ એમના ૮ સહકાર્યકર પ્રધાનો સાથે મળીને ૨૦ જણનું કામ કરશે! બીજાં પ્રધાનમંડળો કરતાં વધુ સારું કામ કરે તો પણ નવાઈ નહિ. પ્રધાનમંડળમાં ચારિત્ર્યશીલ, શક્તિશાળી, પ્રતિભાસંપન્ન એકમત અને ધ્યેયવાદી વ્યક્તિઓ ઓછી સંખ્યામાં હોય તો પણ અદ્ભુત કામ કરી શકે.

તાત્કાલિક ચોથો પ્રશ્ન કોંગ્રેસના પ્રમુખપદનો છે. શ્રી મોરારજી દેસાઈ, શ્રી. કામરાજ નાદર, શ્રી. એસ. કે. પાટીલ, શ્રી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી, શ્રી અતુલ્ય ઘોષ, શ્રી. જગજીવનરામ વગેરેનાં નામો બોલાય છે. આમાંથી દરેક વ્યક્તિ કોંગ્રેસ પ્રમુખ થવા ઈન્તેજાર છે અને છતાં બધા મૌનમ્ જાળવીને માનથી બેઠા છે. શ્રી પાટીલ તથા શ્રી. અતુલ્ય ઘોષે હમણાં હમણાં "અહો રૂપમ્ અહો ધ્વનિ"ની નીતિ સ્વીકારી હોય તેમ દેખાય છે. શ્રી. નેહરૂ, શ્રી. લાલબહાદુર શાસ્ત્રી કે શ્રી. નાદર કોંગ્રેસ પ્રમુખ થાય તેમ ઇચ્છી રહ્યા હોય એમ લાગે છે. પરંતુ આ એક પ્રશ્ને silent politics ઊભું કર્યું છે. શ્રી. નેહરૂ ક્યારેય ખુલ્લા મનથી પોતાની બધી વાત કોઈને વિશ્વાસમાં લઈ કરતા નથી અને સમયે જ પોતાનું વલણ અને નિશ્ચય જણાવે છે, અને સામાન્ય રીતે આજકાલ એમની જ ઇચ્છાઓને સર્વોપરી બનાવવામાં આવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં કોણ કોંગ્રેસ પ્રમુખ થશે તે હાલ નક્કી ન કહી શકાય. અને એ એક ખૂબ મહત્ત્વનો વણઉકલ્યો પ્રશ્ન હાલની પરિસ્થિતિમાં છે.

કામરાજ યોજનાની સફળતા માટે આવા બીજા અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ જો કામરાજ યોજનાને સફળ બનાવવી હોય તો ચારિત્ર્યશીલ, શક્તિશાળી, પ્રતિભાવંત વ્યક્તિ સત્તાસ્થાનથી દૂર રહી પ્રજા અને સરકાર વચ્ચે પુલનું કામ કરે, લોકોની વાજબી મુશ્કેલી હોય તે અંગે કોંગ્રેસ સમિતિઓ અને કાર્યકરો એની સરકાર પાસે બરાબર રજુઆત કરી તે દૂર કરવા સઘળા ઉપાય લેવડાવે ગરીબો અને બેકારોના પ્રશ્ન હલ કરવા તમામ પ્રયાસો કરે. જૂથબંધી અને વાડાબંધી તોડી દરેકને માટે વિકાસની સરખી તકો ઊભી થાય તો જ હવા બદલાયેલી ગણાય. આજે તો જે ઝડપથી ચીજવસ્તુઓના ભાવ વધે છે, અનિશ્ચિતતા વધારતા સરકારોના નવાનવા કાયદા તથા હુકમો નીકળે છે, પ્રજાના સામાજિક તેમજ આર્થિક

મૂળભૂત મૂલ્યાંકનોને ઘણીના છેલ્લા ભાગમાં ઉથલાવી નાખની સુવર્ણ અંકુશ નીતિ જેવી નીતિઓથી પ્રજા અકળાય છે જે પરિબળો અને પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે તેમાંથી સામ્યવાદને જ પોષણ મળે છે, અને એનો નક્કર દાખલો નવી દિલ્હીની સામ્યવાદી કૂચ પૂરો પાડે છે ! આ અટકાવવા પક્ષના કાર્યકરોએ સક્રિય અને રચનાત્મક બનવું જ પડશે, અને લોકોની સાથે રહી, તેમને વ્યવસ્થિત કરી તેમની મદદથી તેમના દ્વારા જ ધ્યેય સિદ્ધિ મેળવવી પડશે. હુમારશાહી અને રૂશવતખોરી સામે શક્તિશાળી ચારિત્ર્યશીલ વ્યક્તિઓ દ્વારા કાર્યો અને ખાતાઓની પદ્ધતિસર તપાસ કરાવવાની વ્યવસ્થિત જોહાદ ઉઠાવવી જોઈએ. આ કાર્યો કરવા કાર્યકર્તાઓને જરૂરી વેતન આપવુ પડે તો તેમ પણ કરવું જોઈએ બાકી કાર્યકર્તાઓને 'ગાંધીવાદી' બનાવી આશ્રમી તાલીમ આપી અવેતન જનસેવક અને ગ્રામસેવક બનાવી દેશનો ઉદ્ધાર કરવાની ગણતરી રાખવી ભ્રામક અને નુકસાનકારક જ સાબિત થશે. દરેક કામ નિષ્ઠાપૂર્વક વ્યવસ્થિત રીતે થવું જોઈએ. જો આમ થશે તો જ કામરાજ યોજના સફળ થાય.

*

નિયોજનપંચ–અશોક મહેતા

પ્રજાસમાજવાદી પક્ષના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ શ્રી. અશોક મહેતા કામરાજ યોજના બાદ શ્રી. જવાહરલાલ નહેરુના હિંમતભર્યા, ઉદાર અને મક્કમ વલણને કારણે નિયોજન પંચના નાયબ પ્રમુખપદે નીમાયા છે. નિયોજન પંચના પ્રમુખ વડા પ્રધાન શ્રી નેહરુ પોતે છે. શ્રી. અશોક ઊંડા અભ્યાસી અને ચિંતક છે તેમ છતાં એક રાજદ્વારી પુરુષ પણ છે. જૂના સમાજવાદી પક્ષના એ સ્થાપક હતા, એ દરેક વિષય ઉપર ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ વિચારો ધરાવે છે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્કુલ ઓફ ઇકોનોમિક્સમાં એમણે અભ્યાસ કર્યો છે. અને એમણે એમના પક્ષમા સરકારની પંચવર્ષીય યોજનાઓને સહૃદયતાપૂર્વક સક્રિય ટેકો આપવાની વારવાર હિમાયત કરી છે.

નિયોજન પંચના અધ્યક્ષ વડા પ્રધાન છે. અને તે સિવાય તે સંસ્થા કેબિનેટથી સ્વતંત્ર છે. તેમ છતાં હાલના નિયોજન પંચમાં નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીઓ કરતાં રાજદ્વારી પુરુષો ઘણા ઘૂસેલા છે અને ત્યાં એમનું જ વર્ચસ્વ છે. એમણે આખું વાતાવરણ એક સરકારી હુમાયશાહીનું ઊભું કરી દીધું છે. આ વસ્તુ જો અટકાવવી હોય તો નિયોજન પંચના નાયબ પ્રમુખપદે કોઈ અનુભવી નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીને જ નીમવા જોઈએ. આખું નિયોજન પંચ પ્લાનિંગની ટેકનિકના જાણકાર નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીઓથી ભરેલું હોવું જોઈએ અને એમણે મધ્યસ્થ સરકાર જે નીતિ સૂચવે તેના માળખામાં રહીને કામ કરવું જોઈએ. પરંતુ એ યોજના ઘડવાની પદ્ધતિ તથા તેની વિચારસરણી એમની પોતાની હોવી જોઈએ. દરેક પ્રશ્નનું તે જે નિરાકરણ કરે તે એમનું આગવું અને પોતાનું હોવું જોઈએ, એમની જ પદ્ધતિ મુજબનું.

શ્રી અશોક મહેતાની શક્તિ વિશે જરા પણ શંકા ઉઠાવ્યા સિવાય કહેવું જોઈએ કે શ્રી. મહેતાની એ પદ માટેની નિમણૂકની યોગ્યતા સાબિત નથી થઈ શકતી શ્રી. અશોક મહેતા કોંગ્રેસમાં હોત તો જરૂર એક પ્રધાન તરીકે હોત પરંતુ રાજકીય કાર્ય અને વહીવટી કાર્યમાં પણ ફેર છે એક રાજદ્વારી વ્યક્તિ તરીકે એ રાજદ્વારીઓમાં ઊંચી કક્ષાના

[અનુસંધાન પૃ. ૫૭]

પ્રભુ કાવ્યો

સુન્દરમ્

[નોંધ—થોડા વખત ઉપર આકાશવાણીને માટે અર્વાચીન ભક્તિગીતોને લગતો એક વાર્તાલાપ લખ્યો હતો એના અનુસંધાનમાં લખાયેલી આ એક ટૂંકી નોંધ છે.

—સુન્દરમ્]

પ્રભુના નામે લખાતાં કાવ્યો ઘણી વાર આપણે માટે ભારે મૂંઝવણનો વિષય બની જતાં હોય છે એમાંથી સત્ય અસત્ય કાવ્ય અક.વ્યની તારવણી કરવી મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલે આ વસ્તુનો થોડો વિચાર અહીં બે ગીતો લઈને કરીશું આમાં પહેલું ગીત આપણે ખબરદારનું ‘પધરામણી’ લઈશુ એ માટે કવિએ લખ્યું છે, “નરસિંહ મહેતાને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થયાં હતાં એ વાત અશ્રદ્ધાવાન જગત નહીંયે માને, પણ એક ઘડી એવાં પ્રભુદર્શન પામીને હું ધન્ય બન્યો હતો. એ ઘડીનું આખું વર્ણન ‘પધરામણી’ કાવ્યમાં છે.” આ ગીત આ પ્રમાણે છે :

પધરામણી

મારે ઘેર બેઠાં આવી ગંગા,
હવે મારે તીરથનું શું કામ ?
મારે મન છે બધા અડબંગા,
હવે મારે કેવાં રહ્યાં ધનધામ ?
પ્રભુ મારે ઓટલે આવીને બેઠા,
બેઠા સંત મહંત;
તેત્રીશ કોટિયે દેવતા બેઠા :
ગડબડ આ શી અનંત ?
આ શાં ચાલે છે મસ્તી ને દંગા ?
પ્રભુ મારું રંકનું તૂટયું આ ઠામ :
મારે ઘેર બેઠાં આવી ગંગા,
હવે મારે તીરથનું શું કામ ? ૧

પ્રભુ કહે, મારા ભક્તો ત્યાં આવી,
આપે મને બહુ ત્રાસ;
આપું આપું તોય પળ પળ માગે,
ખાવા ન દે જરી શ્વાસ :
એવા હાલ છે મારા કઢંગા,
અહીં જરી આવ્યો લેવા આરામ;
મારે ઘેર બેઠાં આવી ગંગા,
હવે મારે તીરથનું શું કામ ? ૨

ઓ રે પ્રભુજી ! હું રંક શું આપું,
મેં આપી દીધું મુજ સર્વ;
ભક્ત તમારા મોટા મોટા સૌ,
રાખે તમારો ગર્વ :

ખાલી ઝૂંપડીએ શા અડંગા ?
પ્રભુ ! મેં ન માગ્યું કશું તમ આમ :
મારે ઘેર બેઠાં આવી ગંગા,
હવે મારે તીરથનું શું કામ ? 3

પ્રભુ કહે, તેં ન માગ્યું કશું, એવી
રાખી તેં તુજ-મુજ ટેક;
અંતર તારું છે સ્વર્ગથી મોટું
ના બીજે સમાઉં હું એક !

એવા બેઠા બની અડઅંગા,
પ્રભુ મારે હૈયે કરી વિશ્રામ :
મારે ઘેર બેઠાં આવી ગંગા,
હવે મારે સ્વર્ગ તણું શું કામ ? ૪

['ભજનિકા']

આ કાવ્યને વિષે કવિએ ઉપર જણાવેલી પ્રસ્તાવના ન આપી હોત અને તે એક સાદા વિચાર રૂપે રજૂ થયું હોત તો તેનો રસ સરળ રીતે માણી શકાત. પણ પ્રભુદર્શન જેવી મહા વિરલ ઘટના આ કાવ્યમાં મુકાઈ છે એમ જાણ્યા પછી, એ દર્શન તેમજ આ કાવ્ય બંને વિષે દ્વિધા થઈ જવાય છે. નરસિંહ મહેતાને પણ આવાં જ કૃષ્ણનાં દર્શન થયાં હોય તો એ નરસૈંયાને માટે પણ આપણે વિચાર કરવો પડે. કવિ જેને પ્રભુદર્શન કહે છે તેવો કોઈ સૂક્ષ્મ અનુભવ એમને થયો હશે તેની ના નથી પણ એ દર્શનનો અનુભવ એમની ચેતનાએ કેવી રીતે ધરાવ્યો અને કાવ્યમાં ને કેવી રીતે ગૂંથાયો એ વ્યવહાર અને કાવ્ય બંને માટેનો ગંભીર પ્રશ્ન બને છે. વસ્તુની રીતે જોતાં તો પ્રભુનું દર્શન થવું એ ઘણો અઘરો, સૂક્ષ્મ અને જટિલ વિષય છે અને એ દર્શનનો માનવજીવન માટે શો અર્થ છે, શી જરૂર છે એ પણ ગંભીર પ્રશ્ન છે. પ્રભુનાં દર્શનને અંતે માણસને કશી પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી ? કે માત્ર એને કોઈ પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જોયા જેવો આનંદ જ થય છે અને પછી પ્રભુ પ્રભુને રસ્તે ને પોતે પોતાને રસ્તે, એમ બનતું રહે છે ! સાચાં પ્રાકૃતિક દર્શનો કે કોઈ ઉદાત્ત મનુષ્યો સાથેનો સંગમ પણ માણસના જીવન પર ઘેરી અસર મૂકી જાય છે, એના જીવનમાં ઊંડા અને આધ્યાત્મિક ફેરફારો રચી જાય છે, જીવન એક જન્મારનો પલટો લઈ લે છે. પણ આપણા કવિઓ પ્રભુદર્શનની જે વાત કરે છે તેમાં આવું કશું પરિણામ દેખાતું નથી. આવું એક ખાસ અને રમૂજની હદે પહોંચતું દૃષ્ટાંત તો ન્હાનાલાલના 'જયા-જયન્ત'માં જોવા મળે છે. એમાં જયન્તને પ્રભુદર્શન થવાની વાત આવે છે : જયન્ત પહેલા પ્રવેશમાં જ બોલે છે—

સ્વર્ગે સંચરતાં સુરગંગાને તીર
વિષ્ણુ દેવનાં દર્શન થયાં વાટમાં,
પ્રસન્ન થયા, પુત્રને શિષ્ય કીધો;
ને વરદાન દીધું ભગવાને કે
'ધાર્યાં પાડીશ તું નિશાન.'

સ્વર્ગમાં આ ભાઈશ્રી સુરગંગાને તીર ફરતા હતા ત્યાં વાટમાં જ વિષ્ણુ ભગવાન—જે ખરી રીતે તો વૈકુંઠમાં હોય, પણ એ પણ ફરતા ફરતા સ્વર્ગમાં આવી ગયા હશે!—મળી ગયા, પોતાના આ તનુજને શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો અને વરદાન આપ્યું. અને આવા વરદાન પામેલા શિષ્ય સાથે જયા અમુક વાતચીત કરે છે અને પછી એને કહે છે—

જયન્ત! વિલાસને હજી વાર છે,—

પ્રભુદર્શન પામી આવેલો જયન્ત એને 'વિલાસ'ની યાચના કરતો લાગે છે. આવાં છે આ પ્રભુદર્શન, અને તેનું પરિણામ.

'પધરામણી'ના કવિને પણ આવો પ્રશ્ન કરી શકાય કે જીવનમાં આવી મહા ઘટના બની ગઈ એનો કોઈ પડઘો પણ પછી રહ્યા છે ખરા? ગીતામાં અર્જુનને વિરાટનું દર્શન થયું અને તે પલટાઈ ગયો, એમ જીવનમાં કંઈક સાચો પ્રભુ-સ્પર્શ, કામક્રોધાદિકમાંથી કોઈ શત્રુ ઉપર કાંઈયે વિજય મળ્યો છે ખરો?

અર્થાત્ જે એક ઘણી ગહન આધ્યાત્મિક વસ્તુ હોવી જોઇએ એને બદલે આ પ્રભુદર્શન તે નાટકમાં આવતાં ભપકાદાર દૃશ્ય જેવી વસ્તુ કાવ્ય પૂરતી બની જાય છે. એમાંથી કોઈ રણકતું પ્રભુ-ચેતનાનું તત્ત્વ પ્રગટ થતું નથી.

'પધરામણી' કાવ્યની વિગતમાં આવીએ અને કવિ એમાં જે કહે છે તેમ જ જો એ બધું બન્યું હોય તો ખરેખર એ એક મહા ચમત્કાર કહેવાય. કવિ કાવ્યનો પરિચય આપતાં તો માત્ર પ્રભુના દર્શનની વાત કરે છે પણ કાવ્યમાં તો પ્રભુનો પધરાવો ગજબનો બતાવે છે—જગતના સંત મહતો અને તેત્રીશ કરોડ દેવો બધા કવિના ઓટલા પર હાજર થઈ ગયા હતા!—અને આ ઓટલો પછી ઘણો વિરાટ કદનો હોવો જોઈએ કે બધા દેવોમહંતો અણુ પરમાણુ રૂપના હોવા જોઈએ—અને તે બધા પાછા અનંત ગડબડ કરતા હતા! અને મસ્તી અને દંગા મચાવી રહ્યા હતા! અહીં કવિ કયો રસ વર્ણવવા માગે છે તે પણ સવાલ થાય છે અને પ્રભુ પછી પોતાને થતા ત્રાસની વાત કરે છે, એમના થયેલા કઢંગા હાલ, અને કવિનું ઘર એ જ એમને આરામ તરીકે મળ્યું એમ જે વર્ણવે છે એ તે શું વિશ્વંભર સર્વશક્તિમાન કરુણામય પ્રભુની વાત છે, કે ખાલી કાવ્ય-લીલા છે? સ્વર્ગથી પણ મહાન અને વિશાળ હૃદયનું કવિને પ્રમાણપત્ર મળે અને તેમાં પ્રભુ વિશ્રામ કરીને બેસી ગયા હોય એ વાત જો સ્વીકારી લઈએ તો પણ આવી પ્રાપ્તિ પછી પણ માણસે કેટલું બધું કરવાનું બાકી રહે તે વિચારવા માટે એક નવી જ ગીતા લખવાની રહે.

આપણે બીજું ગીત તે રતિલાલ છાયાનું 'આવો, હે! ગિરિધારી!' લઈશું. તે આ પ્રમાણે છે:

આવો, હે! ગિરિધારી!

ભોર ભઈ: રજની ગઈ વીતી:
—આવો, હે! ગિરિધારી!
વાદલ બોલે: વીજળી કોળે: ડોલે પૃથિવી સારી;
અંગેઅંગ લગાવી પહાડો બોલાવે સંચારી!
—આવો, હે! ગિરિધારી!
દૂર દૂરથી વેણુ વાગે વ્યાકુલ સૌ વ્રજનારી;
કાલિન્દી શા કલકલ નાદે ઊછળે આજ પુકારી;
—આવો, હે! ગિરિધારી!
વનરાજીની શ્યામલ છાયા, એમાં વીજ ચમકાવી,
કરુણાનેત્ર તણી ઓ નૌતમ, રુનઝુનુ નાદ સુણાવી;
—આવો, હે! ગિરિધારી!
ધરતીની હરિયાળી તલખે તૃણ તૃણ જીભ બનાવી;
ફુલ્લ પદ્મ આ સરવર કેરાં ઝંખે આસન ઢાળી;
—આવો, હે! ગિરિધારી!

['હિંડોલ']

ઘોર અંધકાર ઓસરી ગયા છે. મંગલ પ્રભાત પ્રગટ્યું છે. અને તુલસીદાસ જેવી રીતે 'જાગિયે રઘુનાથ કુંવર ! પંછી બન બોલે' ગાય છે તેમ કવિ હવે આવી રજનીમુક્ત અને પ્રભાતયુક્ત સૃષ્ટિમાં પ્રભુને આનંદવિહાર કરવાને આમંત્રતા હોવા જોઈએ એમ આપણને લાગે. પણ આ પછીની આવતી લીટીઓ આ આનંદમયતાનું ચિત્ર ઊભું કરે છે!

આમાં આ વાદળો, વીજળી, આખી પૃથ્વી, અંગેઅંગ લગાવતા પદાઉ બોલવાનું, ઢોળવાનું, ડોલવાનું, બોલાવવાનું કામ કરે છે તે શું કોઈ આનંદાનુભવની ક્રિયાઓ છે? વ્રજનારી વ્યાકુળ બની છે, અને કાલિન્દી પુકાર કરતી ઊછળે છે, એ શું પ્રભાતનો આનંદ સૂચવે છે? અને વનરાજની શ્યામલ છાયામાં પ્રભુએ કરુણાનેત્રની વીજ ચમકાવવાની છે તે કંઈ કરુણાપ્રેરક પરિસ્થિતિને માટે છે? અને ધરતીની હરિયાળી તલસી રહી છે, સરોવરનાં કમળ આસનબદ્ધ બની ઝંખવા લાગ્યાં છે તે શું હવે રજની વીતી ગઈ અને ભોર ભઈ એને કારણે છે? રાતના અંધકાર પછી દિવસના કાળમાં હવે આ પ્રકાશપૂર્ણ તલસાટભરી યોગ-સાધના શરૂ થઈ છે એમ કવિને આ કાવ્યના શિખર રૂપે કહેવું છે?

જો કાવ્યનો ઉપાડ આનંદની વ્યંજના બતાવે છે તો પછી કાવ્યમાંના બધા વ્યવહારો યે આનંદના અનુસંધાનમાં બનવા જોઈએ. આ બધી પ્રભુના સ્વાગતની તૈયારી બનવી જોઈએ. પણ જે રીતે ગિરિધારીને આ બધા પુકારે છે, અને કવિ પ્રભુનાં કરુણાનેત્રને ઉદ્બોધે છે તે જોતાં તો પરિસ્થિતિ આનંદની નહિ પણ કોઈ ઘોર વિપત્તિની છે અને તેમાં પ્રભુના ઉદ્ધારક સ્પર્શની આરજૂ કવિ રજૂ કરે છે એવો ધ્વનિ આપણે અનુભવીએ છીએ. પણ જો આ ગીત માનવજાતિની, પૃથ્વીની અને પ્રકૃતિની વ્યથાનું હોય, તલપતી હરિયાળી અને ઝંખતાં કમળનું હોય તો પછી ગીતની પહેલી પંક્તિનો અર્થ શો રહે છે?—કઈ રજની વીતી ગઈ અને કયું પ્રભાત થયું કે જેને અંતે પણ આવી સ્થિતિ રહી છે?

આ બેય વિકલ્પોમાંથી આપણને એક પણ વિકલ્પમાં કાવ્ય સ્થિર કરી આપતું નથી. રજની ગયાનો પૂરી પ્રસન્નતાનો આ મંગલોદ્ગાર નથી, કે નથી આ પૃથ્વીને બચાવી લેવા માટેનો આર્ત પુકાર. કદાચ કવિએ આટલી બધી ગંભીર રીતે કાવ્ય માંડ્યું પણ નહિ હોય અને આ આપણે કીડી ઉપર કટક જેવું કરતા હોઈએ એમ પણ બને. અને એમ હોય તો કવિને એક બાલરમત કરી જતા મુગ્ધ કવિબાલક તરીકે આપણે નિર્દોષ પણ ગણી લઈએ.

પણ છેવટે એ પ્રશ્ન તો ગંભીરભાવે કવિએ વિચારવો જ પડશે કે પ્રભુના નામ સાથે આવી રમત ક્યાં સુધી કરી શકાય. એ વિશ્વંભર જગતમાં અજ્ઞાનની અનેકવિધ લીલા થતી રહેવા દે છે તેમ આ પણ એ થતું રહેવા દે એ બને. પણ તેથી કવિનું કે કવિતાનું કલ્યાણ શું થવાનું? જેની પાછળ પ્રભુનો સ્પર્શ નથી, જેમાં વિચાર કે ભાવનું સત્ય નથી, જેમાં કેવળ શબ્દરમત, ભાવોના આભાસ, ગેયતાની ઘેલછા, કાવ્ય કરવાનો મોહ—અંદરના કે બહારના સત્ય પ્રત્યે નરી બિનજવાબદારી હોય છે એવી પ્રવૃત્તિને પ્રભુના ચરણમાં સાચી પૂજા તરીકે ધરી શકાય? કવિ જાણ્યેઅજાણ્યે પણ જે કાંઈ અસત્યાચરણ કરશે તે તેના ઉપર પાછું ફર્યા વિના રહેવાનું નથી.

૧૩–૯–૬૩

[તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ' અવલોકના 'માંથી]

★

ઉદ્યોગ અને સમાજ

રામુ પંડિત એમ. એ.

આર્થિક આયોજન વડે આપણા દેશનું ઔદ્યોગીકરણ વધતું જાય છે તેમ તેમ એ ઔદ્યોગીકરણને પચાવી શકે એવાં સામાજિક પરિબળો ઊભાં કરવાં અનિવાર્ય છે. આર્થિક વિકાસનું મૂળ ધ્યેય સમાજકલ્યાણ વધારવાનું છે. આથી ઔદ્યોગીકરણ એવું ન હોવું જોઈએ કે જેથી માનવીના વ્યક્તિગત વિકાસને ધોખો પહોંચે. સાથે સાથે પહેલાં હતી એ જ પ્રકારની શાંત જિંદગીની અપેક્ષા નિરર્થક છે. ઇંગ્લેન્ડમાં જ્યારે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ ત્યારે એની સામાજિક અસર વિષે રાજ્ય સભાન ન હતું. સમગ્ર અર્થકારણમાં જે આમૂલ પરિવર્તન થયું, એને સમજી-પચાવી યોગ્ય ઉકેલ આણી શકે એવી સામાજિક સંસ્થાઓ ઊભી થઈ ન હતી; પરંતુ બસો વર્ષના અનુભવ પછી સમાજ ઘણો બદલાયો છે. આર્થિક વિકાસની આપણી પંચવર્ષીય યોજનાઓ ઉપર નજર નાખીશું તો પણ જણાઈ આવશે કે મુખ્ય ભાર ઔદ્યોગિક વિકાસ ઉપર મૂકવા છતાં સમાજકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓને અવગણવામાં આવી નથી. આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક વિકાસ બંને એકબીજાનાં પૂરક છે. સામાજિક વિકાસ વિના અર્થકારણ પ્રગતિ કરી શકે નહીં અને આર્થિક પ્રગતિ માટે પણ સામાજિક વલણ અનુકૂળ હોવું ખૂબ જરૂરી છે. બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ સાથે સમાજ પોતાની રહેણીકરણી અને રીતરસમ ન બદલે તો આર્થિક પ્રગતિનું વહેણ સહેજે ધીમું પડી જાય. ઔદ્યોગીકરણનું ધ્યેય જીવનની ગતિ વધારવાનું નથી પણ જીવનની ગતિવૃદ્ધિ એ ઔદ્યોગીકરણનું સીધું પરિણામ છે. નવાં કારખાનાં નંખાય એટલે વધુ માનવી ત્યાં રહેવા આવે. ગામડું હતું તે નાનું નગર બને, નગર મોટું શહેર બને. આથી વિસ્તાર વધે અને થોડાં વર્ષ પહેલાં જિંદગી જ્યાં ખૂબ શાંત હતી ત્યાં કોલાહલ વધે, જીવનનિર્વાહનું ખર્ચ વધે અને નવા નવા લોકો વસવાટ કરવા આવવાથી પ્રણાલિકા ભંગ પણ ઠીક ઠીક થાય. ગમે તેટલું ઇચ્છીએ તો પણ આ પરિસ્થિતિ ટાળી શકાય એવી નથી. બહુ બહુ તો એમ કરી શકાય કે ઉદ્યોગોનું આયોજન એવું કાળજીપૂર્વક થાય કે ગંદા વસવાટોની સમસ્યા ઉદ્ભવે જ નહીં અને વસતી જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ એને પોષવા માટે જરૂરી સાધનોમાં પણ વૃદ્ધિ થતી રહે.

ઔદ્યોગીકરણ સાધન છે, સાધ્ય નથી, એ આપણે સૌ કબૂલીએ છીએ. માનવીની જે પ્રચંડ બૌદ્ધિક શક્તિ તોતિંગ ઉદ્યોગો ઊભા કરે છે તેના ઉપર અંકુશ રાખવાની આવડત પણ એણે કેળવવી જ રહી. ઉદ્યોગ લોકો માટે છે, લોકો ઉદ્યોગ માટે નહીં'-એ દૃષ્ટિ હમેશાં સતેજ રાખવી જોઈએ ઉદ્યોગમાં કામ કરતાં લોકોનું જીવન યાંત્રિક ન બને અને વિજ્ઞાન અને યંત્રવિદ્યા હમેશાં માનવીનાં ગુલામ રહે,—એનાં સરમુખત્યાર ન બની બેસે—એ જોવું રહ્યું.

રૂઢિવાદી સમાજમાં ઔદ્યોગીકરણ થોડાંક ઘર્ષણો પણ ઊભાં કરે છે. વર્ષોની નોકરી અને અનુભવ પછી ઉચ્ચ સ્થાને બેઠેલા મેનેજરો કાબેલ જરૂર હોય છે, પરંતુ એ એમની પોતાની સિદ્ધિ અને શક્તિ ઉપર પણ ઘણીવાર વધુ પડતા મુસ્તાક હોય છે. તાજી દૃષ્ટિ લઈને આવેલો કોઈ જુવાન અમલદાર નવી કાર્યરીતિ સૂચવે તે પ્રણાલિકાપ્રેમી મેનેજરોને નથી ગમતું.

પોતાથી ઉંમરે અને અનુભવે 'નાના જુવાનિયાઓની સાથે ચર્ચા કરી પ્રશ્ન સમજવા કે સમજાવવાની ધીરજ હોતી નથી. એમને પોતાની આમન્યા રાખનારા અને 'હાજી હા' કરનારા જુવાન અમલદારો વધુ ગમે છે. હુકમ આપવા એ લોકો એટલા બધા ટેવાઈ ગયા હોય છે કે એમની સામે કોઈ દલીલ કરવી પણ નવા અમલદારો માટે મુશ્કેલ બની જાય છે. મૂલ્યોનું આ ઘર્ષણ એકાએક દૂર કરવું અશક્ય છે. બન્ને પક્ષે ખૂબ ધીરજ, સહિષ્ણુતા અને સામૂહિક નેતૃત્વ જરૂરી છે.

ઉદ્યોગ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધો મહદ્ અંશે દેશના રાજકીય માળખા ઉપર પણ અવલંબે છે. સરમુખત્યારશાહી સમાજમાં રાજકીય મૂલ્યો એવાં હોય છે કે મુક્ત વિચાર-વિનિમયને અવકાશ નથી. અર્થકારણ પર રાજ્યનું વર્ચસ્વ લગભગ સંપૂર્ણ હોવાથી વ્યક્તિ રાજ્યને ખૂબ તાબેદાર બની જાય છે ને શક્તિ હોવા છતાં સ્વતંત્ર પગલું ભરવા વિષે એ લાચાર બની જાય છે. માનવીના આત્માને કચડયા વિના આર્થિક વિકાસ કરવો હોય તો લોકશાહી અનિવાર્ય છે. લોકશાહીના માળખામાં રહીને ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવામાં આવે તો અમુક પ્રકારના સ્વૈચ્છિક શિસ્ત ભરેલું વાતાવરણ ઊભું કર્યા વિના છૂટકો નથી. લોકશાહીની ભાવના સમગ્ર સમાજ જીવનનો એક અંશ બની જાય તો ઉદ્યોગ સંચાલન ઉપર પણ એની તંદુરસ્ત અસર પડવાની જ.

ઔદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા સમાજને માટે પ્રસૂતિની પીડા જેવી છે. શરૂશરૂમાં એ અનેક માનસિક ઘર્ષણો જન્માવે છે અને એ ઘર્ષણો સાથે ગોઠવાવાની ટેવ પાડવી માનવી માટે ઠીકઠીક મુશ્કેલ બને છે. ઔદ્યોગીકરણ એકસામટું થતું હોય ત્યારે ગમે તેટલું આયોજન કરીએ તો પણ ક્યાંક ને ક્યાંક તો કાચા માલની, વીજળીની, પાણીની, વાહનવ્યવહારની કે તાલીમ પામેલા ઈજનેરોની અછત ઊભી થાય જ છે રાજ્ય કરવેરાની નીતિ ગમે તેટલી સમતોલ રાખે તો પણ આર્થિક વિકાસનો લાભ અમુક વર્ગને વધારે ઝડપથી મળે અને બીજો વર્ગ ઊલટી પરેશાની ભોગવે એવું પણ બનવા સંભવ છે. એનું કારણ એ છે કે આર્થિક વિકાસની સમગ્ર પ્રક્રિયા અર્થકારણમાં એકી સાથે શરૂ થતી નથી. કેટલાક જૂથો પરિબળોને ઝટ ઓળખીને લાભ લેવામાં હોંશિયાર હોય છે, જ્યારે કેટલાક ધીમાં હોવાથી પાછળ પણ પડી જાય છે જો કે સામાજિક ન્યાયને માટે એ ખૂબ જરૂરી છે કે લાંબે ગાળે આર્થિક વિકાસનો લાભ દરેક વર્ગને સરખો મળે, સામાજિક વર્ગોમાં પ્રવર્તતી અસમાનતા દૂર થાય અને લોકો લાચારીની અવસ્થામાંથી બહાર આવે. આ કરવું બહુ સહેલું નથી. એને માટે જાગૃત અને પ્રામાણિક રાજકીય નેતાગીરી જોઈએ અને સાથે સાથે સરકારી તંત્રમાં કામ કરતા કર્મચારીઓની કાર્યદક્ષતા અને સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારીનું ભાન ઊંચાં હોવાં જોઈએ. આ બે વર્ગો જો સમગ્ર પ્રશ્નો પ્રાદેશિક, ભાષાકીય કે જ્ઞાતીય ધોરણે જુએ તો આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ ઉપર જબરો મોટો ફટકો પડે.

ઉદ્યોગની સમાજ પ્રત્યેની સૌથી મહત્ત્વની ફરજ તો એ છે કે એ પોતાની ઉત્પાદન-ક્ષમતા એટલી બધી વધારે કે સમાજને પોતાનો ઉત્પાદિત માલ ઓછામાં ઓછા ભાવે મળી શકે. સંશોધન અને નવી કાર્યપદ્ધતિ ઊભી કરવાના પ્રયત્નમાં ઉદ્યોગો યુનિવર્સિટીઓનો

સહકાર મેળવે અને આજે વ્યવહાર અને જ્ઞાન વચ્ચે જે ઊંડી ખાઈ પડી છે તે પૂરવામાં મદદ કરે. યુનિવર્સિટી અત્યારે આપે છે તેવું પોપટિયું જ્ઞાન જ આપ્યા કરે અને ઉદ્યોગો સાવ અણઘડ સ્નાતકો બહાર પાડ્યા બદલ યુનિવર્સિટીને ભાંડ્યા જ કરે એથી પ્રશ્ન ઉકલવાનો નથી. સામાજિક હિતની દૃષ્ટિએ એ ખૂબ જરૂરી છે કે ઉદ્યોગ અને યુનિવર્સિટી વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધ બંધાય કે જેથી શિક્ષણ વધારે વાસ્તવિક અને પ્રગતિપ્રેરક બને.

સમાજ પ્રત્યેની ઉદ્યોગની અનેક ફરજોમાંની એક ફરજ એ પણ છે કે ઉદ્યોગમાં મૂડી રોકનાર અનેક નાનામોટા શેરહોલ્ડરોને વ્યાજબી ડિવિડંડ મળી રહે, ઉત્પાદનક્ષમતા મુજબ વેતન મળી રહે; વાપરનાર લોકોને કિંમતના પ્રમાણમાં ઊંચી જાતનો માલ મળી રહે, સરકારને એના હિસ્સા મુજબનો કર મળી રહે અને એની વિકાસ-યોજનાઓ એવી હોય કે જેથી વધારાનો નફો વધુ મૂડી-રોકાણ અને વધુ રોજગારીમાં પરિણમે.

ઔદ્યોગીકરણની સમગ્ર પ્રક્રિયા આપણા દેશમાં આજે માથું પકવી નાખે એવી સમસ્યાઓ સરજે છે એ હકીકત નકારી શકાય એમ નથી; આમ છતાં લાંબા ગાળાનું આયોજન દેશના આર્થિક વિકાસને ઝડપી બનાવશે એ વિશે પણ શંકા નથી. આર્થિક પ્રગતિ દ્વારા સામાજિક વિકાસ સાધવા માટે દૃષ્ટિ વિશાળ કર્યા વિના, સંશોધન કર્યા વિના, શિક્ષણના અને વૈજ્ઞાનિક તાલીમના જટિલ પ્રશ્નોને ઉકેલ્યા વિના, પ્રાદેશિક ભૂમિકામાંથી બહાર આવી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર્યા વિના, અને જે જે વર્ગો આર્થિક વિકાસમાં ભાગ ભજવે છે એ વર્ગોનું કલ્યાણ સાધ્યા વિના પ્રગતિ શક્ય નહીં બને એ સ્પષ્ટ સમજી લેવું ઘટે છે. રાજ્યે આર્થિક પ્રગતિ માટે ઉદ્યોગ અને સમાજ વચ્ચે સુસંવાદિતા ઊભી કરવી જ પડશે. એ સુખદ સ્થિતિ સર્જવા માટે કાયદા ઘડવા પડશે, એ કાયદા પળાય એ માટે રખેવાળી કરવી પડશે; લાંચરુશવત અને લુમારશાહી નાબૂદ કરવાં પડશે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને ટેકો આપવો પડશે, ઔદ્યોગિક વિકાસમાં સહાયભૂત થાય એવા આંકડા એકઠા કરવા પડશે અને શરૂઆતમાં સંરક્ષણ વિના ન ટકી શકે એવા બાળઉદ્યોગોને આકરા આયાતવેરા વડે રક્ષણ આપવું પડશે.

પરિસ્થિતિ આજે જેવી છે એ જોતાં ઔદ્યોગીકરણ સરળ રીતે થવાનું નથી. સામાજિક ધોરણો પણ ઓછાં થવાનાં નથી; પરંતુ જેમ શિક્ષણનો પ્રચાર વધશે અને શિક્ષિત યુવક-યુવતીઓને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં આર્થિક તકો સાંપડતી જશે, તેમ સમાજનાં મૂલ્યાંકનો બદલાશે. ઉદ્યોગો પણ સમાજહિત વિશે વધુ જાગૃત બનશે, લોકોમાં મહેનતુ વૃત્તિ વધશે, ઉદ્યોગોના મેનેજરો અને માલિકો વચ્ચેના સંબંધો વધુ સન્માનનીય બનશે અને મજૂર-માલિકો વચ્ચેના મતભેદોનું નિરાકરણ હડતાલ વડે આવવાને બદલે ગોળમેજી પરિષદોમાં આવશે. આ ચિત્ર ઊપસતાં ઘણાં વર્ષો વીતી જશે; પરંતુ એ દિવસ ઊગશે ચોક્કસ. જેટલો વહેલો ઊગે તેટલો સારો એ તો આપણને સહુને લાગે છે.

ક્ષીણ શરીરમાં વસેલો તેજસ્વી આત્મા

- દિલખુશ બ. દીવાનજી

કિશોરલાલભાઈ ચાલ્યા ગયા તેને દશ વર્ષ થઈ ગયાં. પરંતુ એમના જીવનની સુવાસ હજી રહી છે. અમારા જેવા એમના નિકટના પરિચિત ભાઈ બહેનોનાં જીવનમાં એમણે જે પ્રેરણા હૂંફ માર્ગદર્શન આપ્યાં છે તે હજી અમને શક્તિ આપ્યા કરે છે. સામાન્ય રીતે લોકો માને છે કે જગત તો ચાલ્યા કરે. મહાત્મા ગાંધી જેવા ગયા તો પણ જગતનું કામ કંઈ અટકે નહિ. બહુ વિચાર કરીએ તો આ માન્યતામાં તથ્યાંશ જ છે: ગાંધીજી કિશોરલાલ-ભાઈ જેવા તો એવું જીવન જીવી ગયા—એવું અમૂલ્ય કામ કરી ગયા—હજારો અને લાખોનાં જીવનમાં એટલું બધું અજવાળું પાડી ગયા છે કે એમની ખોટ તો સાલ્યા જ કરે. એમને યાદ કરતાં જ એમ લાગી આવે કે એ ગયા એટલે અમે તો કાયમ માટે એવું ગુમાવી બેઠા કે અમારા જીવનમાં કંઈ ને કંઈ ઊણપ રહી ગઈ. કિશોરલાલભાઈનું જીવન એવું ભવ્ય અને પ્રેમાળ રહ્યું કે એમના ગયા પછી એમના જીવનના પ્રેરક પ્રસંગો યાદ કરીને એમાંથી શક્તિ અને શાંતિ મેળવવાનું આશ્વાસન મેળવી લઈએ.

દમના વ્યાધિથી નિરંતર પીડાતા કિશોરલાલભાઈના વદન પર વેદના ચાલુ હોવા છતાં વેદનાના કશા પડછાયા પણ જોઈ શકાતા નહિ! એટલા સહનશીલ અને ધૈર્યવાળા એઓ હતા. જીવનની સાધનામાં કડક કઠિનાઈની તપસ્યા સતત ચાલુ હોવા છતાં એમની પ્રેમાળતા અને અંતરની પ્રસન્નતાને કારણે એમની પાસે ઘડીક બેસીએ ત્યાં એમના વિનોદી સ્વભાવની પ્રસાદી મળી જ રહે. એમના એ વિનોદ એમના સતત ચાલુ રહેતા ચિંતન મનનને કશી મુશ્કેલીમાં ન મૂકે. માર્ગદર્શન મેળવનારનો ગુંચવાયેલા કોકડાનો ઉકેલ બતાવતા ઘડીભર ગંભીર થઈ જાય. સતત પ્રયાસો અને સતત સાધના કરવાની પ્રેરણા અને બળ લઈને જ આવેલા ભાઈ બહેનો કંઈક સમાધાન કંઈક પ્રસન્નતા મેળવીને જાય.

સત્યશીલ હોવા છતાં પ્રેમાળતાથી સત્યસેવનની કઠિનાઈને કિશોરલાલભાઈ હળવી કરી દેતા. બાપુના પ્રસંગમાં આવ્યા પછી પણ એમની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને કશી ઝાંખપ ન લાગી.

૧૯૨૪–૨૫ નાં વર્ષોમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ભારે કસોટીમાંથી પસાર થઈ રહી હતી. બાપુનાં સત્ય અને અહિંસાની કસોટી પર વિદ્યાપીઠનું સંચાલન થતું. કેળવણીમાં તો સો ટકા રાષ્ટ્રીયતા અને મૌલિકતા ખરી જ. પરંતુ એના સંચાલનમાં પણ સત્ય અહિંસાનો પૂરો આગ્રહ રહેતો. થોડાક અનુભવ પરથી બાપુ સમજી ગયા કે પ્રજાના માનસનું આમૂલ પરિવર્તન કરી સમાજની પુનઃરચના સત્ય અને અહિંસાના પાયા પર કરવી હશે તો પ્રચલિત 'યુનિ-વર્સિટી'નું બંધારણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને તો રુંધી જ નાખશે. બાપુએ વિદ્યાપીઠની સેનેટ સિંડીકેટની સભા બોલાવી. મારું સદ્ભાગ્ય કે હું તે વખતે વિદ્યાપીઠના સેનેટમાં સ્નાતક મતદાર મંડળ તરફથી પ્રતિનિધિ તરીકે હતો. પ્રશ્નની ગંભીરતા બધા સમજી ગયા હતા. સંજોગવશાત્ કિશોરલાલભાઈ સભામાં હાજર ન હતા. તે પ્રસંગે બાપુએ એમનો ઉલ્લેખ કરતાં એમને અને એમના જીવનને જે ભવ્ય અંજલિ આપી તે જ આપણને સમજાવી દે છે કે કિશોરલાલભાઈ કંઈ બાપુના માત્ર ભક્ત અને અનુયાયી ન હતા. બાપુએ તે પ્રસંગે જણાવેલું:

"કિશોરલાલની સલાહ મારે માટે ઘણી કીમતી છે. મારી પાસે આવીને વર્ષોથી એ બેઠા છે છતાં હું જાણું છું કે એમની સત્યશોધકની દૃષ્ટિ એટલી બધી મૂળગામી અને સ્વતંત્ર છે કે એ મારી પાછળ પાછળ નથી આવતા,' અમે બન્ને સત્યની શોધમાં સમાન્તર માર્ગે જ ચાલી રહ્યા છીએ."

આ પ્રસંગે હું તો નવો નવો વિદ્યાપીઠનો સેવક થયેલો. વિદ્યાપીઠની હૂંફમાં અમારી મુંબઈ રાષ્ટ્રીય શાળા ચાલતી હતી. મારી ઉંમર માંડ ૨૫ વર્ષની. વિદ્યાપીઠે તાજેતરમાં શિક્ષણના પ્રશ્નોને વિચારવા માટે પાક્ષિક કાઢેલું. શ્રી કાલિદાસભાઈ દવે તેના સંપાદક હતા. મારી પાસે એમણે લેખો માગેલા. મને યાદ છે તેમ મેં 'શિક્ષણની કૃત્રિમતા' અને 'આત્મવિકાસનું શિક્ષણ' એવા બે લેખો સહજભાવે લખેલા અને તે પ્રગટ થયેલા. કિશોરલાલભાઈએ તે વાંચ્યા. સાન્તાક્રુઝ એમના ભાઈને ત્યાં આવેલા એક વાર સાન્તાક્રુઝ સ્ટેશન પર હું ટ્રેનની રાહ જોતો હતો. કિશોરલાલભાઈએ મને ઓળખ્યો, મારા લેખ અંગે વાતો કરતાં પૂછ્યું:

"તમે આ લેખો લખતાં પહેલાં શિક્ષણ વિષેનાં સારાં પુસ્તકો વાંચેલાં ?"

હું વિચારમાં પડ્યો અને પછી જણાવ્યું:

"ના. રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક છું એટલે અનુભવ–અવલોકનને પરિણામે જે વિચારો થયા તે મેં લખી મોકલ્યા."

મને માર્ગદર્શન આપતાં એમણે જણાવ્યું:

"તમારી એ ટેવ ચાલુ જ રાખજો. બહુ પુસ્તકોના વાચન અભ્યાસ આપણાં અનુભવ અવલોકન મૌલિકતાને ચુંથી નાખે છે."

આજે તો એ પ્રસંગને ૩૮ વર્ષ થઈ ગયાં. કંઈક લખવાની ટેવ તો મેં ચાલુ જ રાખી પરંતુ તે પ્રસંગે કિશોરલાલભાઈએ મને જે પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપ્યાં તે મારે માટે હમેશાં ઉપયોગી અને બળ આપનાર રહ્યાં છે. પુસ્તકોના અભ્યાસ કરતાં જીવનમાં અનુભવ, અવલોકન અને ચિંતનની ટેવ બધા જ કાર્યમાં મને કેટલી બધી ઉપયોગી નીવડી છે! એ ટેવને પરિણામે યત્કિંચિત જે કંઈ પ્રવૃત્તિઓ હું કરું છું તે ઠીક ઠીક પ્રગતિશીલ રહી શકી છે.

કિશોરલાલભાઈના અલ્પ પરિચય પછી તો મારા જીવનમાં એમનું માર્ગદર્શન અને એમની પ્રેરણા મેળવવાના પ્રસંગો મને મળતા જ ગયા. અમારા સદ્‌ભાગ્યે ૧૯૨૭–૨૮ના અરસામાં સંજોગોવશાત્ કિશોરલાલભાઈને મુંબઈ રહેવું પડ્યું. કંઈક તો પ્રવૃત્તિ કરવી જ એ દૃષ્ટિએ પૂ. બાપુની સલાહથી અમારી રાષ્ટ્રીય શાળાના એ શિક્ષક થયા. આચાર્ય ગોકુળભાઈ વય, ઉંમરે નાના અને અભ્યાસમાં પણ કિશોરલાલભાઈ કરતાં બહુ પાછળ; છતાં કિશોરલાલભાઈએ એમને જ આચાર્ય તરીકે અપનાવી પોતે માત્ર શિક્ષક થયા. આ પ્રસંગોમાં ઉત્તમ આચાર્ય તરીકે ગોકુળભાઈની પ્રતિભા હતી તે અને કિશોરલાલભાઈ જેવા સત્યનિષ્ઠ વિદ્વાન અને તપસ્વી કેળવણીકારની અપાર નમ્રતા હતી. ૨॥ વર્ષ ઉપરાંત અમારા સદ્‌ભાગ્યે અમે કિશોરલાલભાઈના નિકટતમ પરિચયમાં આવ્યા. આ સમય દરમ્યાન કિશોરલાલભાઈના અને ગોમતીબહેનના જીવનનાં દર્શનથી અમે પાવન થતા. એ સમય દરમ્યાન કેટલાય પ્રસંગો બની ગયા જેમાં કિશોરલાલભાઈએ અમને કેટલું બધું અવનવું માર્ગદર્શન અને બળ આપ્યાં.

'૩૦ની લડતના દુંદુભિ વાગ્યા. સત્યાગ્રહની લડતમાં સમર્પણ થવા વીલેપાર્લેમાં અસેઆગમેલી અમારી મુંબઈ રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ થનથની રહ્યાં ૨ાા વર્ષ દરમ્યાન કિશોરલાલભાઈએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની જે તેજસ્વિતા અમારી શાળામાં પ્રગટાવી તેને પરિણામે જ અમારી રાષ્ટ્રીય શાળાના નવા મકાનમાં મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતની સત્યાગ્રહ છાવણી નંખાઈ. અમારી શાળાના શિક્ષક કિશોરલાલભાઈ પ્રથમ સત્યાગ્રહી થઈ સેનાપતિ શેઠ જમનાલાલજી અને આચાર્ય ગોકુળભાઈ સાથે ૨ાા વર્ષ માટે જેલમાં પહોંચી ગયા.

આ જ સમય દરમ્યાન કિશોરલાલભાઈએ મારા જીવન ઘડતરમાં અમૂલ્ય ભાથું બાંધી આપ્યું. કુટુંબસેવા કે દેશસેવાના મંથનમાં હું પડેલો. કિશોરલાલભાઈ મારી મૂંઝવણ સમજી ગયા! મારાં માતુશ્રી, ભાઈઓ અને બહેનોના પરિચયમાં એ આવેલા એટલે અમારા કુટુંબની પરિસ્થિતિથી થોડા તો પરિચિત હતા. સાંજનો સમય હતો. બહુ જ નિખાલસતાથી મારી બધી મૂંઝવણ સમજી લીધી. અને ઉત્તમ માર્ગદર્શન આપ્યું. મારા વિચારો તરત જ દૃઢ થઈ ગયા અને કુટુંબનો ત્યાગ કરી દેશસેવામાં જીવન સમર્પણ કર્યું. કિશોરલાલભાઈની પ્રેરણાથી હું મને મળી અને એમના જેવા વિવેક વિનય દક્ષ શ્રેયાર્થીનું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન મળ્યું.— એટલે જ કુટુંબ ત્યાગ કર્યો છતાં મારાં માતુશ્રી, ભાઈઓ અને બહેનોના પણ આશીર્વાદબળ પર હું આજે યતકિંચિત કામ કરી શકું છું. મારા જીવનની એ ધન્ય પળ હતી કિશોરલાલભાઈ મારા જીવનના કેવળ માર્ગદર્શક જ નહિ પણ પ્રેમાળ ચોકીદાર પણ છેવટ સુધી રહ્યા. મારાં માતુશ્રી અને ભાઈ બહેનોનું પણ સદ્‌ભાગ્ય કે કિશોરલાલભાઈના એઓ નજીકના સત્સંગમાં આવ્યાં અને છેવટ સુધી રહ્યાં.

રાષ્ટ્રીય શાળાના તે વખતના કેટલાક તેજસ્વી વિદ્યાર્થીના કેટલાયે પ્રશ્નોમાં પણ કિશોરલાલભાઈએ અમને ખૂબ જ મદદ કરી. એક વિદ્યાર્થીની ઉમ્મર માંડ ૧૬ વર્ષની છતાં એનાં માતુશ્રી તેનું ઝટ લગ્ન કરવા માગતાં હતાં. એ વિદ્યાર્થીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ને ખાદીનો ખરાબર રંગ લાગેલો. 'હાલ તો લગ્ન નથી જ કરવાં' એવો એનો મક્કમ છતાં શાંત નિર્ધાર જોઈ એ વિદ્યાર્થીએ નાનકડો કૌટુંબિક સત્યાગ્રહ કર્યો અને તે સફળ થયો. કિશોરલાલભાઈના રોજ રોજના માર્ગદર્શન હેઠળ એ સત્યાગ્રહ ચાલ્યો જેમાં એ વિદ્યાર્થી ગાંધીજીના આશીષ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો.

'૩૦-'૩૨ની લડત પછી કિશોરલાલભાઈ વર્ધા ગયા. '૩૧ની તહકૂબી વખતે અમે વીલેપાર્લે છાવણીમાં રહી નજીકનાં ગામોમાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ ચલાવતા. એ જ સમય દરમ્યાન ગ્રામસેવકો તૈયાર કરવા અમારી રાષ્ટ્રીય શાળાએ ગાંધી વિદ્યાલય શરૂ કર્યું. કિશોરલાલભાઈ એમાં પણ શિક્ષણ તરીકે કામ કરતા. ગાંધી વિચાર પર એમણે જે વાતો કરી તે 'ગાંધી વિચાર-દોહન'ની પુસ્તિકાના રૂપમાં, પ્રગટ થઈ. સવારની પ્રાર્થના સમયે એમણે ગીતા પર વાતો કરી ને તે 'ગીતામંથન'ના પુસ્તક તરીકે પ્રગટ થઈ.* 'જીવન શોધન'નું પુસ્તક પણ રાષ્ટ્રીય શાળાના સમયમાં જ એમણે લખેલું.

'૩૨ની લડતમાં ખેર સાહેબ અને કિશોરલાલભાઈ સાથે જ જેલમાં જવાનું અને એ વર્ષનો આરામ કરવાનું મને સદ્‌ભાગ્ય મળ્યું. '૩૪ પછી ગાંધી સેવા સંઘમાં હું જોડાયો. કિશોરલાલભાઈ એના પ્રમુખ એટલે એમનો સત્સંગ તો ચાલુ જ રહ્યો. દશાડી ગ્રામ સેવા

* એ બન્ને પુસ્તકોની પહેલી આવૃત્તિ પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.—સંચાલક

કરવા હું સ્થિર થયો ત્યાં પણ એમનું માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું ગાંધી કુટિર કરાડીની સંસ્થાનું બંધારણ પણ એમણે જ તૈયાર કરી આપેલું.

પ્રસંગોની પરંપરામાંથી થોડાક પ્રસંગો અત્રે આપ્યા છે કિશોરલાલભાઈનું શરીર નબળું હતાં એમનો તેજસ્વી આત્મા એ સુકલકડી શરીરમાં કામ કરી રહ્યો હતો એનો ભવ્ય અનુભવ '૪૨ની લડતમાં મળ્યો

એમની સત્યનિષ્ઠા એટલી પ્રખર અને તેજસ્વી હતી કે એ સત્યને માર્ગે જતાં એમણે જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવ્યા ત્યારે અપ્રતિમ વીરતા જ બતાવી હતી. એમના જીવનની પ્રત્યેક રહેણીકરણીમાં તેમ જ બીજા સાથેના એમના વ્યવહારોમાં એમણે અહિંસાને એટલી બધી વણી લીધી હતી કે સર્વ પ્રત્યેના અનન્ય પ્રેમથી સત્યાસત્યથી ભીંજાયેલા રહ્યા હતાં, જ્યાં પ્રતિકાર કરવાની જરૂર ઊભી થતી ત્યાં એમણે અદ્‌ભુત કહી શકાય એવી વીરતા બતાવી હતી. ૧૯૪૨ની ભવ્ય અને ભયંકર લડત આવી પડી ત્યારે એમની તબિયત તો એટલી નબળી અને એટલી જ પીડાકારક હતી લડત શરૂ થયાને માંડ દસ બાર દિવસ થયા હશે એટલે વર્ધામાં એમને પકડવા પોલીસ આવી કિશોરલાલભાઈ હરેગેમરેગેના મનનો સાક્ષાત્કાર કરવા આવી નબળી તબિયતને પણ ગણી રહ્યા હતા એ સમજતા કે આ તો ઈશ્વરના ખેલ ખેલવાના છે અને જીવનને તેમ જ તબિયતને તો હોમી જ દેવાની છે પકડાયા પછી એમણે સાથે કશું જ લીધું નહિ અને હસતે મુખે ચાલ્યા ગયા મને યાદ છે તે પ્રમાણે એમને નાગપુર જેલમાં લઈ ગયા તરત જ ત્યાં એમની સામે ભયાનક પ્રસંગ આવીને ઊભો રહ્યો આખરી સંગ્રામ હતો એટલે સરકારે પણ જુલમ તેમ જ ત્રાસ કરવામાં માઝા મૂકી હતી જેલમાં જ ભારે અત્યાચાર કેટલાક કેદીઓ પર થઈ રહ્યો હતો આવા ભયાનક અત્યાચારના મૂક સાક્ષી રહેવું કિશોરલાલભાઈ માટે તદ્દન અશક્ય બન્યું જેલના વડા સાથે એમણે પત્ર વ્યવહાર તેમ જ વાટાઘાટો શરૂ કરી પરંતુ એમનું કોણ સાંભળે? એમનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો સત્યની વેદી પર અહિંસાને રસ્તે પ્રતિકાર કરવા માટે એમના કૃશ શરીરમાં રહેતા તેજસ્વી આત્માએ જેલઅધિકારીઓને ઈશ્વરનો પડકાર ફેંક્યો અભયને ગીતામાં જે પ્રધાનપદ દિવ્ય સંપત્તિમાં આપ્યું છે, એ અભયને કિશોરલાલભાઈ વરેલા હતા એમણે જેલઅધિકારીઓને ૨૩–૯–૪૨ને દિવસે જે વીરતાભર્યો પત્ર લખેલો તેની લીટી લીટીમાં કિશોરલાલભાઈની અહિંસા અને એમની અપ્રતિમ સત્યનિષ્ઠા તેમ જ વિરોધી પ્રત્યેનું પણ આવા કપરા સમયમાં નીતરી રહેલું વાત્સલ્ય ઝળકી રહ્યું છે એ આખો યે પત્ર સમજવા જેવો છે.

"ગઈ કાલે મારા સાથીઓ અને મેં તમને અરજી કરેલી તેનો તમે અસ્વીકાર કર્યો છે હવે મને લાગે છે કે મારાથી આ જેલમાં મારી માનસિક સ્વસ્થતા જાળવી શકાય એમ નથી મેં આથી નિશ્ચય કરી લીધો છે કે થઈ રહેલા અન્યાયોનું નિવારણ ન થાય ત્યાં સુધી અથવા આ જેલમાં મારે એના મૂક સાક્ષી રહેવું પડે ત્યાં સુધી, મારે અન્નપાણી છોડી દેવાં. મારી એટલી માગણી છે કે મારા ઉપર સહન કરવા મને શાંતિમાં તમે રહેવા દેશો અને મારા પર હવે પછી કશી માનસિક અથવા શારીરિક જબરજસ્તી નહિ કરો જ્યારે અધિકારીઓને એમ લાગી આવે કે મારું જીવન લાંબું દુઃખદ અને કેવળ ભારરૂપ થઈ પડ્યું છે ત્યારે આ પત્ર દ્વારા હું સરકારના અમલદારોને

અધિકારો આપતો જાઉં છું કે મને યોગ્ય ઝેરની દવા આપી મારા જીવનનો અંત આણી દેવો. આજથી જ હું આવા પ્રસંગ માટે બધાને જ જેને લગતી જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરી દઉં છું. પરંતુ હું ચેતવણી આપું છું કે કોઈ પણ સંજોગોમાં કોઈએ પણ કોઈ પણ રીતે દારૂ કે રસી કે કોડલીવર તેલ કે એવી કોઈ પ્રાણીહિંસાથી ઉપજાવેલી વસ્તુથી મારા શરીરને ભ્રષ્ટ ન કરવું.

"જીવનમાં કોઈની તરફ પણ મેં અજાણતાં પણ કશો દ્વેષ નથી જ રાખ્યો એ કહેવું મારે માટે મુશ્કેલ છે. પરંતુ હું એટલું તો ખાતરીથી કહી શકું છું કે એવો દ્વેષ કોઈ તરફ પણ અજાણતા પણ ન રહે એવા મારા પ્રયાસો હંમેશાં રહ્યા છે. હું આશા રાખું છું કે હું બેભાન થઈ જઈશ તે પહેલાં જે કાંઈ થોડીઘણી પણ એવી દ્વેષવૃત્તિ મારામાં હશે તે મેં દૂર કરી જ દીધી હશે. ભગવાન તમને, સરકારને અને મને સત્યનો પ્રકાશ આપો.

મિત્રભાવે તમારો
કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

જેલ, તા. ૨૩-૯-૪૨

કેટલી ભવ્ય નીડરતા અને છતાં વિરોધી પ્રતિ પણ કેટલો નિ:સીમ પ્રેમ !

એમની તપસ્યાનો આ આકરો તાપ અધિકારીઓ જીરવી ન શક્યા અને એ પત્ર મળતાં જ એમને બીજી જેલમાં મોકલી દીધા.

કિશોરલાલભાઈનું જીવન આવી કંઈ કંઈ અદ્‌ભુત અને અલૌકિક ઘટનાઓથી ભરપૂર રહેલું. આજે તો પુણ્યાત્મા કિશોરલાલભાઈ આપણને મૂકીને ચાલ્યા ગયા છે છેવટ સુધી એમના કૃશ શરીરમાં રહેલા પ્રતાપી અને તેજસ્વી આત્માને કોટિ કોટિ વંદન કરતાં એટલો જ પરમ કૃપાળુને પ્રાર્થના કે એમના જીવનની એ જ્યોતિની કંઈક ચિનગારીથી આપણે આપણા જીવનને સદા ઉજાળતા રહીએ.

ગાંધી કુટિર, કરાડી
તા. ૧૨-૮-૬૩ : ગોકુળ અષ્ટમી

★

એની હું જોઉં છું વાટ

પૂજાલાલ

એની હું જોઉં છું વાટ — શાશ્વતીના સ્વરાજ્યની :
સીડી જ્વાલામયી ઊર્ધ્વ ઊર્ધ્વ આરોહતો જતો,
જોતો વિશાળતા સીમહીન વિસ્તરતી જતી,
નિવાસ નિત્યનો એમાં વાંછું, દીવાલ હો' ન જ્યાં.

દિક્કાળ ગોચરી ગમ્ય વટાવી પાર પારના
અપારે આત્મપંખીડું ચરમે છે ચગાવવું :
મુક્ત મુક્ત કરી મારાં ચિંતનો ચિદ્વિહારનાં
વિશ્વદર્શનનાં દિવ્ય પ્રતિવેશી બનાવવાં.

વિશ્વગ્ જ્યોતો નેત્રને નીરવી છે,
છે સોનેરી ઝીલવા સત્પ્રવાહો,
સર્વાત્માને પ્રેમનો પિંડ અર્પી
આનંદોના અબ્ધિએ લ્હેરવું છે.

માટીના મર્ત્ય આ મારા માનવી કાળ-કોષમાં
પીયૂષો, પ્રભુનાં પીણાં ભરવાં ભવ કારણે.

ઋતંભરા શક્તિ નિપેવવી છે
સત્ય પ્રતિષ્ઠાર્થે સમસ્ત સત્ત્વે,
અસત્ સતે લીન કરી દઈને
શિવે બધું સુંદર છે બનાવવું.

હોડમાં મુજ સૌ મૂકી અગાધે ઝંપલાવવું;
નિત્યના નિધિઓ કાં તો, કાં તો નિત્ય લયે જવું.

દાન

શાન્તિલાલ ઠાકર, એમ. એ., બી. ટી.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં દાનનો બહુ મહિમા ગાયો છે. દાન અનેક પ્રકારનાં હોઈ શકે છે: અન્નદાન, વસ્ત્રદાન, ભૂમિદાન, વિદ્યાદાન, રત્નદાન, હિરણ્યદાન, ધનદાન, ગૃહદાન વગેરે. તેમાં બધાં દાનોમાં અન્નદાન માટે બહુ વિચાર કરવાનો હોતો નથી. ગમે તે માણસ હોય, ભિખારી કે સાધુ, સારો કે ખરાબ—પણ દેહ ટકાવવા માટે તેને ભોજનની જરૂર છે. તે રાંધ્યા અનાજને વેચી શકતો નથી. ખરાબ ભિખારી પૈસાનો દુરુપયોગ કરી શકે છે; ગાંજો, ભાંગ, બીડી, શરાબ લાવી વ્યસન કરી શકે છે; વિલાસની ચીજો ખરીદી દેહને મોજશોખ આપી શકે છે. પણ ભૂખ્યાને જમાડવામાં આવા કોઈ દુરુપયોગની શકયતા નથી માટે ભૂખ્યાને અન્નદાન આપવામાં ઝાઝો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. કહ્યું છે કે—

> अन्नदानं महादानं विद्यादानं महत्तरम् ।
> अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवं तु विद्यया ॥

અન્નદાન મહાન દાન છે. પણ વિદ્યાદાન તેથી વધારે મહાન છે. કારણ કે અન્નથી એક ટંકની ભૂખ ભાગે છે. ફરી તો તેને પેટ માટે માગવાનું રહે છે. પણ વિદ્યાથી તે જીવનપર્યંત સ્વમાનભેર રોટલો રળી શકે છે. માટે વિદ્યાદાન અન્નદાન કરતાં વધારે મહાન છે. આ વિદ્યા એટલે કોઈ કસબ, હુન્નર, હાથઉદ્યોગ—જેના વડે તે જિંદગી સુધી રોટલો રળી ખાય.

દાનના ગીતામાં ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. યોગ્ય કે અયોગ્ય પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના, યોગ્ય દેશ, કાળ, દાનપાત્રની જરૂરિયાત શી છે તેનો વિચાર કર્યા વગર, અપમાનજનક રીતે તેને બોલાવીને, તિરસ્કારપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે છે, તે તામસિક દાન કહેવાય છે. ઘણા માણસો ભિખારીને ચાર આઠ આના કે ભોજન કે વસ્ત્ર આપે છે, પણ સાથે સાથે સંભળાવીને આપે છે કે 'છે તો જાડો તગડો. મજૂરી કરને. રેલવે પરથી પોટલાં ઊંચકી લાવને. માગતાં શરમ નથી આવતી?' આમ કહીને આપવું તે કરતાં તો બોલ્યા સિવાય યથાશક્તિ પ્રેમથી આપવું તે વધારે સારું છે.

પોતાની કીર્તિ વધે કે 'ફલાણા ભાઈ તો મહાન દાની છે. ગરીબગુરબાં તેને બારણેથી ખાલી હાથે પાછાં જતાં નથી' તેવા આશયથી પ્રેરાઈને, દંભપૂર્વક, મોટાઈથી, પોતાના પૈસાનું કે શ્રીમંતાઈનું પ્રદર્શન કરવા માટે, ફલની ઈચ્છા સાથે—સ્વર્ગાદિક ઉચ્ચ લોકમાં ગતિ થાય તે હેતુથી, દાતાપણાના અભિમાનપૂર્વક જે અન્ન, વસ્ત્ર, ધન, વિદ્યા વગેરેનું દાન અપાય, તે રાજસ-દાન છે. તેનું ફળ નશ્વર છે, અંતવાળું છે, અલ્પ છે.

વ્યક્તિને શેની જરૂરિયાત છે તે બરાબર વિવેકપૂર્વક સમજીને, યોગ્ય સમયે—બરાબર ટાંકણે યોગ્ય સ્થળે, યોગ્ય વસ્તુનું, સન્માનપૂર્વક, પ્રેમથી જે દાન અપાય, અને જેમાં ફળની ઈચ્છા ન રખાય અને દાતાપણાનું અભિમાન પણ ન હોય, તેને સાત્ત્વિક દાન કહેલું છે. તેનું ફળ મહાન છે. તે ચિત્તની શુદ્ધિ કરે છે. તે પ્રભુપ્રાપ્તિમાં મહાન મદદ કરે છે, ચિત્તનો

વિસ્તાર કરે છે, એકતા અને અભેદ તરફ પ્રગતિ સધાવે છે, આત્મપ્રાપ્તિમાં સહાયક છે. માટે તે દાન ત્રણેય પ્રકારનાં દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

સૌથી શ્રેષ્ઠ દાન તો બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ યોગ્ય અધિકારીને આત્મવિદ્યાનું દાન કરે તે છે. તે દાનથી પેલો જિજ્ઞાસુ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેને પછી સંસારના કલેશો પ્રાપ્ત થતા નથી. તેની અવિદ્યાની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. તેને માટે નિરંતર નિરતિશય સુખ જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તે સૌથી શ્રેષ્ઠતમ દાન છે.

દાન લેવા માટે પણ યોગ્યતા કેળવવી પડે છે ભિખારીની વાત તો ઠીક. પણ બ્રહ્મચુ-બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ સમાજસેવક કે ધર્મસેવક, સારી સંસ્થાને ચલાવનાર સજ્જન દાન લેતાં પહેલાં બહુ વિચાર કરે તે જરૂરનું છે. તેને માથે તે ધનનો સાગમાં સારો ઉપયોગ કરવાની અને અનેક લોકોનું કલ્યાણ થાય તે રીતે તે સંસ્થા ચલાવવાની જવાબદારી આવી પડે છે. જો તે તેમ કરવામાં ચૂકે, તો તે પ્રભુનો, સમાજનો, ધર્મનો ગુનેગાર થાય છે અને તેનું બૂરું ફળ તેને ભોગવવું પડે છે.

શાસ્ત્રોના કહ્યું છે કે સંન્યાસીએ ભિક્ષાનું અન્ન જમતા પહેલાં સવાત્રણ લાખ પ્રણવના મંત્રો કરવા જ જોઈએ, વિશ્વના કલ્યાણના સંકલ્પ તેના અંતઃકરણમાંથી આસપાસના વાતાવરણમાં ફેલાવા જ જોઈએ; નહિ તો તેને ભિક્ષાના અન્નનો પણ અધિકાર નથી.

જાહેર ફંડોના પૈસાના સદ્વ્યય માટે મહાત્મા ગાંધીજી બહુ ચીવટ રાખતા, અને પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખતા, કરકસર કરતા અને કરાવતા, ચાલીને જવાય તો રેલવેનો ઉપયોગ ન થાય એમ સૂચવતા, તેનું કારણ આ જ હતું. સમાજકલ્યાણ કરવા માગનારને, વિશ્વકલ્યાણ સાધવા ઇચ્છનારને મોજશોખ કરવાની સદંતર મનાઈ છે. તે દેહાત્મબુદ્ધિ રાખી પોતાનાં શોખ-સગવડ માટે તે ફંડના પૈસા ખરચે, તો નરકમાં પડે છે તે તો માત્ર બે ટંક સાદા ભોજનનો જ અધિકારી છે. તેણે તો વિશ્વકલ્યાણના યજ્ઞમાં પોતાની જાતને હોમી દીધી છે; પછી તેને સુખસગવડ કેવાં ? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

> ब्राह्मणस्य च देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।
> तपसे ब्रह्मज्ञानाय प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥

બ્રાહ્મણનો—બ્રહ્મજિજ્ઞાસુનો—વિશ્વકલ્યાણનો યજ્ઞ કરવા માગનાર સજ્જનનો દેહ ઇન્દ્રિય સુખો માટે, ક્ષુદ્ર કામનાઓના ઉપભોગ માટે નથી. તે તો તપ કરવા માટે છે. બ્રહ્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે જ, અને શરીર છૂટી ગયા બાદ અનંત અવિનાશી બ્રહ્મસુખને પ્રાપ્ત કરવા માટે છે.

બધાય ઉચ્ચ આદર્શને વરેલા માણસોએ એમ જ કરવું જોઈએ. જે સમાજમાં, દેશમાં આવા બ્રાહ્મણજીવીઓ વધારે સંખ્યામાં હોય છે, તે સમાજ અને દેશ ઉચ્ચ દરજ્જે પહોંચે છે, ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરે છે, વિશ્વમાં આબરૂ મેળવે છે જે દેશમાં સ્વકેન્દ્રી, સ્વાર્થી, ક્ષુદ્ર સુખની કામનાવાળા, પામર જીવોની સંખ્યા વધારે હોય છે તે દેશ આઝાદી મેળવી શકતો નથી, તે વિજ્ઞાનમાં, ધર્મમાં, કલાઓમાં, ઉન્નતિમાં આગળ વધી શકતો નથી પ્રગતિ સાધી શકતો નથી. આ વાત આપણે અત્યારની કટોકટીમાં ખૂબ ખૂબ યાદ રાખવાની જરૂર છે.

કાર્નેગી—જગતનો અબજપતિ, લોખંડનો રાજા કહેતો કે ' મને શ્રીમંતાઈમાં મરવામાં શરમ આવે છે.' તેનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે શ્રીમંતનો ધર્મ છે કે તેણે આમાર્થિકપણે

પ્રાપ્ત કરેલો પૈસો જનકલ્યાણ માટે મુક્ત હાથે દાનમાં આપવો જોઈએ. તેણે પોતાની કમાણીનો ૯૦ ટકા હિસ્સો જગતના કલ્યાણ માટે, વિદ્વત્તાના પ્રચાર માટે, વિશ્વશાન્તિની સ્થાપના માટે, વિજ્ઞાનની માનવકલ્યાણકારી શોધખોળો માટે દાનમાં આપ્યો હતો. બીજા એક દાનવીરે પોતાના મિત્રને કહેલું કે 'હું જે આ મોટી રકમો દાનમાં આપું છું, તે તમને નથી ગમતું. પણ તે મારા સ્વાર્થ માટે જ છે.' It is investing in infinity'—તે તો અનંત શાશ્વતીમાં હું મારી મૂડીનું રોકાણ કરું છું.' આવા મહાનુભાવો માનવજાતિના પરમ ઉપકાર કરનારા મહાત્માઓ જ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કર્ણ જેવો દાનેશ્વરી પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પોતાને સૂર્યદેવે આપેલાં કુંડલ દાનમાં આપી દીધાં હતાં—કે જે તેના જીવનને ટકાવી રાખનાર, બલપ્રદ શક્તિસ્રોતરૂપ હતાં. તેણે પોતાના દાંતની સોનાની રેખ પણ મરતી વખતે દાનમાં આપી દીધી હતી. તેનું કવચ પણ તેણે દાનમાં આપી દીધું હતું, અને પરિણામે તે અભેદ્ય મટી ગયો હતો અને અર્જુનને હાથે મરાયો હતો. આવા દાનેશ્વરીઓને ધન્ય છે.

ભામાશાએ રાણા પ્રતાપને મોગલો સામે લડવા સેના ઊભી કરવા પોતાની સમગ્ર સંપત્તિ ભેટ કરી હતી, અને મેવાડનું ગૌરવ જાળવ્યું હતું તે વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. કહ્યું છે કે—

એકલ દેતા દાન જે, એકલ જુઝત જંગ;
એકલ જગનિંદા સહે, તે વીરોને રંગ।

મહાભારતમાં અનુશાસન પર્વમાં અન્નદાન, વસ્ત્રદાન, સુવર્ણદાન, ભૂમિદાન વગેરે દાનોની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. ગોદાનનો મહિમા પણ ખેતીપ્રધાન હિંદમાં પહેલેથી ગવાતો આવ્યો છે. પ્રેમથી, નિઃસ્વાર્થપણે, પૈસા લીધા સિવાય—કન્યાવિક્રય ન કરતાં, યથાશક્તિ તેને વસ્ત્રાભૂષણ આપી પરણાવવી—કન્યાદાન કરવું તેને પણ ઉત્તમ દાન કહ્યું છે, કારણ કે તેથી બીજાનું ઘર ઉઘાડું રહેવાનું છે. કન્યા તો સંસ્કૃતિના સત્ત્વનો કોષ છે, ખજાનો છે, ભંડાર છે, સંસ્કારોને સાચવવાની પેટિક છે, રક્તશુદ્ધિ અને ખાનદાની, ધાર્મિકતા અને આધ્યાત્મિકતા વંશપરંપરા દ્વારા આપવા માટેનું અમોઘ સાધન છે. માટે તો કહેવાયું છે કે 'પુરુષ બગડે તો એક વ્યક્તિ જ બગડે છે, પણ સ્ત્રી બગડે તો આખું કુટુંબ, આખો વંશ, આખી વંશપરંપરા બગડે છે.'

દાન આપવાથી ચિત્તની ઉદારતાનો વિકાસ થાય છે, અભેદનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર પામે છે, ભાઈચારો વધે છે, હમદર્દી–સહાનુભૂતિ વિસ્તરે છે, પ્રેમની સરહદો વિશાળ બને છે, બધે પ્રભુનું દર્શન કરવામાં એક પગથિયું આગળ વધાય છે. માટે તો એક સંત પોતાની ઝૂંપડીમાં ચોરી કરવા આવેલા ચોરો નિરાશ થઈ પાછા ન જાય, માટે તેમને પોતે ઓઢેલો કામળો આપી રાજી થયા હતા! એક સંત પોતાના ભાણામાંથી રોટલો લઈને દોડી જતા કૂતરા પાછળ દોડી ગયા, અને તેને ઘી ચોપડતાં કહ્યું, 'ભગવાન! પ્યારા પ્રભુ! એકલો રોટલો પેટમાં નડશે. માટે લ્યો, જરા તેને ચીકટ કરી આપું!' આવી હોય છે સંતોની દાનપરાયણતા, પ્રેમભાવના.

આવાં દાનની વૃત્તિ માનવજીવનનો વિકાસ કરવામાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કંજૂસ એકલપેટો હોય છે, સ્વાર્થી હોય છે, સ્વકેન્દ્રી હોય છે, સંકુચિત મનોવૃત્તિવાળો હોય છે. માટે ગીતામાં કહ્યું છે કે—भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्, જે કેવળ પોતાને માટે રાંધે છે, બીજાઓને જમાડી જમતા નથી, તે અન્ન નહિ પણ પાપ જ ખાય છે. તેઓ દેવોના ચોર છે. વિશ્વની શક્તિઓ પાસેથી પોતાનું જીવન ટકાવવા તે હવા, પાણી, પ્રકાશ, ભૂમિ, જળ વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે; બીજાઓની મહેનતથી પેદા કરેલાં વસ્ત્ર, અન્ન, દવા, પુસ્તક વગેરેનો ઉપભોગ કરે છે. પણ બદલામાં વિશ્વના કલ્યાણ માટે કંઈ કરતા નથી—દાન દેતા નથી, તેઓ પાપભાગી થાય છે-केवलाघो भवति केवलादी । શ્રુતિ કહે છે કે–કેવળ પોતે એકલો જ પેટ ભરનાર માત્ર પાપભાગી પાપભોગી જ થાય છે.

માટે યથાશક્તિ–પોતાના સગાંવહાલાંને પીડા ન થાય તે રીતે–યોગ્ય પાત્રને–યોગ્ય દેશ-કાળમાં દાન કરવું જ જોઈએ પછી તે પોતાની રીતે ધનનું, વિદ્યાનું, વસ્ત્રનું, પુસ્તકનું, અન્નનું–ગમે તે હોય. Charity begins at home. પોતાનાં સગાંવહાલાંનું પોષણ બરાબર થયા પછી જ યોગ્ય રીતે, યોગ્ય વ્યક્તિને, યોગ્ય વસ્તુનું દાન કરવું તે બહુ જરૂરી છે. આવો છે દાનનો મહિમા. તે જીવનવિકાસમાં અગત્યનું મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

ઝાડા, મરડો અને સંગ્રહણી માટે

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ

એન્ટિ ડીસેન્ટ્રોલ એ અનુભૂત અને તાત્કાલિક ફળ આપનાર આયુર્વેદિક બનાવટ છે. ઈન્દ્રજવ, કડાછાલ, બીલીગર્ભ, નાગરમોથ, સુંઠ વગેરેના ઘનસત્વ અને અહિફેન તથા પર્પટીના યોગમાંથી બનાવેલ છે. અતિસાર, મરડો અને સંગ્રહણી માટે અત્યુત્તમ છે.

અતિસાર કે જેમા પાતળા પાણી જેવા અને વારંવાર દસ્ત થતા હોય, મરડો કે જેમાં લોહી અને પરૂવાળો, પેટમા ચૂંક સાથે, વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો થતો હોય, તેમજ સંગ્રહણી કે જેમા કોઈ વખત પાતળા, કઠણ, કાચા અગર પાકા દસ્ત થવા, ખાધેનુ અનાજ પાચન થયા વિના ઝાડા સાથે નીકળી જવું, દિવસ થાય પાછા બંધ રહે, વળી પાછા ઝાડા થાય તેમજ કોલેરા વગેરે રોગોમા આ દવા તુરત જ ફાયદો કરે છે.

આ બનાવટ જઠરાગ્નિ, દીપન પાચન અને આંતરડાને મજબૂત કરનારી છે સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વે માટે અત્યુત્તમ છે

૨૪ ગોળી બા. ૧ નો રૂા ૧, ૨૫૦ ગોળીના રૂા ૮

ઊંઝા ફાર્મસી. ઊંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

મુખ્ય રાજ્યના સેલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ –
ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની : રીલીફ રોડ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ

નિર્જન રસ્તો

સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઇ

રસ્તો સાવ નિર્જન હતો. મુંબઈમાં વસ્તી ખૂબ વધવાને લીધે ઘણે ઠેકાણે મકાનો બંધાઈ રહ્યાં છે તેમ આ રસ્તાની આસપાસ નવાં મકાનો બંધાતાં હતાં. કોઈક મકાનમાં કોઈક રડ્યુંખડ્યું આવીને રહ્યું હતું.

હજી રસ્તો કાચો બંધાયો હતો એટલે એના પર વીજળીના દીવાઓ ક્યાંથી હોય ?

સૂર્ય આથમી ગયો હતો, પણ સંધ્યાકાળનો ઝાંખો પ્રકાશ આછું તેજ આપતો હતો. આકાશમાં એકાદ બે તારાઓ ચમકતા હતા.

આવા નિર્જન રસ્તા પર ચાલતાં મને મનમાં થોડી બીક લાગતી હતી. એટલામાં મારાથી થોડે આગળ પણ આ જ રસ્તા પર એક પંદર-સોળ વર્ષની છોકરીને મેં ચાલતી જોઈ. એના એક હાથમાં નાની છત્રી હતી અને બીજા હાથમાં એક થેલી અને પૈસાની પર્સ હતી. થેલી ભારે હશે, કેમકે છોકરી સહેજ એક તરફ નમીને ચાલતી હતી.

આવા રસ્તા પર આ સમયે આમ જવું સલામતીભર્યું નથી એમ હું વિચાર કરતો હતો. તેની પાસે જઈને તેને ઉતાવળ કરવાની સૂચના આપવી કે કેમ તે પણ હું વિચારતો હતો. એટલામાં મારાથી થોડે આગળ એક બાજુની પગથી પરથી એક કાળા રંગનો માણસ અમારા રસ્તા પર આવ્યો અને પેલી છોકરીની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો !

આ માણસે એક ટૂંકું પાટલૂન અને કાળી લીટીવાળું સફેદ ખમીસ પહેર્યું હતું. પહેલાં મને એ માણસ પર કોઈ જાતની શંકા ન આવી, પણ જ્યારે તેણે પોતાનો વેગ વધારીને એ છોકરીની પાસે જવા માંડ્યું ત્યારે મને ચોક્કસ લાગ્યું કે એની દૃષ્ટિ એ પર્સ પર છે અને તે ઝૂંટવી લેવા માટેની જ તેની પેરવી છે.

આથી મેં પણ મારો ચાલવાનો વેગ વધાર્યો.'

પહેલાં તો મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે એ કાળો માણસ છોકરી પાસે જઈ પહોંચે તે પહેલાં હું જ તેની પાસે પહોંચીને તેને અટકાવું. પણ તેમ કરવા જતાં એ મને પાડી નાખે અને પછી પર્સ લઈને પલાયમાન થઈ જાય તો !

ના, ના; એના કરતાં તો એની પાછળ પાછળ જવું જ વધારે સારું છે એમ મેં વિચાર્યું. હું નાનો હતો ત્યારે જાપાની કુસ્તી જુજુત્સુની એક ચોપડી મને કોઈકે ભેટ આપી હતી પણ તે વાંચવાની દરકાર મેં કરી ન હતી. એ વાંચી હોત તો અત્યારે એ જ્ઞાન કેટલું ઉપયોગી થાત !

પણ, કંઈ નહિ. મારા હાથમાં એક છત્રી તો હતી. એ પેલા કાળા માણસને મારી હોય તો એ માણસ જરૂર ઢીલો થઈ જાય. પણ, હું છત્રી બરાબર મારી ન શકું તો ! તો તો મારી જ છત્રી એ શાહુકાર ઝૂંટવી લે, ને મને જ ઢીલો કરી નાખે !

માટે મેં વિચાર કર્યો કે આમાં કળથી કામ લેવું. છત્રીનો ગોળ વળેલો દાંડો તેના પગમાં ભેરવીને તેને પડખાં પાડી નાંખવો ને પછી પેલી બાળાને દોડી જવાની સૂચના આપવી એમ વ્યૂહ ગોઠવ્યો.

બાળા દોડી ગયા પછીથી મારું શું? એવો વિચાર આવવા લાગ્યો; પણ એવા વિચારને મેં ટકવા ન દીધો. મારું ગમે તે થાય પણ આવી ગભરૂ છોકરીને તો મવાલીના હાથમાં પડવા ન જ દેવાય! એક તરફ બીક અને બીજી તરફ સ્ત્રી-દાક્ષિણ્ય: બે લાગણીઓ વચ્ચે ઝોલાં ખાતો, બીકને તિલાંજલિ આપી સ્ત્રી-દાક્ષિણ્યને આગળ લાવતો હતો.

આ દરમ્યાન પેલો માણસ તો છોકરીની ખૂબ પાસે પહોંચી ગયો હતો. "અરે, હમણાં મારી બીક ખરી પડશે; હમણાં પેલા ઉઠાવગીરનો હાથ પર્સ પર પડશે; હમણાં પેલી બાળાની ચીસથી નિર્જન રસ્તો ગાજી ઊઠશે—હું મોડો તો નહિ પડું?" આવા વિચારો એક ક્ષણમાં કરી નાંખતો હું પેલા માણસની પાછળ પહોંચ્યો, છત્રીનો ગોળ દાંડો નમાવીને મારી યોજના અમલમાં મૂકવા જતો જ હતો, ત્યાં તો—

"એઇ, બેબી, ઇતકી ભારી પિશવી અસલી તર મલા નાહીં સાંગાયચેં?" એમ વહાલસોયો અને ગમ્મતી છતાં વિનયથી ભરેલો પેલા માણસનો અવાજ સંભળાયો.

"ઓહો! વિઠુ, તું શું કામ આવ્યો? ચાલ હવે, આવ્યો છે તો થેલી લઇ જ લે." પેલી છોકરી પણ હસતાં હસતાં જવાબ આપતાં, તેણે પોતાની થેલી તેને સોંપી દીધી!

ઓત્તારી! આ તો થેલીવાળીનો જૂનો ને વિશ્વાસુ નોકર નીકળ્યો!

❋

આકર્ષક અને લોકપ્રિય....

ક્રાઉન બ્રાન્ડ

એલ્યુમિનિયમ વસ્તુઓનો આગ્રહ રાખો.

વિશુદ્ધિનું પ્રતીક: ચોખ્ખા-વિશુદ્ધ એલ્યુમિનિયમમાંથી બનાવાય છે.
ખાતરીની મહોર: માનવ-તંદુરસ્તી માટે તદ્દન સલામત છે.
પ્રતિષ્ઠાની મુદ્રા: અરધી સદી ઉપરાંતથી લાખોની સંખ્યામાં વપરાય છે.
સંતોષનું નિશાન: વજનમાં હલકાં, મજબૂત અને ટકાઉ છે.
સુંદર: સસ્તાં: વ્યાજબી ભાવે મળે છે: સર્વ સ્થળે સુપ્રાપ્ય છે.

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ
"ક્રાઉન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ": ૨૩, બ્રેબોર્ન રોડ, કલકત્તા-૧

મુંબઈ * મદ્રાસ * રાજમહેન્દ્રી * દિલ્હી * એડન

સાચને આંચ

વૈકુંઠ શાહ

મોહનલાલની જ્યારે સીમેંટના પરમીટખાતામાં હેડકલાર્ક તરીકે નિમણૂક થઈ ત્યારે તેમને સંતોષ અને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક હતું કારણ કે અઢાર વર્ષની ઉંમરે તેમને સરકારી નોકરી મળવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી તેમની હાલત એક ફુટબોલ જેવી હતી. એક-બે વર્ષ ઠરીઠામ થાય ન થાય ત્યાં તો બદલીનો હુકમ આવ્યો જ હોય.

સરકારી નોકરીમાં નીચી શ્રેણીના કારકૂનની દરકાર કરનાર કોઈ જ હોતું નથી એટલે જ્યારે પણ કોઈક દૂર કે ઉજ્જડ જગ્યાએ કારકૂનની જરૂર હોય ત્યારે વિધિનું કરવું કે મોહનલાલનો ઘોડો હમેશાં પહેલો જ આવતો અને એ માનભર્યું સ્થાન એમને વગર માગ્યે મળી જતું.

આવી નોકરીમાં અનિવાર્ય હોય છે એવા કાવાદાવા કે ખુશામતના શાસ્ત્રમાં મોહનલાલની લાયકાત શૂન્ય જ હતી એટલે એમણે આ બધી વિટંબણાઓ વિનાબોલ્યે વેઠી લીધી એટલું જ નહિ પણ એવું માનસ કેળવ્યું કે આ હાડમારીઓમાં તેમને ફરિયાદ કરવા જેવું કંઈ લાગતું નહિ.

સારે નસીબે તેમને સંતોષી અને ધાર્મિક ભાવનાવાળી પત્ની મળી એટલે બન્નેએ આ એકાંતવાસ આશીર્વાદસમ માની લીધો અને "ભલું થયું ભાંગી જંજાળ" એમ કહી પતિ-પત્નીએ દેવસેવા અને ભજનકીર્તનમાં સારો વખત વિતાવવા માંડ્યો. આથી, જંગલ જેવા નિર્જન પ્રદેશમાં પણ એમનું સંતોષધન અક્ષુન્ન રહ્યું અને એમાંથી આનંદ મેળવવાની કરામત એમણે પ્રાપ્ત કરી.

સંસારનો વળગાડ એવો છે કે ભલાભલા નિયમવ્રતને પણ હચમચાવી મૂકે. કહેવાય છે કે સુવર્ણની પરીક્ષા અગ્નિમાં થાય છે તેમ ઈશ્વરે તેમની કસોટી કરવા મોટી ઉંમરે દીકરો દીધો. પિસ્તાલીસ વર્ષની ઉંમરે મોહનભાઈનું ઘર બાળકના રૂદનથી ગાજવા લાગ્યું અને વર્ષો સુધી સંસારમાંથી વિરક્ત રહેલા મોહનભાઈને તે બંધન ફરી તાજું થયું. તાપીબહેનને પણ સેવાપૂજાના સમયમાંથી કાપ મૂકી બાળઉછેર માટે સમય કાઢવો પડ્યો.

લગ્ન પછી તાપીબહેન સાસરે રહેવા આવ્યાં ત્યારે બીજી કોઈપણ પરિણીતાને હોય તેવા માતૃત્વના કોડ તેમને પણ હતા પણ જ્યારે વર્ષો સુધી એ આશા અતૃપ્ત રહી ત્યારે પતિ-પત્નીએ એ દિશામાંથી મન વાળી લીધું અને ઈશ્વરપૂજાને જ જીવનનો પ્રધાન કાર્યક્રમ બનાવી દીધો.

"કોને ખબર, આમાં પણ ઈશ્વરી સંકેત જ હશે કે આપણે સંસારની માયામાં ફસાઈએ નહિ, ખરું ને!" મોહનભાઈ ફિક્કું હસીને કહેતા અને તાપીબહેન પણ એવું જ ખાલી હસીને કહેતાં.

"સાચી વાત છે."

પણ સન્તાનના જન્મ પછી આ સંતોષી દંપતીના જીવનમાં એક નવો ફણગો ફૂટ્યો.

જે જીવનને અત્યાર સુધી સુખ જ ગણ્યું હતું તેમાં ઊંડેઊંડે કંઇ રણાની જેમ ખૂંચવા લાગ્યું. વર્ષો સુધી શારીરિક, સામાજિક અને આર્થિક આપત્તિઓ વેઠી રીઢા થઈ ગયેલા યુગલને જીવનમાં અસંતોષનો આભાસ દેખાવા માંડયો અને જ્યારે ચન્દ્રકાંત નિશાળે જવા જેવો થયો ત્યારે તો આ અસંતોષે ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડ્યું અને તેમને દર્દ થવા માંડ્યું.

મોહનભાઈ ફિલસૂફની માફક કહેતા :

"ઈશ્વરે દીકરો દીધો છે તો એને ભણાવવાનું પણ એ જ સંભાળશે."

અને પત્નીને આશ્વાસન આપવા કહેલા આ શબ્દો દેવવાણી જેવા નીકળ્યા. બીજે જ મહિને એમની બદલી ભરૂચ થઈ અને તાપીબહેને હસીને કહ્યું:

"હા...શ, હવે નિરાંત થઈ. તમારી વાત સાચી નીકળી. બચુને ભણાવવાનું આપણા ભગવાને જ સંભાળી લીધું."

ભરૂચમાં મોહનભાઈને ફરિયાદ કરવા જેવું કંઇ ન હતું. એમનો પગાર પણ વધ્યો હતો અને ચન્દ્રકાંતને સારું શિક્ષણ મળતું હતું.

"તાપી, ભગવાનના તારા પર ચાર હાથ છે."

"કેમ એમ કહો છો?"

"આ કાગળમાં એનો જવાબ છે. મને હેડક્લાર્કની જગ્યા મળી."

"હેં?" તાપીએ આશ્ચર્યથી મોં ફાડીને કહ્યું, "પગાર વધશે?"

"સાડી ત્રણુસો રૂપિયા."

"ઓહોહો...હવે આપણી બધી ઉપાધિ ટળી. મારો રણછોડરાય કેટલો દયાળુ છે?"

"અને બદલી પણ થઈ."

"પાછી બદલી?"

"ક્યાં તે ખબર છે?"

તાપી બાઘાની માફક પતિ સામે જોઈ રહી.

"અમદાવાદ."

"હા, આપણા વતન અમદાવાદમાં બદલી થઈ. હવે તો બાપદાદાના ઘરમાં રહેવાનું અને ત્યાંથી જ રીટાયર થવાનું. બોલ ભગવાનના તારા પર ચાર હાથ છે કે નહિ!"

"એની તો ના ન કહેવાય."

* * *

"પંડ્યાસાહેબ, પેલી પરમીટના કાગળો જોઈ લીધા?"

"હા, એ પરમીટ અપાય એમ નથી."

"કેમ?"

"કારણ કે એમાં ઘણી અનિયમિતતાઓ છે."

"પણ અરજી કોની છે તે જોઈ?"

"જોબ મિસ્ત્રીની."

"એના માલિક કોણ છે તે નથી જાણતા?"

"એ સાથે મને નિસ્બત નથી."

"એ મિસ સૂર્યકુમાર મહેતાની છે અને આપણા પુરવઠા પ્રધાનના એ ભાણેજ થાય."

"એ વાત સાચી હશે પણ તેને પરમીટ સાથે શો સંબંધ? પરમીટ તો સરકારી ધારાધોરણ પ્રમાણે જ અપાય."

"અમુક અપવાદો કરવા જ પડે."

"ઓફિસર તરફથી મને લેખિત સૂચના મળે તો જરૂર તેમ કરીશ."

* * *

મોહનભાઈ રાત્રે હિંચકે બેસી પુત્રને ભણાવતા હતા ત્યારે તેમનો મદદનીશ મહેશ દાખલ થયો.

"નમસ્તે પંડ્યાસાહેબ."

"નમસ્તે...નમસ્તે" મોહનભાઈએ હિંચકા પર બાજુએ ખસી જગ્યા કરતાં કહ્યું: "આવો મહેશભાઈ, કેમ આવવું થયું?"

"તમને એક વાત કરવા આવ્યો છું. આ ખાતામાં તમે નવા નવા આવ્યા છો એટલે મેં ધાર્યું કે અહીંની કાર્યપદ્ધતિથી તમને વાકેફ કરી દઉં."

"એ તમે બહુ સારું કર્યું. હું આ ખાતામાં નવો છું એ વાત તદ્દન સાચી છે. તમે અહીં કેટલા વર્ષથી છો?"

"મને સોળ વર્ષ થયાં."

"ત્યારે તો તમે ખૂબ પાવરધા થયા હશો?"

"હાસ્તો..." મહેશે જરા શરમાઈને કહ્યું અને ઉમેર્યું: "મારે નવના શોમાં પિક્ચરમાં જવું છે એટલે મારી વાત ટૂંકમાં જ પતાવી દઉં."

"જરૂર."

"આપણી ઓફિસમાંથી જે પરમીટો નીકળે તેનાથી પરમીટ મેળવનારને કેટલો ફાયદો થાય છે તે જાણો છો?"

"ના."

"એમને સીમેન્ટ આઠ રૂપિયે મળે છે અને તે બજારમાં ચૌદ રૂપિયે વેચાય છે."

"પણ પરમીટ મેળવનાર એ પોતાના બાંધકામ માટે ખરીદે છે ને!"

"એ તો બધું કહેવાનું. ખરું પૂછો તો એનો ઉપયોગ ગરજાઉ માણસ પાસે વધારાનાં નાણાં કઢાવવાનો હોય છે."

"એમણે નક્કી કર્યું કે પરમીટ માગનાર કોઈ જાણીતો માણસ હોય અથવા જાણીતા માણસની ભલામણ લઈ આવ્યો હોય તો ગુણુ દીઠ ત્રણ રૂપિયા લઈ પરવાનો કાઢી આપવો."

"અને એ રૂપિયાનું શું થાય?"

"એ રકમમાં ઑફિસમાં કામ કરનાર બધાનો હિસ્સો હોય."

"હિસ્સો?"

"એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી. આપણા દફતરના કર્મચારીઓનો પગાર પંદર હજાર રૂપિયા છે. આ રીતે સાધારણ રીતે પંદર હજાર રૂપિયા બીજા ભેગા થાય એટલે નાનાથી મોટા દરેકને પગાર જેટલી રકમ બોનસમાં મળે છે."

"આ લાંચને બોનસ કહો છો!"

"ઉદ્યોગમા કામ કરતાં માણસોને બોનસ મળે છે તેવું સરકારી નોકરોને મળતું નથી. મોંઘવારી તો તમે જાણો છો ને? આ ગોઠવણથી પરમીટ મેળવનારા પણ ખુશી અને આપણે પણ ખુશી '

મન તાજુબ થાય છે!"

"પંડ્યાસાહેબ, તમને લાગે છે કે આજની મોંઘવારી સાથે તમારા પગારમાં તમારું પુરું થશે? આજે તે દુનિયા આમ જ ચાલે છે. તમારા પહેલાંના હેડક્લાર્કે ત્રણ દીકરાનાં લગ્ન કર્યાં અને રીટાયર થયા તે પહેલા દેશમાં ઘર બાંધ્યું. આ બધી બોલમાલા શેની તે તો સમજી ગયા હશો."

"સમજી તો ગયો પણ વાત ગળે ઊતરતી નથી."

"ગળે શા માટે ન ઊતરે? આમાં તો નફાની યોગ્ય વહેંચણી થાય છે એટલું જ છે ને"

"જે માણસ ઘર કે ફૅક્ટરી બાંધવા બેઠો હોય તેને માટે આ ગોઠવણ યોગ્ય કહેવાય!"

"જુઓ સાહેબ, સામાન્ય સ્થિતિનો કોઈ માણસ આજે ઘર કે ફૅક્ટરી બાંધવા નીકળતો નથી, તેની પાસે ઘર બાંધવા જેટલા પૈસા ક્યાંથી આવે? જેણે બીજા કોઈ ધંધામાં કાળાંબજાર કર્યાં હોય તેની પાસે જ ઘર બાંધવા નાણાં ભેગાં થાય. એવાં નાણાંમાંથી આપણો હિસ્સો લેવો પાપ કહેવાય?"

મોહનભાઈએ ડઘાઈને મહેશ સામે જોયું અને સ્વસ્થ થઈ કડકાઈથી કહ્યું:

"જુઓ મહેશભાઈ, આ બાબતમાં દરેકના ખ્યાલ જુદા હશે. મને એ અપ્રામાણિક પૈસો ન ખપે."

"આપ ઉતાવળે નિર્ણય ન કરો. જરા શાંતિથી વિચાર કરી જોજો. એક બાજુ પરમીટ મેળવનારને કાળાબજારનાં નાણાં મળશે, બીજી બાજુ આપણી ઑફિસના મોટાથી નાના દરેકને તેનો લાભ મળશે."

"હું વિચાર કરી જોઈશ."

"ગુડ નાઈટ" કહી મહેશ ગયો.

મહેશની વાત તાપીબહેન બાજુમાં બેસી સાંભળતાં હતાં. આમ તો તે નિરક્ષર હતાં પણ વાતનો ભાવાર્થ સમજતાં તેમને તકલીફ ન પડી.

"એ હરામનો પૈસો આપણે ન ખપે."

" તને પણ એવું લાગે છે ?"

" લાગે જ ને ! હરામનો પૈસો તો કાચા પારા જેવો છે. એ પચે નહિ, ફૂટી જ નીકળે."

તાપીનો વિચાર કેટલો મક્કમ છે અને તે કેટલો ભોગ આપવા તૈયાર છે તે ચકાસવા મોહનભાઈએ હસીને પૂછ્યું :

" હું એમ વિચાર કરતો હતો કે જો સાડાત્રણસો બીજા દર મહિને મળે તો ચન્દ્રકાંતને સારું શિક્ષણ આપી શકીએ અને એ પૈસા ભેગા થાય તો જીવરાજ શેઠના છોકરાની જેમ બચુને પણ પરદેશ મોકલાય."

" રણછોડરાયના સમ છે જો એવી વાત કરો તો. મારો બચુ વેલાત નહિ જશે તો ચાલશે પણ રીશવતનો એ પૈસો આપણા ઘરમાં ન ખપે."

" આનું પરિણામ ગંભીર આવે, હો."

" ગમે તે થાય."

" નોકરી જાય તો ?"

" લાંચ ન લો એટલે નોકરી જાય ?"

" કદાચ બને."

" હજાર હાથવાળો મારો ભગવાન બેઠો છે ને ! સાચને આંચ ન આવે."

* * *

એ પછીનું અઠવાડિયું મોહનભાઈ માટે કસોટી સમાન હતું. ઓફિસના લગભગ દરેક માણસે મોહનભાઈનો સહકાર માગ્યો પણ એમનો એક જ જવાબ :

" મારાથી એ નહિ બને."

છેવટે ખુદ ઓફિસરે તેમને બોલાવી સમજાવ્યા અને ગર્ભિત ધમકી પણ આપી છતાં મોહનભાઈ ડગ્યા નહિ.

'જડસુ' 'વેદિયા' વગેરે ઘણાં વિશેષણો સંભળાતાં પણ મોહનભાઈ નિર્લેપ જ રહ્યા. છેવટે કર્મચારીઓની પત્નીઓએ તાપીબહેન પર દબાણ લાવવા માંડ્યું પણ જ્યારે એ પણ એટલા જ અડગ દેખાયાં ત્યારે બધાં વિચારમાં પડી ગયાં અને શું કરવું તે સમજાયું નહિ.

એ પછીના દિવસોમાં મોહનભાઈ જોઈ શક્યા કે એમની પીઠ પાછળ ચર્ચા થાય છે, સભાઓ ભરાય છે અને કોઈક મોટી યોજનાની વિચારણા ચાલી રહી છે.

" સાચને આંચ નહિ" એ મંત્ર પર શ્રદ્ધા રાખી મોહનભાઈ અણનમ રહ્યા.

* * *

દશેક દિવસ પછી બપોરના વિરામ પછી ઓફિસમાં આવી મોહનભાઈ ખુરશી પર બેઠા અને એક ફાઈલ ઉઘાડતા હતા એવામાં એક સુટમાં સજ્જ ગૃહસ્થ એક પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર અને બે કોન્સ્ટેબલ એમની પાસે આવ્યા.

" આ ગૃહસ્થ મિ. સૂર્યકુમાર મહેતાની એવી ફરિયાદ છે કે એમને સીમેન્ટની પરમીટ કાઢી આપવા તમે પાંચસો રૂપિયા લીધા છે" ઈન્સ્પેક્ટરે કહ્યું.

" મેં રૂપિયા લીધા ?" મોહનભાઈએ મજાકમાં હસીને કહ્યું.

"હા...હું 'એન્ટી કરપ્શન બ્રાંચ'માંથી આવું છું અને તમારી ઝડતી લઈ તમને પૂછપરછ માટે થાણા પર લઈ જવા માગું છું."

સીધાસાદા મોહનભાઈને આવી પરિસ્થિતિનો કદી અનુભવ થયો ન હતો છતાં પોતાની સચ્ચાઈમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તેમણે શાંતિથી કહ્યું :

"તમારી ફરજ બજાવી શકો છો."

"મિ. સૂર્યકુમાર, તમે એ રકમ ક્યારે આપી?" ઇન્સ્પેક્ટરે પૂછ્યું.

"મેં સીમેન્ટની અરજી કર્યાને બે મહિના થયા પણ મને પરમીટ મળી નહિ અને મિલનું કામ અટકી ગયું હતું એટલે આજે એકાદ વાગ્યે હું તપાસ કરવા આવ્યો. આ સાહેબે મને કહ્યું કે પાંચસો રૂપિયા આપો તો પરમીટ મળે. મને સીમેન્ટની બહુ તાકીદની જરૂર હતી એટલે મેં એમને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા અને એમણે મને કાલે પરમીટ લઈ જવા કહ્યું."

"આ વાત તદ્દન ખોટી છે મેં એમને કદી જોયા જ નથી" મોહનભાઈ ગુસ્સાથી બોલી ઊઠ્યા.

"વચ્ચે ન બોલો" ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું

"રૂપિયા એમણે ખિસ્સામાં મૂક્યા?"

"નહિ જી, આ એમના ટેબલના ઉપરના ખાનામાં કાગળોની નીચે દબાવીને મૂક્યા"

ઇન્સ્પેક્ટરે પંચ ભેગું કર્યું અને મોહનભાઈની ઝડતી શરૂ કરી. સૂર્યકુમારના કહેવા પ્રમાણે કાગળોની નીચેથી સો રૂપિયાની પાંચ નવી નોટ મળી આવી!

"મને સંડોવવાનું આ કાવતરું છે"

"ગભરાવાની જરૂર નથી. બધા લાંચ લેનારાઓ એમ જ બચાવ કરે છે" ઇન્સ્પેક્ટરે ખંધું હસીને કહ્યું.

"મિ. સૂર્યકુમાર, આ નોટો તમારી જ છે તેની કંઈ સાબિતી ખરી કે?"

"હા સાહેબ, આજે બપોરે મેં બેંકમાંથી હજાર રૂપિયા ઉપાડ્યા તેમાંથી પાંચસો અહીં આપ્યા અને પાંચસો મારી પાસે છે" એમણે ખીસામાંથી પાકીટ કાઢી સો રૂપિયાની પાંચ નોટ ઇન્સ્પેક્ટરને આપી. ઇન્સ્પેક્ટરે નંબર મેળવી જોયા, પંચને ખાતરી કરવા નંબર બતાવ્યા અને પંચક્યાસ પૂરો કર્યો.

"મિ. સૂર્યકુમાર, એક છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછું?"

"જરૂર, ગમે એટલા પૂછો ને!"

"તમે રૂપિયા આપ્યા તે પહેલાં મને ફરિયાદ કરી હોત તો એવું સરસ છટકું ગોઠવી આપત."

"સાચી વાત એમ છે કે પહેલાં આમ કરવાનો મારો ઇરાદો ન હતો. મેં રૂપિયા આપ્યા તે પરમીટ મેળવવા માટે જ. કારણકે અમને વેપારીઓને આવી ઢીલ પરવડે નહિ..."

"એ ખરું છે."

"અહીંથી મારે મારા મામા શ્રી શિવપ્રસાદ જેઓ પુરવઠા પ્રધાન છે તેમને ત્યાં જમવા જવાનું હતું. વાતમાં વાત નીકળતાં મેં એમને આ બનાવ કહ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું

કે આવા કિસ્સાઓ તરફ બેધ્યાન રહેવાથી આપણું સંગઠન નબળું બને છે અને એમણે જ ટેલીફોન કરી તમારા વડા આગળ ફરિયાદ કરી."

"એ બહુ સારું કર્યું. આવા માણસો સમાજમાં કાંટા જેવા છે."

આ બધી વાત મોહનભાઈને સમજાઈ નહિ. તેમણે તો ઉચાઈને ઈન્સ્પેક્ટર તરફ જોઈ કહ્યું:

"આ બધું જૂઠું છે."

"ચાલો ચોકી પર, ત્યાં સ્ટેટમેંટ કરજો."

મોહનભાઈને શરીરે પરસેવો છૂટ્યો.

"જ્યારે મોહનભાઈ ગયા ત્યારે ઓફિસના એકેએક માણસ આંખ લૂછતા હતા.

થાણા પર જહોંચ્યા ત્યારે મોહનભાઈએ થોડીઘણી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી અને આ પ્રમાણે ટૂંકી કેફીઅત કરી:

"અમારી ઓફિસમાં પરમીટો કાઢવાની બાબતમાં વ્યવસ્થિત લાંચ લેવામાં આવતી હતી. આ પરિસ્થિતિ ખુદ પરવડા પ્રધાનની પણ જાણમાં હતી. મારે જ્યારે અહીં બદલી થઈ અને મેં આ ભાગીદારીમાં દાખલ થવા ના કહી ત્યારે ઓફિસના જુદા જુદા માણસો તરફથી મારા પર દબાણ કરવામાં આવ્યું. દફતરના મુખ્ય અધિકારીએ પણ મને સમજાવવા પ્રયત્ન કરી જોયો પણ જ્યારે મે એમાં જોડાવાનો ઈન્કાર કર્યો ત્યારે મને દૂર કરવાને આ જાળ પાથરવામાં આવી છે.

"હું નિર્દોષ છું."

મોહનભાઈ ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે ઓફિસનો પટાવાળો એમની રાહ જોઈ ઊભો હતો. મોહનભાઈએ સહી કરી કાગળ લીધો. કાગળમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:

"તમે સીમેન્ટની પરમીટ આપવા લાંચ લીધી છે એવી ફરિયાદ દાખલ થઈ છે. આ ફરિયાદની તપાસ કોઈ જાતની દખલ વિના થઈ શકે તે માટે તમને નોકરી પરથી સસ્પેન્ડ કરવામાં આવે છે અને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે ન્યાયના માર્ગમાં કોઈ જાતની રૂકાવટ નાખવાનો તમારે પ્રયત્ન ન કરવો."

મોહનભાઈ માથે હાથ મૂકી ખુરશી પર બેસી ગયા. તાપી બાજુમાં બેઠી હતી તેને શું બની રહ્યું છે તેની ગમ ન પડી.

"શું થયું? મને કહો તો ખરા!"

"મને જરા શાંત થવા દે, બધી વાત કરું છું."

અર્ધોએક કલાક સુધી મોહનભાઈ આંખ મીંચી બેસી રહ્યા ત્યાં સુધી તાપીએ રણછોડરાયની મૂક પ્રાર્થના કરી.

મોહનભાઈએ બધી વાત પત્નીને વિગતવાર કહી ત્યારે તાપીએ હસીને કહ્યું:

"એમાં ડરી શું ગયા! તમે જ નહોતા કહેતા કે સાચને આંચ નહિ આવે? આજે તો શું આખી જિંદગી સુધી આપણે કોઈની હરામની પાઈ લીધી નથી અને તમારો વાંકો વાળ થવાનો નથી."

"આજે દુનિયા કેવી છે તેનો તને ખ્યાલ નથી."

"રણછોડરાયમાં ભરોસો રાખો અને ચાલો હાથ-મોં ધોઈ લો. તમારી થાળી પીરસું છું."

એ રાત મોહનભાઈ ખૂબ અસ્વસ્થ રહ્યા. આ પ્રકરણને કેમ પહોંચી વળવું એ એમની આવડતની બહારની વાત હતી. એક મિત્ર તરફથી એવી સલાહ મળી કે કોઈ સારા વકીલને રોકી યોગ્ય બચાવ કરવો. વકીલની ફી આપવાને એમની પાસે નાણાં ન હતાં.

"વકીલ કેટલી ફી માગે?"

"વધારે નહિ તો એક હજાર તો જોઈએ જ."

"પણ ભાઈ હું એટલાં નાણાં ક્યાંથી લાવું?"

"ગમે ત્યાંથી. જો કાયદેસરનો બચાવ નહિ કરશો તો વિના કારણે દોષિત ઠરશો અને આબરૂનું લિલામ થશે."

"એ વાત હું સમજું છું પણ મારી પાસે સાધન નથી અને ભીખ માગવાની મને આદત નથી."

"મને ખાત્રી છે કે જો સારી રીતે બચાવની ગોઠવણ થાય તો તમે નિર્દોષ ઠરશો એટલું જ નહિ પણ જે લોકોએ આ કાવતરું રચ્યું છે તેનો દાવ ખુલ્લો પડી જાય. બીજા કારણસર નહિ તો તમારી આબરૂ સાચવવા ખાતર પણ તમારે કોઈ ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

"આબરૂ સાચવનારો મારો ભગવાન."

"તો હાથ જોડી બેસી રહો."

* * *

અઠવાડિયા પછી વિગતવાર તપાસ હાથ ધરવાની હતી, એમાં જાતે કે વકીલ દ્વારા હાજર રહેવાનો હુકમ મોહનભાઈને મળી ગયેલ. એમણે તો કેસ ભગવાનના હાથમાં જ સોંપ્યો હતો એટલે કંઈ તૈયારી કરવાની ન હતી.

એક રાત્રે મોહનભાઈના ઘરનું બારણું ઠોકાયું. એમણે જાતે જ ખોલ્યું. એમની ઑફિસમાં કામ કરતા લલિતભાઈને જોઈ મોહનભાઈને આશ્ચર્ય થયું.

"આવું કે?"

"આવો ને!"

"પંડ્યાસાહેબ, હું તમારી પાસે મારું અંતર ઠાલવવા આવ્યો છું."

મોહનભાઈએ જવાબ ન આપ્યો.

"તમને જે રીતે ફસાવવામાં આવ્યા એ યાદ કરી ઑફિસમાં લગભગ દરેકને શરમ આવે છે. એમ ન માનશો કે અમે લાંચના પૈસા લેતા એટલે અમને હૃદય નથી, પણ અમારી પાસે તમને બચાવવાનો કંઈ માર્ગ જ ન હતો. જો સાચી વાત કહી દઈએ તો અમે ખુદ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જઈએ કારણ કે લાંચ લેવાના આરોપ અમારા સૌના પર આવી પડે એટલે અમારે તો ફરિયાદ સાચી છે એમ જ જુબાની આપવી પડે."

"તમારું અંતર કહે તે કરવાનું. મેં તો મારી નાવ ભગવાનને સોંપી છે."

"અંતર તો સૌનું પોકાર કરે છે પણ બધા બાલબચ્ચાંવાળા માણસો છે. કાયદાનો ખોફ વહોરવાનું તેમને પરવડે એમ નથી. પણ મેં નક્કી કર્યું છે કે ગમે તે થાય પણ મારે સાચી વાત કહી દેવી."

"એમ કરવાથી શો ફાયદો થશે? આ શાહુકાર લોકો મારી સાથે તમને પણ ચોર ઠરાવશે."

"હું આ બધું કાવતરું અથથી ઇતિ સુધી જાણું છું અને આ ષડયંત્રમાં કેટલા મોટા માણસોનો સાથ છે તે પણ હું ખુલ્લું પાડી દઈશ."

"લલિતભાઈ, તમે બહુ ભોળા લાગો છો."

"પંડ્યાસાહેબ, એમ નથી. મારું અંતર તો તે દિવસથી જ બળવો કરતું હતું અને મેં ખૂબ વિચાર કર્યો છે. સારા વકીલોની સલાહ લીધી છે અને એમ નક્કી કર્યું છે કે આ ફરિયાદનો નિકાલ બંધબારણે ન થતાં જાહેરમાં થાય એ માટે જરૂરી પગલાં લેવાં."

"એ કેવી રીતે કરશો?"

"વડી અદાલતમાં હું અરજી કરવા માગું છું કે આ તપાસ સંપૂર્ણપણે થાય અને એ કાર્ય વડી અદાલતના ન્યાયાધીશને સોંપવામાં આવે."

"એ માટે ભારે ખર્ચ થાય એ જાણો છો? મારી પાસે સો રૂપિયા પણ નથી!"

"પંડ્યાસાહેબ, મારી પાસે પાંચ હજાર રૂપિયા જમા થયેલા છે. ઘડપણમાં કામ આવશે એમ કરી સાચવ્યા છે. મારો છોકરો કમાય છે અને મને સારી રીતે રાખે છે એટલે આ રૂપિયા હું સાચની આબરૂ માટે ખરચવા માગું છું."

મોહનભાઈ કંઈ બોલ્યા નહિ.

"પરમ દિવસે મારી અરજી અદાલતમાં થશે ત્યારે તમારે આવીને તેને ટેકો આપવો પડશે. જાણીતા સામાજિક કાર્યકર શ્રી. સંજાણાને મેં રોકેલા છે. તેમણે મને ખાતરી આપી છે કે જનતાના લાભનો આ કેસ છે એટલે મામૂલી ફી લઈ એ ઊભા રહેશે. તમારે કાલે સવારે મારી સાથે આવીને એમને બધી વિગતથી વાકેફ કરવા પડશે. તેને આધારે શ્રી. સંજાણા અરજી કરશે."

"હું જરૂર આવીશ. લલિતભાઈ, તમે તો સાથેસાથ મારા દિલનો ભાર હલકો કર્યો. મને તો એમ લાગતું હતું કે આ ધનવાનોની રમતમાં મને તો જેકમેગો કરી દેશે."

"એ લોકોની બાજી તો એવી જ હતી કે Departmental inquiry કરી તમને દૂર કરી દેવા."

* * *

એ પછી તો ઘણુંઘણું બની ગયું. લલિતભાઈની અરજી હાઈકોર્ટે સ્વીકારી અને ન્યાયમૂર્તિ દલાલને આખી તપાસ હાથ ધરવા હુકમ થયો. સત્યના સૂર્ય પર ધૂળ ફેંકવા નીકળેલી વ્યક્તિઓના હાંજા ગગડી ગયા. એમણે ધારેલી બાજી ઊંધી વળી!

ન્યાયમૂર્તિ દલાલે ખુલ્લી તપાસ શરૂ કરી. તેના હેવાલો વર્તમાનપત્રોમાં અગ્રસ્થાને આવવા લાગ્યા. પરમીટ ખાતામાં લાંચરૂશ્વતનું જે સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું તેનું સમર્થન ઘણી વ્યક્તિઓએ કર્યું.

પંદર દિવસ સુધી તપાસનું કાર્ય એકસરખું ચાલ્યું. દફતરમાં કામ કરતા એકેએક કર્મચારીને સાક્ષીમાં બોલાવવામાં આવ્યો અને તેમની માલમિલકત વિશે પ્રશ્નો પૂછાયા.

શહેરમાં ઊહાપોહ મચી ગયો. વર્તમાનપત્રોને સારો ખોરાક મળી ગયો. ધારાસભાના વિરોધપક્ષના આનંદની સીમા ન હતી.

છેવટે તપાસનો અંત આવ્યો અને ન્યાયમૂર્તિ દલાલનો રીપોર્ટ એક મહિનામાં આવી જશે એમ જાહેર થયું.

આ એક મહિનામાં અવનવા બનાવો બનવા લાગ્યા. પરમીટ ખાતાના ઉપરી અધિકારીનું હૃદયરોગથી મરણ નીપજ્યું. પુરવઠાપ્રધાને નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે રાજીનામું આપ્યું. સૂર્યકુમારને આંખની માવજત માટે ડોક્ટરોએ સ્વીઝરલેંડ જવાની સલાહ આપી!

ન્યાયમૂર્તિ દલાલનો ચુકાદો આવી ગયો. મોહનભાઈને લાંચ લેવાના આરોપમાંથી સન્માન સાથે મુક્ત કરવામાં આવ્યા એટલું જ નહિ, પણ આવા પ્રામાણિક અને કર્તવ્યનિષ્ઠ કર્મચારીની યોગ્ય કદર કરવાની રાજ્ય સરકારને ભલામણ કરવામાં આવી.

પરમીટ ઓફિસ વિષે ન્યાયમૂર્તિએ કડક શબ્દોમાં ઝાટકણી કાઢી અને આ પરિસ્થિતિને માટે જે વ્યક્તિઓ જવાબદાર હોય તેની સામે પગલાં લેવાની સૂચના કરી.

મોહનભાઈ બહાર આવ્યા ત્યારે છાપાંવાળા અને તસ્વીરકારોએ તેમને ઘેરી લીધા.

ઘેર જતાં તાપીએ એટલું જ કહ્યું:

"મેં નો'તું કહ્યું કે સાચને આંચ નથી?"

"સાવ સાચું."

❋

જંતુનાશક ઝેરો ને રસાયણી ખાતરો

મીરાંબહેન

[ગાંધીજીનાં જાણીતાં અનુયાયી મીરાંબહેન જેઓ હિંદુસ્થાન છોડી હવે ઑસ્ટ્રિયાના કોઈ ગામડામાં જઈ વસ્યાં છે તેમણે થોડા વખત ઉપર એક લેખ મુંબઈના 'ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી'માં લખ્યો છે તેનો અનુવાદ નીચે આપ્યો છે. —સ્વામી આનંદ]

અમેરિકાના પ્રમુખ કેનેડીના મુખ્ય વૈજ્ઞાનિક સલાહકાર ડૉ. જેરોમ વાઈઝનરનું એક કથન 'ગાર્ડિયન વીકલી'એ ટાંકયું છે, જેમાં અમેરિકાની શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિક હરોળના એ અગ્રણીએ આજે દુનિયા આખીમાં હાલી મળેલી જંતુનાશક દવાઓ, અને રસાયણો વિષે એવો બળાપો કર્યો છે કે આ જંતુનાશક દવાઓના એકધારા ઉપયોગમાં [illegible] વધુ ભયાનક નુકસાનની શક્યતાઓ પડેલી છે. આપણે [illegible] કે એ જંતુનાશકોનો ઉપયોગ હમણાં [illegible] કરવાની સમજ કે ધગશ આજે કેને [illegible] નથી તો [illegible] તે વાત [illegible]

ડૉ. વાઈઝનરે આ ઉદ્‌ગારો પ્રમુખ કેનેડીએ પોતાની વૈજ્ઞાનિક સલાહકાર સમિતિનો અભિપ્રાય કુમારી રેચલ કારસને લખેલી 'મૂંગી વસંત' નામની ચોપડી વિષે પૂછેલા અભિપ્રાયને પ્રસંગે કાઢ્યા હતા. સમિતિએ મજકૂર પુસ્તકમાં લેખિકાએ દર્શાવેલાં મન્તવ્યોને ટેકો આપ્યો હતો. તેમણે અમેરિકન સરકારના ખેતીખાતા સામે કરેલી ફરિયાદોમાં એક એ પણ હતી કે (ડી. ડી. ટી. અને બીજાં) જંતુનાશકોના ઉપયોગની સલામતી હજુ ભરપૂરપણે પુરવાર ન થઈ હોવા છતાં તેના વાપર માટે આ ખાતાંઓએ પોતાની સંમતિ આપી હતી. એમનું કહેવું હતું કે ખોરાક અને દવાના વહીવટી ખાતાએ ખાદ્યખોરાકીની ચીજોમાં જંતુનાશક દવાઓના વપરાશ સાંખીને છૂટથી તેના પરવાના આપ્યા હતા. સમિતિએ ખેતીખાતાના જંતુનાશકના કાર્યક્રમને નિષ્ફળ ગયેલો જાહેર કરીને તેવાં જંતુનાશક રસાયણો છાંટવા ઉપર કડક અંકુશો મૂકવાની સલાહ આપી હતી. સમિતિનો આ રીપોર્ટ આવ્યા પછી પ્રમુખ કેનેડીએ વેપાર, ખેતી, આરોગ્ય અને જનકલ્યાણ ખાતાં ઉપર ખાસી સખ્તાઈ કરવા માંડી છે અને કહ્યું છે કે પોતે થોડા જ વખતમાં આ અંગે નવા કાયદાઓની તેમજ ટેકનિકોની દરખાસ્તો કોંગ્રેસ ઉપર મોકલશે.

'મૂંગી વસંત' એટલે પક્ષીઓના કલરવ-કલ્લોલ વગરની કબરસ્તાનના જેવી ખામોશી-વાળી વસંત ઋતુ. આ ચોપડી થોડા વખત પર અમેરિકાથી મારા પર આવી. ચોપડી વાંચવી શરૂ કરી એટલે પછી છેલ્લા પાના સુધી હાથથી હેઠી મેલવાનું વસમું લાગે એવી છે. લેખિકા [illegible] નથી. દેશવિદેશ સુધીની ખ્યાતિ માનપાન માન્યતા પામેલી જબ્બર લેખિકા છે. આથી વિખ્યાત અને ભારેખમ વૈજ્ઞાનિક ચીવટવાળી વ્યક્તિ ખેતી આબાદન અને જંગલાતી ખાતાંઓમાં ચાલતી આધુનિક રીતો અને પદ્ધતિઓ સામે તહોમતનામું રજૂ કરે ત્યારે તે સૌને સોંસરી વીંધે અને પ્રમુખ કેનેડી જેવાય ચોંકી ઊઠીને ઊઠે એમાં શી નવાઈ? પણ દુનિયાભરની બીજી સરકારોએ પણ તેમજ કરવું જરૂરી છે. ખાસ તો એ કારણે કે આજકાલ ભૂખમરા સામે આંતર-રાષ્ટ્રીય જે જેહાદ મંડાઈ છે તે મોરચામાં આધુનિક પદ્ધતિએ ખેતીવાડીની નવરચનાની હિમાયત મુખ્યપણે કરવામાં આવે છે. અને જો કે આવી નવરચનાની રીતો અને પદ્ધતિઓ યોગ્ય પ્રમાણમાં અને કાળજીપૂર્વક અપનાવવાની ભલામણ પણ હળવાશપૂર્વક કરવામાં આવે છે જ્યાં દેશદેશની સરકારો તેવી કાળજી રાખવામાં

કેટલી લાપરવા છે એના દુઃખદ પુરાવા ઢગલા-મોઢે મળ્યે જાય છે. વિકસતા દેશોમાં બધે પાક વધારા ઉપર એકધ્યાન થવા પર જોર દેવાય અને એ જ દેશોની સરકારો તેમજ ખાસ કરીને જાહેર પ્રજા સમજપૂર્વકના અંકુશો માટે આગ્રહ વધારવામાં સાવ નબળી ઠરી છે.

દુનિયાભરમાં રસાયણી ખાતરો અને છોડ ઉપર જંતુજીવાત ઉપર છાંટવાની ઝેરી દવાઓ ભુખમરા સામેની જેહાદને તથા વધુ અન્ન ઉગાડવાના કાર્યક્રમોને આવકારે અને તે અંગે પોતપોતાના માલનાં વેચાણ સારાનરસા હર પ્રયત્ને આગળ ધપાવવા મથે એ તો દેખીતું છે. આ સ્થિતિમાં જો દેશદેશની પ્રજાઓ અને તેમના કલ્યાણ માટે જવાબદાર એવી સરકારો તાબડતોબ ચેતીને નહિ જાગે તો પરિણામ એક જ આવશે. ધાન્યની પેદાશમાં વધારો ખંખેરી કે ધોઈ કાઢી ન શકાય તેવાં ઝેરવાળાં અનાજ ફળ શાકભાજી ૬૦ વર્ષો લગણ ખાઈને રોમરોમ ઝેરથી ભીનાઈ ઊઠેલી દુનિયા.

હિંદની ખેતીવાડીમાં આવી આધુનિક રીતો અને પદ્ધતિઓનાં ભય જોખમોની ધાસ્તી વર્ષોથી ગને રહી છે. રસાયણી ખાતરો અને વધુ ખાતરોની માગ દેશમાં ચાલુ રહી છે પણ ઘર-ખેતરનાં મેલા કચરા છાણગોબરનાં ખાતરોના ઉપયોગ માટે કોઈ એક અક્ષર ઉચ્ચારતું નથી. રસાયણી ખાતરોનાં હદ બાંધેલા પ્રમાણમાં વાપરવાની દવા તરીકે નહિ પણ વેપારી માલ તરીકે થોકબંધ વેચાણો કરવા ગામેગામ પ્રચાર કરવામાં આવે છે. આ ખાતરો પર કરેલાં વાવેતર અને પાકોમાં જંતુજીવાત વધુ પડે છે અને તે કાઢવા સારુ વળી વધુ જંતુનાશક રસાયણો વાપરવાની હિમાયત કરવામાં આવે છે. આમ આ ઝેરકુંડાળું મોટું ને મોટું જ થયે જાય છે! હવે ભૂખમરા સામે ઊઠેલી ઉપલી આંતરરાષ્ટ્રીય જેહાદ પછી 'મૂંગી વસંત'માં વર્ણવેલા મરણના ઓળા હિંદનાં લાખો ગામડાં ઉપર ધીમેધીમે પણ મક્કમ પગલે પથરાતા કલ્પીને હું સમસમી ઊઠું છું.

પાયાની વાત એની આમ છે:

કુદરતની લાખો કરોડો વરસની કરણી કરામતો હેઠળ જીવજંતુ જીવાતોનાં જન્મ મરણ વિકાસ અને વંશવસ્તારની પ્રક્રિયાઓ અખંડિત અને અતિ સૂક્ષ્મ રૂપે ચાલ્યાં જ કરતી હોય છે. માનવી સહિત તમામ જીવપ્રાણીએ બહારના હુમલા, ટાઢતડકા કે હવાપાણીની અસર એને સહેજે પછાડી શકે નહિ તે સારુ એ બધા સામે પોતાના શરીરને ઘૂંટી કમાવીને પાકું ચરડ કર્યું છે. એવું એ શરીર એનું કવચ કે કોટલું છે. આવાં લાખો કરોડો વરસ વીત્યા બાદ હવે કુદરતને કે માનવીને અજાણ્યાં એવાં નવાંનવાં રસાયણો અને તેની મેળવણીઓ આજના વિજ્ઞાને શોધવા કે બનાવવા માંડી છે. આ નવાં રસાયણોની અસરો સામે ઊભવા ટકવાની આપણા શરીરના કોટલાને ગમ નથી. તેથી નવાં નવાં રોગ અને દરદો પેદા થઈ રહ્યાં છે. જેની અસરો ઠેઠ આજ સુધી કુદરતે અતિ જતનપૂર્વક રક્ષેલી જનન અને વંશવૃદ્ધિની પ્રક્રિયાઓને જઈને પહોંચે છે.

આ જીવલેણ ઝેરોમાં અણુરજ તેમજ છોડ લીલોતરી ઉપર થતાં જંતુજીવોનો નાશ કરનારાં રસાયણી દ્રવ્યો છે. ઘણા વૈજ્ઞાનિકો આ રસાયણી દ્રવ્યોને અણુરજ કરતાંય વધુ ભયાનક ગણે છે. પણ એ ભય જોખમો અણુબોમ્બના જોખમોની જેમ ઝટ આપણા મનમાં વસતાં નથી અને એ રસાયણી ઝેરો રોજબરોજ વધતાં અને બધે ફેલાતાં જાય છે. વળી ખાસ દાખલાઓ સિવાય સામાન્યપણે આ રસાયણી જંતુનાશકો મનુષ્ય પ્રાણીને પૂરેપૂરાં મારી નાંખતાં નથી, ધીમે મોતે તલતલ ટીપેટીપે મારે છે એ બીના, એની ભયાનકતામાં ઓર વધારો કરે છે.

આ નવાં ઝેર રોજરોજના એની જોડેના લગાર લગાર સંપર્કને અંતે લાંબેગાળે માણસ કે પ્રાણીના હાડમાં બેસી ઘર કરે છે અને ધીમે ધીમે વધતું જ્યારે તે અમુક હદે પહોંચે છે ત્યારે પછી તેના શરીરમાં એકાએક કશીક ગંભીર અને ભયાનક ખોડખાંપણ જાગી થાય છે. જનન અવયવોની રોગો ઉપરાંત સૌથી વધુ સામાન્ય દરદ કેન્સરનું થતું જોવામાં આવ્યું

છે. લેખિકા કહે છે કે શરીરમાં વસવાટ કરીને બેઠેલાં આ ઝેરી દ્રવ્યો એક બીજા જોડે મળીને નવાં નવાં ઝેર પેદા કરે છે. આમ એકથી વધુ જાતનાં જંતુનાશકો એક પછી એક પાક, છોડ કે ફળ ઝાડ ઉપર છાંટવાથી કુદરતી ક્રમે તેમનામાં બહારના ઝેરનો સામનો કરીને આત્મરક્ષણ કરી લેવાની જે જોગવાઈ કુદરતે મૂકેલી હોય છે તે પણ કારગત થતી નથી. અને એક પછી એક છાંટેલાં બે જંતુનાશક ઝેરમાંથી ત્રીજું ઝેર પેદા થાય છે જે પેલાં બેઉ કરતાં વધુ નાશકારી હોય છે.

સખત પ્રમાણમાં જંતુનાશકો છંટાયાં હોય ત્યાં તેની અસર પણ વહેલી થાય છે. આકરા દાખલાઓમાં ક્યારેક સખત ખેંચ આવીને ઊલટીઓ કે કોઠાની ઉથલપાથલ થઈને મરણ નીપજે છે. એક દાખલામાં એકાદ વરસના એક બાળકને અને એક કૂતરાને ઓરડામાં વાંદા મારવા સારુ 'એન્ડ્રીન' છાંટ્યા પછી પાછા લાવ્યા. સૌએ માન્યું કે બધી સંભાળ ચીવટપૂર્વક રાખી હતી અને કશો ભય રહ્યો નહતો. પણ એકાદ બે કલાકમાં જ કૂતરાને ઊલટી થઈ, તાણ આવ્યા ને મરી ગયો. સાંજ પડ્યે બાળકને પણ ઊલટી ને તાણ થયાં અને બેભાન થઈ ગયું. જીવ્યું તો ખરું પણ આંધળું બહેરું બેઉ થઈ ગયું ને અવારનવાર હમેશાં તાણ આવવા લાગ્યાં. ન્યૂયોર્ક જેવા શહેરની અદ્યતન ઇસ્પીતાળમાં મહિનાઓ લગણ ઇલાજ કરાવ્યા પછી પણ એને સારું ન જ થયું. આમ એ બાપડા બાળકના ભાવિને તાળું દેવાઈ ગયું!

એક ખેડૂતે એના ૬૦ એકરના ખેતરમાં 'ડી. ડી. ટી.' અને 'બેન્ઝેન હેક્સા ક્લોરાઈડ' છાંટ્યાં. સામો પવન તેથી છાંટતી વેળાએ આખો વખત એની આસપાસ પેલા રસાયણની ઝેણના ગોટ રહ્યા. છતાં એ કામ કર્યે ગયો. સાંજે થાકી લોથ થઈ ગયો. શરીર આખામાં સણકા ઊઠ્યા અને અકડાઈને લાકડું થઈ ગયો. અઠવાડિયું પથારીવશ રહીને ઇસ્પીતાળે ગયો. તાવે પકડ્યો ને અઢી મહિને મૂઓ! મુડદાની દાક્તરી તપાસ (પોસ્ટમોર્ટમ)માં એવું જોવામાં આવ્યું કે એનાં હાડકાં મહિલી ચરબી સાવ ખલાસ થઈ ગઈ હતી!

જંતુનાશક રસાયણો છાંટવામાંથી માણસના શરીરમાં પેસે છે એ તો અનેકમાંની એક રીત. બીજો અતિ સામાન્ય પ્રકાર છે ખાધખોરાકીની ચીજોની મારફત માણસના શરીરમાં દાખલ થવાનો 'વિકસિત' દેશમાં આ સાવ સર્વ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. અનાજ, શાકભાજી, ફળ આદિને આ જંતુનાશકોની મદદ વડે ધોવા છાંટવાથી જ નહિ પણ એવાં દ્રવ્યોથી ધોએલા કે છાટેલા ખોરાકો ઢોરને ખવડાવીને તેમનાં દૂધ દહીં માખણ ખાવાથી કે તેવાં દ્રવ્યો નાંખેલ નદીસરોવરનાં પાણીની માછલી ખાવાથી પણ એ જ પરિણામ આવે છે. પરિણામ મોડાંવહેલાં પણ આવે એટલું નક્કી, કાં કે આ ઝેરી દ્રવ્યો માનવી કે પશુપ્રાણીના શરીરમાં ઘર વસાહતો કરીને બેસે છે.

આ તો માણસ પશુની વાત થઈ. બાકીની જીવસૃષ્ટિમાં આ રસાયણી ઝેરો શાં શાં પરિણામ નીપજાવે છે એ જોઈએ. લેખિકા બાઈ કહે છે કે જ્યાં જ્યાં આ જંતુનાશકો વાપરવામાં આવે છે ત્યાં સૃષ્ટિની કુદરતી ઘટમાળમાં દખલ ઊભી થાય છે. માણસના શરીરની જેમ જ આખી જીવસૃષ્ટિમાં કુદરતે ક્રિયા પ્રતિક્રિયા, અંકુશો અને સલામતીઓ કરી મેલ્યાં છે. તે વગર આજની સૃષ્ટિ હોત જ નહિ. હવે આ રસાયણી દ્રવ્યો અને ઝેરો શોધીને માણસે પોતાના મુખમાં ધસવાની સામગ્રી ઊભી કરી છે. એક જાતનાં જીવજંતુઓનો ત્રાસ ટાળવ, ખાતર તેનો નાશ કરવા જતાં માણસ પૃથ્વીના મોટમોટા વિસ્તારો ઉપર ઝેર છાંટે છે, જે સાથે સાથે બીજાં અગણિત જીવજંતુ પક્ષી પ્રાણીનો પણ નાશ કરી નાંખે છે અને 'જીવો જીવસ્ય જીવનમ્'વાળે ન્યાયે જે અસંખ્ય જંતુઓ સૃષ્ટિમાં એક બીજાને ખાઈ

ચાલી ને સફાઈનું કામ કરતા અને સૃષ્ટિનુ સમતોલન જાળવવા સારુ અનિવાર્ય હતાં. જમતી જાનવરો તેમજ બીજા પશુ પ્રાણીના માણસે કરેલા નાશને કારણે કુદરતી અંકુશો તેમજ સમતોલનમાં આવેલી પડેલી અવ્યવસ્થા અને આફત ભર્યાં પરિણામોના ઢગલોએક દાખલા લેખિકા બાઈએ ચોપડીમાં આપ્યા છે. પક્ષીઓને આ ઝેરના છાંટણાંની એટલી અસર નથી થતી, જેટલી એવાં રસાયણી ઝેરોથી ધોવાયેલાં કે ખરડાયેલા અનાજ, બીયાં કે ખોરાકથી થતી હોય છે. જેમકે ઘણાં પક્ષી મરે છે. બીજાં ઘણાં વંશવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ ખોઈ બેસે છે બાપડાં માળા બાંધે પણ ઈંડાં મેલી શકતાં નથી! કોઈ ઈંડાં મૂકે છે, દિવસોના દિવસ લગી એના ઉપર બેઠી સેવે છે પણ અંદરથી બચ્ચાં નીકળતા જ નથી. અંદર બચ્ચા સરજાતાં જ નથી!

અને નૈતિક સામાજિક અસરોની તો વાત જ શી કરવી! માણસે સરજેલી આ ઝેર સામગ્રીને પાપે માણસો મરી પરવારે કાં ઉપર આખી અપંગ, આંધળી, ખોડાં ખોટીલાં ને ઓશિયાળાં થઈને જીવે! આ શરમ વિશે લખતાં તે લેખિકા ઉકળી ઊઠે છે જ, પણ પશુ પ્રાણીઓ ઉપર પણ આ બધી વિવિધ તલેટીપે પ્રાણ શોષવી મૂકનારી વેદનાઓ ઓક વાની માનવીની નિષ્ઠુરતા અને ઘાતકીપણાની શરમ કેવડી મોટી છે? આ વિનાશક રસાયણોના છંટકાવ પછી ઉછળી ઉછળી તરફડીને મરી રહેનારાં સેંકડો હજારો નિર્દોષ અને ઉપયોગી પશુપ્રાણી ખિસકોલીઓ વગેરેનાં દિલ વલોવી મૂકનારાં વર્ણનો બાઈએ આ ચોપડીમાં આપ્યાં છે

આ બધી ઘાતકી અને નાશમારી કારવાઈઓ અને અસંખ્ય ઉપયોગી જીવોના સંહાર પછી જમીન, હવા અને જળને ઝેરનાં પુર આપી આપીને ઝેરી કરી મેલ્યા પછી પણ જે જીવજંતુને મારવા માણસ નીકળ્યો ને આ બધો ઘાતકી આરખમખો એણે કર્યો એ જંતુઓનો નાશ તો અંતે નથી જ થતો બલ્કે જે જંતુઓને મારવા એણે આ બધો ખટાટોપ કર્યો તે જંતુઓ વળતી મોસમે બમણાં થયેલાં જોવામાં આવ્યાં છે! કારણ? કારણ કે એમને ખાઈ જવા સારુ કુદરતે મૂકેલાં બીજાં જીવજંતુઓ જે એમને દર મોસમે ખાઈ જતાં તેમને પણ માણસે પેલાઓની જોડે જ ભેગાંભેગાં મારી નાખ્યાં!

આટલેથીયે વાત અટકતી નથી માંકડ મચ્છર વિશે જોવામાં આવ્યું છે તેમ જે જીવજંતુઓને મારવા સારુ આ બધા ડી. ટી. ટી. વગેરે ઝેરી રસાયણનો ઉપયોગ કરતાં માણસ શીખ્યો તે ઝેરને પચાવી દઈ હજમ કરતાં પણ એ જંતુઓ શીખી ગયાં! હવે માણસે વધુ વધુ આકરાં ઝેર તેમની સામે વાપરવા માંડ્યાં છે પણ તેમનેય બધાંને પચાવતાં એ જંતુઓ શીખતાં જાય છે એવી શોધ થઈ છે કે સને ૧૯૬૦ સુધીમાં આવાં ૧૩૭ જાતનાં જીવજંતુઓ એમનો વિનાશ કરનારાં ઝેરી દ્રવ્યોને પચાવી લેતાં શીખી ગયાં છે! અને આ ક્રિયા ચાલુ જ છે. મતલબ કે કુદરત ઉપર વિજય મેળવવા જનારા માનવીને કુદરતે સામો થપ્પડ લગાવી ને જવાબ વાળ્યો છે

કુદરતને પોતાને આધીન કરવાની શેખી મારતાં માણસને આપણે હંમેશાં જોઈએ છીએ અહીં જ એ આબાદ ગોથું ખાય છે ને એનાં હાડકાં રગદોળાઈ જાય છે કુદરતને વશ-અંકિત કરવાની ન હોય. એને તો પ્રસન્ન કરવાની, રીઝવવાની, જ હોય તો જ એ ફળ આપે, પણ માણસ વિજ્ઞાનને જોરે ડાબું જમણું જોયા વગર અને ઘા ઉપર ઘા મારતો જ ચાલી ગયો નમ્ર હૈયે એનો સમાગમ શોધવાની અને એને સમજવા ઓળખવાની ઈચ્છા કરવાનું એ ભૂલી જ ગયો પણ એ બધી પીળા પંથી રીતોની વ્યર્થતા પુરવાર થયા પછી હવે શાણા સમજુ લોકોની વાત કરાય એ સાભગારી ખરું જોતાં એક ઘાએ બે ટુકડા કરવાને ચાલે જે મેં ન ચાલે હોય તો એ શાણાઓની એ રીતે એમ છે કે બને ત્યાં સુધી કુદરતની કારવાઈઓને જ

અનુકૂળ રહીને એનું સમતોલન તૂટવા દીધા વગર કામ કરવું અને નડતર કરનારાં જીવ જંતુઓનો નાશ ઝેરી રસાયણોનો આશ્રય લઈને ન કરતાં એ જંતુઓ તેમ જ પ્રાણીઓના કુદરતી શત્રુઓને ઉત્તેજન આપીને જ કરવો. આ રીતનાં સુપરિણામોના ગજબના દાખલાઓ પણ લેખિકાએ ચોપડીમાં ટાંક્યા છે.

આવો એક દાખલો કેલિફોર્નિયાના ફળ-બાગોનો. ૧૮૭૨માં ત્યાં એક કીડો પંદર વરસમાં ફળ-બગીચાઓને મોટા બધરૂપ થઈ પડ્યો. ઘણા બગાયતદારોએ ત્રાસી હારીને પોતાનાં ફળઝાડો ઉખેડી નાખ્યાં. પછી કોઈએ ઑસ્ટ્રેલિયાથી એક ટચુકડું પક્ષી આણ્યું જે આ કીડીઓની જાતને ઉડાવતું! બે વરસમાં આ પક્ષીઓએ પેલા કીડાનો વંશ સાફ કરી મેલ્યો ને પ્રદેશઆખાના ફળબાગો પાછા હસતા થયા! આ જ બગાયતદારોએ સને ૧૯૪૦ માં રસાયણી જંતુનાશકો વાપરવા માંડ્યાં. એમને એમ કે એથી બીજાં બધાં નડતરરૂપ જંતુઓ નાશ પામશે. તેમ કરવા જતાં એમણે પેલા પક્ષીને નિર્વંશ કર્યું ને પેલા જૂના કીડાએ તાબડતોબ પાછી દેખા દીધી! આજે હવે એ ફળબાગો સાચવવાનું માલિકોને ભારે પડી રહ્યું છે. પેલા પક્ષીને ફરી ફરીને આયાત કરવું પડે છે અને છતાંયે આસપાસના પ્રદેશોમાં વપરાતા ઝેરી જંતુવિનાશકોથી બગડતી હવા એમને નડે જ છે. આ જ વાત એક કે બીજા રૂપમાં બધે લાગુ પડે છે. પ્રાણીવિજ્ઞાનની કુદરતી પ્રક્રિયાઓ અને રસાયણી ઝેરોના છંટકાવ બેઉ એકી સાથે ચલાવી શકાતા નથી. હવે જંતુઓ એ બધાં ઝેરને પચાવતાં શીખી ગયાં! તેથી આ રસાયણોની દળદરી ભમરાળી નાશકારી રીત લોકો સમજશે અને તે બંધ પડશે એવી આપણે આશા રાખીએ. તેમ થશે ત્યારે જ સમજુ શાણાઓની રીતને પાછો અવકાશ મળશે.

આ બધાં પરિણામો જોયા જાણ્યા પછી જંતુવિનાશની આ રસાયણી રીતો બંધ કરવાનું મુશ્કેલ ન લાગવું જોઈએ. બીજી કારગત રીતો મોજુદ છે જ. પણ આ રસાયણી દવાઓ બનાવનારા મૂડીપતિઓનાં વિરાટ સ્થાપિત હિતોની સામે પડીને અમેરિકામાં તે બંધ પડાવવાનું કામ કપરું છે. પ્રમુખ કેનેડીને પણ તે કરાવવાનું આકરું પડશે. ને હિંદનું? નેહરુજી આ કરી શકશે? અમેરિકામાં તો ખેડૂતો ભણેલાં, તેમનાં બૈરાં ભણેલાં. પોતાની જમીનો, પાકો, ફળબાગોને નુકસાન પહોંચાડનારાં રસાયણી ઝેરોનો સામનો સ્ત્રીપુરુષ બધાં કરે. છતાં ત્યાંયે આ ભયાનક નુકસાનકારક રીતો હજુ ચાલુ છે. હિંદમાં તો ઊંચી આંગળીયે કોણ કરે? અને કરે તોય સાંભળવા કોણ નવરું છે?

વાંચનાર કહેશે, 'આવડો આક્રોશ શા સારુ? અહીં તો કશુંય બગડ્યું દેખાતું નથી' પણ ઊંડે ઊતરીને જુએ છે કોઈ? ગામડાંના માંદગી મરણના આંકડા કોણે રાખ્યા? કોણે તપાસ્યા? ગામડાના બાળકને ઊલટી થઈ, તાણ આવ્યું, મરી ગયું. 'બાપડાનું આયુષ્ય નહોતું તેથી ન જીવ્યું. એના ભાગ્યમાં જીવવાનું નહોતું. શું થાય? બસ આમ જ પેઢી દર પેઢી ચાલતું આવ્યું ને ચાલશે. એની દાક્તરી તપાસ કરવાની કોને પડી છે? ને છાપાંમાં તો આવું કશું આવે જ શેનું? ઢોરનાં મરણ કે મોસમના પાક નિષ્ફળ જાય તેનું પણ તે જ પ્રમાણે! ક્યારેક ક્યાંક ભળતા ઇન્જેક્શનથી કે એવા કારણસર દસવીસ પચાસ ગામડાંના ઢોરનો સોથ વળી જાય કે મો'વા, મર'વા આવે ત્યારે કદાચ છાપામાં ખબર આવે! બાકી પ્રજાને જાણ સરખી થવા ન પામે. આ સ્થિતિમાં પાક ખેતર બગીચા કે ઢોરના ગોદાઓમાં જીવલેણ રસાયણી ઝેરો છાંટવાને ચાલે ચડવાથી ગંભીર નુકસાન જ થવાનાં; જેની ખબર વરિષ્ઠ રાજકર્તાઓને પડશે ત્યાં સુધીમાં તો કદાચ આ બુરાઈ દેશઆખામાં ઊંડાં મૂળ ઘાલી ચૂકી હશે.

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી.

["નગરચર્ચા"માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે તંત્રીમંડળ કે લેખક સંમત છે એમ નથી તેમજ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. —સંચાલક]

ગુજરાતનો રાજપલટો–૧૯૬૩

○ છેલ્લી ચૂંટણીમાં બળવંતરાય હાર્યા એટલે જ જીવરાજભાઈને મુખ્ય પ્રધાન થવાનું મળ્યું અને પક્ષે તેમને પ્રધાનમંડળનું સુકાન આપ્યું. પરંતુ જીવરાજભાઈએ જ માનસહિત એ મુખ્ય પ્રધાનપદ સાભાર પાછું સુપરત કર્યું હોત તો આજે આ જોવાનો દિવસ ન આવતને?

○ લોકોને તો જીવરાજ મહેતા ગયા ને બળવંત મહેતા આવ્યા તેમાં કંઈ ફેર નથી! ભૂત ગયા ને પલિત આવ્યા. છેવટ લોકોનું કંઈ કરે તો તેની ગણતરી થાય.

○ જીવરાજભાઈના રાજ સામે લોકોને વાંધો નથી, કોંગ્રેસ પક્ષના ૭૨ જણને વાંધો છે. આ તો લોકોનું રાજ છે કે ૭૨નું રાજ છે? People are taken for granted!

○ હાલની સરકારના કેટલાક સભ્યો જૂની સરકારમાં પણ હતા. જીવરાજભાઈ જવાના તેના પંચ દિવસ અગાઉ તો એમણે કયારેય જાહેર નિવેદન લોકોને જણાવવા નથી આપ્યું. અને છેલ્લી વખતે એમણે નિવેદન આપ્યું કે અમે મુખ્ય પ્રધાન જીવરાજભાઈ સાથે નહિ પણ "૭૨ સભ્યો સાથે છીએ. આને જ પ્રધાન-મંડળની "સંયુક્ત જવાબદારી" કહે છે? પ્રધાન કક્ષાના માણસો આમ સમય બદલે ટોપી ફેરવે એ કેમ ચાલે!

○ બળવંતભાઈ વખતે જીવરાજભાઈ કરતાં વધુ સારું રાજ આપે પરંતુ જે રીતે એ મુખ્ય પ્રધાન થયા તેથી પ્રજાને જરાય હર્ષ થયો નથી.

○ બળવંતભાઈ મોરારજીભાઈના માણસ છે એટલે એમને મુખ્ય પ્રધાન બનાવવા આ બધી માથાકૂટ થઈ.

○ જીવરાજભાઈએ ગવર્નરને સલાહ આપી હોત કે પક્ષના ૭૨ જણનો મને ટેકો નથી પરંતુ મને લોકોમાં વિશ્વાસ છે અને લોકોનો મને ટેકો છે તો ફરીથી ચૂંટણી યોજો. તો ગવર્નરને ફરીથી ચૂંટણી કરાવવી પડત. પછીથી જીવરાજ મહેતા મુખ્ય પ્રધાન થાય કે ન થાય પણ પેલા ૭૨ને તો ફરી ચૂંટણીજંગ લડતા કરી દેત, અને એમને ય ખબર પડત કે ફરી કેમ ચુંટાવાય છે!

○ આજ રાજપલટાના પ્રશ્ન ઉપર ચૂંટણી લડાય તો લોકો જરૂર જીવરાજને મત આપે, પેલા ૭૨ જણા એક બાજુએ રહી જાય.

○ સંજીવૈયા તો અમદાવાદ આવ્યા ને પોપટિયું જ્ઞાન લઈને પાછા ગયા. એમણે જે કર્યું તે જ જો એ કહેવાના હતા તો તે તો તે દિલ્હી બેઠા બેઠા પણ કરી શકત. નકામું એક નાટક કરી ગયા.

○ આ આખા પ્રસંગથી લોકોની નજરમાં કોંગ્રેસ નીચે ઊતરી છે. એના કાર્યકર્તાઓ અને નેતાઓએ પોતાનો મોભો છોડી ગોલા લડાઈ કરી. કોઈ વટ સહિત એમાંથી બહાર ન આવી શક્યું!

○ જીવરાજભાઈને આટલા વખત નભાવ્યા તો બીજાં રહ્યાં વર્ષ નભાવતાં શું ખાટુંમોળું થઈ જવાનું હતું? એટલી ધીરજ રાખી હોત તો કોંગ્રેસ નેતાગીરીનું માન સચવાઈ જાત.

○ જો સંગઠનના બળ અને ટેકાથી જીવ-રાજભાઈ સત્તા ઉપર આવ્યા એનું તો એમણે માનવું જ જોઈએ ને, એને પણ કિનારે મૂકી દે તો પછી લોકશાહી શાની!

[અનુસંધાન પૃ. ૧૬]
અર્થશાસ્ત્રી હશે, પરંતુ ધંધાદારી અર્થશાસ્ત્રીઓને એ દોરવણી આપી શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. નાયબ પ્રમુખની જગા કોઇ નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીને જ આપવી જોઈએ જે નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીઓને દોરવણી આપી શકે.

રાજકીય ધોરણસર જો નાયબ પ્રમુખની નિમણૂક કરવાની હોય તો તે જગા સત્તા ઉપર જે પક્ષ હોય તેના જ માણસને આપવી જોઈએ. એમ ન કરતાં રાજકીય રમતના નિયમનો ભંગ થાય છે. શ્રી. નેહરુની નીતિ સામે વિરોધ પક્ષ વાંધા ઉઠાવશે ત્યારે શ્રી. અશોક મહેતાને જ આગળ ધરવામાં આવે તો! પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ શ્રી. નેહરુ સરકારનું રાજીનામું માગે અને શ્રી. મહેતા સરકારમાં અગત્યનો ભાગ ભજવતા હોય! વળી કામરાજ યોજના દ્વારા કોંગ્રેસ પક્ષ પોતાનું સંગઠન મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કરતી હોય તે વેળા નિયોજન પંચનું નાયબ પ્રમુખપદ, સચેતન કે અચેતન, વિરોધ પક્ષના નેતાને આપવામાં આવે ત્યારે કોંગ્રેસ પક્ષના કાર્યકરો જ એમ માનતા નહિ થાય કે સત્તાસ્થાને આવવું હોય તો વિરોધ પક્ષમાં જોડાઈ સરકારનો બેફામ વિરોધ કરવો એટલે આપણને ચૂપ કરવા સરકાર કોઈક અગત્યનું પદ તો આપશે જ. "બોલે એના બોર વેચાય" એ વિચારસરણી જો કોંગ્રેસમાં દાખલ થાય તો તેની અસર ઘણી માઠી પડશે. શ્રી. નેહરુને પક્ષની શિસ્ત નથી નડતી તો આપણને શા માટે નડે! અત્યારની પક્ષમાં પ્રવર્તતી નાજુક પરિસ્થિતિ દરમ્યાન કોઈ ખુલ્લંખુલ્લાં શ્રી. નેહરુનો વિરોધ ન કરે પરંતુ શ્રી. નેહરુએ પોતાને અપાયેલ સત્તાનો ખૂબ કાળજીથી ઉપયોગ કરવો ઘટે. કામરાજ યોજના દ્વારા શ્રી. નેહરુને પોતાની કાર્યદક્ષતા અને સંપૂર્ણ તાકાતનું પ્રદર્શન કરવાની તક મળી છે; ખાસ કરીને એમણે એમનું પ્રધાનમંડળ ફક્ત "ડાબી પાંખના" જ માણસોથી રચ્યું છે ત્યારે.

આમ છતાં શ્રી અશોક મહેતા કોંગ્રેસ અને તેમના સમાજવાદી વિચારોમાં ઘણું સામ્ય હોવાથી પોતાની કામગીરી કુશળતાપૂર્વક સહેલાઈથી બજાવી શકશે; પરંતુ કોંગ્રેસ તેમ જ પ્રજા સમાજવાદી બન્ને પક્ષોને મુશ્કેલભરી મૂંઝવણમાંથી બચાવવા હોય તો આ પદ ઉપર શ્રી. મહેતા જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી પ્રજા સમાજવાદી પક્ષમાંથી રાજીનામું આપી દે. બાકી શ્રી. અશોક મહેતા નિયોજન પંચના નાયબ પ્રમુખપદે રહીને પોતાની ઉત્તમ શક્તિઓનો લાભ દેશને આપી શકશે તેમાં શંકા નથી.

*

પારડીની ઘાસીયા જમીન

પારડી તાલુકાની ૪૭ હજાર એકર જમીનમાં ઘાસ ઉગાડવામાં આવે છે. ત્યાંની પ્રજા ગરીબ અને બેકાર છે, પરંતુ મહેનત કરી આ ઘાસીયા જમીનમાં ૨૫ હજાર એકર જમીનમાં ધાન્ય ઉગાડવા માગે છે. તેની શરૂઆત ૧૦ હજાર એકર જમીન આદિવાસીઓને સરકાર જમીનદારો પાસેથી ખેડવા માટે અપાવે એવી લોકોની માગ છે. મૂળ આ જમીનો ખેડૂતોની માલિકીની હતી પરંતુ કાળક્રમે ૪૦ વર્ષ ઉપર અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં ખેડૂતો દેવાદાર બન્યા અને જમીન શાહુકાર જમીનદારોના હાથમાં ચાલી ગઈ.

આ જમીન ખેતીને માટે ખાસ અનુકૂળ નથી પારડી તાલુકામાં પાણી મેળવવા પથ્થર તોડીને કૂવા કરવા પડે છે અને મોટે ભાગે એક કૂવો ફક્ત બે ત્રણ એકર જમીનને જ પાણી પૂરુ પાડી શકે છે આ જમીનને ખેડાણમાં લાવવામા પુષ્કળ મુશ્કેલીઓ નડે એમ છે આમ છતાં પારડીની ઘાસીયા હેઠળની બધી જ જમીન અનાજની ખેતી માટે લાયક નથી એમ તો કોઇ ન કહી શકે પૂ રવિશંકર મહારાજે ૧૯૫૪માં જાતતપાસ કરી કહ્યુ હતું કે ત્યાં ઉદ્યમથી ખેતી થઇ શકે તેમ છે

સરકાર સમક્ષ આ પ્રશ્ન દસ વર્ષથી મૂકાયો છે સરકાર સર્વેયરોને મોકલીને તુમાર શાહી પદ્ધતિથી બધો વખત બગાડી રહી છે અને નિર્ણય પર નથી આવતી સરકાર જમીનની ટોચમર્યાદા નક્કી કરવાની વાત કર્યા કરે છે જ્યારે વખતનો લાભ લઇ જમીન દારો જમીનના ટુકડા કરી તેમનાં સગાંવહાલાંઓને નામે ચઢાવી રહ્યા છે પછી સરકારના હાથમાં 'ટોચમર્યાદા' હેઠળ જમીન આવવાની કેટની? ખરી રીતે સરકારે વિચારવુ જોઇએ કે રાજ્યની કુલ જમીન કેટલી છે? ભૂમિહીનોની સંખ્યા કેટલી છે? એમને માટે જમીન જોઈએ કેટલી? એમની જમીન ફાજલ પાડવા માટે કેટલી ટોચમર્યાદા રાખવી પડે? આમ વિચારવાને બદલે સરવે કરાવવાના બહાના હેઠળ અને ખાનગી મિલકતના બહાના હેઠળ સરકાર જમીનદારોનાં હિતોની વકીલાત કરતી દેખાય છે, અને દસ વર્ષથી પ્રશ્નના નિરાકરણને ઠેલતી જણાય છે. ૧૯૫૨મા જે દલીલો થતી હતી તે જ આજે ૧૯૬૩માં થાય છે।

મુંબઈ હાઇકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા ત્યારે જ શ્રી ચાગલાએ ચુકાદો આપતાં જણાવ્યું હતુ કે આ ઘાસીયા જમીન કેવળ કુદરતની બક્ષિસ છે જમીનદારોની તેમાં કોઇ ખેડ કે મહેનત નથી વરસાદનુ પાણી પડે છે અને ઘાસ ઊગી નીકળે છે. સરકારને એ જમીન લઈ લેવાનો હક છે

આપણી પંચવર્ષીય યોજનાઓનો હેતુ પણ ઉત્પાદન વધારવાનો છે જ્યારે આપણે ત્યાં અનાજની અછત છે ત્યારે આયોજનપૂર્વક વધુ મહેનત અને ખર્ચ કરીને શ્રમજીવીઓને રોજગારી પૂરી પાડી અનાજનુ વધુ ઉત્પાદન કરવા પ્રયત્ન થવો ઘટે, દરિયા કિનારાની ખારી જમીનને ખેતીલાયક બનાવી શકાય, ઇઝરાઈલ જેવા મુલકમા નેજેવ જેવા રણમાં ખેતી કરવાના પ્રયોગ થાય, મારવાડના રેતાળ પ્રદેશમાં પણ સુરતગઢ જેવુ ફાર્મ થઇ શકે, ભાલના વેરાનમાં ખેતી થઇ શકે તો પારડીમાં કેમ નહિ? મુશ્કેલીઓને પડકાર સમજીને સામનો કરો ગરીબ જમીનભૂખ્યા શ્રમજીવીઓની મહેનત ઉપર વિશ્વાસ મૂકી એમને મદદ તો કરો, એમને જીવનનિર્વાહનુ સાધન મળતા ઉત્સાહભેર પારડીની સિકલ બદલી નાખશે. એ ભૂમિહીન કિસાનોને કૃષિ નિષ્ણાતો દ્વારા ખેતીની આધુનિક પદ્ધતિઓનુ શિક્ષણ આપી એમની આવક અને શક્તિ વધારો સાથે સાથે ત્યાં પશુપાલન અને ગ્રામઉદ્યોગોને વિકસાવવાની યોજના કરો આમ થતાં પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવી શકાશે ગુજરાત સર્વોદય મંડળે ૧૯૬૦માં સૂચન કર્યું હતુ કે "ટોચમર્યાદા ખાતાદીઠ નહી પણ વ્યક્તિદીઠ રાખવી જોઈએ. કાયદો બને તે દિવસે કુટુંબમાં જેટલી વ્યક્તિ હયાત હોય તે બધી દીઠ અમુક એકર જમીનની મર્યાદા બાંધી શકાય" આ સૂચન સાદુ છતાં વ્યાવહારિક છે

ગણોતધારાની ૬૫ મી કલમ હેઠળ પાતર જમીનને પોતાના હસ્તક લેવાનો સરકારને હક છે અને તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા તેમ કરી શકે છે.

*

કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો મહાન અરજી

તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૩ માં સામ્યવાદી નેતા શ્રી એ. કે. ગોપાલને લોકસભા સમક્ષ જીવનને જરૂરી ચીજોના વધતા ભાવ અટકાવવા, ફરજિયાત બચત યોજના પડતી મૂકવા, સામાન્ય માનવીના માથા પરનો ટેક્ષનો બોજો હળવો કરવા તથા પરદેશી વેપાર તથા બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવા એક મહાન અરજી રજૂ કરી. આ અરજી ઉપર એક કરોડ અઢી લાખ મ ણસોની સહી હતી! અરજીના કાગળોનું વજન ૩ ટન હતું. અરજીનાં ૯૦ બંડલો ૨૫ મોટરમાં મૂકી ૫૦,૦૦૦ માણસોના વિરાટ સરઘસ દ્વારા પાર્લામેન્ટ આગળ લઈ જવામાં આવ્યા હતા. ઇતિહાસમાં એક બેનમૂન હકીકત બની ગઈ છે અને તે પણ ભારતીય સામ્યવાદીઓ દ્વારા. રામલીલા મેદાનથી લોકસભા પહોંચતાં એ વિરાટ સરઘસને બે કલાક લાગ્યા હતા!

સામ્યવાદીઓએ આ અરજી આપીને એટલું તો સાબિત કરી આપ્યું છે કે ચીનના આક્રમણ બાદ સામ્યવાદી પક્ષ હિંદુસ્તાનમાંથી ઉખડી ગયો નથી. હજી એમની પાછળ લોકો છે. કામરાજ યોજના હેઠળ શ્રી. નેહરુએ શ્રી. મોરારજીભાઈ તથા શ્રી. એસ. કે. પાટીલનાં રાજીનામાં સ્વીકાર્યાં પછી તો સામ્યવાદીઓ કામરાજ યોજનાને પોતાના વિજયમાન તરીકે જ બિરદાવે છે! ટી. ટી કૃષ્ણમાચારી દ્વારા બચત યોજના તથા સુવર્ણધારામાં જે રાહતો અપશે તેને પણ એ એમનો જ વિજય જાહેર કરશે! હિંદુસ્તાનમાં સામ્યવાદીઓનાં મૂળિયાં ઊંડાં ઊતરતાં દેખાય છે!

આ દરમ્યાન ભારત સરકારે સામ્યવાદીઓના વિરાટ સરઘસનું ન્યુઝ રીલ ઉતારેલું અને તે થિયેટરોમાં બતાવવામાં આવ્યું. પાછળથી એનું પ્રદર્શન કોંગ્રેસ પક્ષના હિત વિરુદ્ધનું લાગવાથી સરકારે તે બંધ કર્યું. સરકારનું આ પગલું કાયર અને અયોગ્ય છે. ન્યુઝ રીલ બતાવવાનો આશય જ લોકોને દેશમાં બનેલા સારા કે નરસા, પક્ષાતીત અગત્યના પ્રસંગો ચલચિત્ર દ્વારા પ્રદર્શિત કરવાનો છે. લોકોને આ સરઘસની ઝાંખી ચલચિત્ર દ્વારા કરાવવી જોઈએ એ કોંગ્રેસવિરોધી કે સરકારવિરોધી છે એટલા જ ખાતર એનું પ્રદર્શન અટકાવી ન શકાય. સામ્યવાદી પક્ષ કે સરઘસ ઉપર સરકારે કોઈ પ્રતિબંધ નથી મૂક્યો તો તેના ચલચિત્ર ઉપર શા માટે? જો ભારત સરકારનો મુદ્રાલેખ "સત્યમેવ જયતે" હોય તો સત્યનો જય થવા દો. ખરેખર, એ સરઘસમાં જે શિસ્ત અને વ્યવસ્થા જળવાઈ છે તે અદ્ભુત હતી. આ એક મહાન ઘટના બની છે જે કોંગ્રેસે સત્તાસ્થાનેથી પક્ષાતીત થઈ લોકોની સરકારને શોભે તેમ પક્ષપાત વગર લોકો સમક્ષ રજૂ કરવી જોઈએ. સમર્થની કદર પણ સમર્થ જ કરી શકે તે કોંગ્રેસે સત્તાસ્થાનેથી બતાવવું જોઈએ. રણવીરો શક્તિશાળી દુશ્મનની પ્રશંસા કરતાં ડરતા નથી, એ પોતાની તાકાત ઉપર મુસ્તાક હોય છે

તા. ૮-૧૦-૬૩

※

કૃપા કરી નોંધી લેશો ?

પ્રસ્થાન ખાસ અંકો

આરોગ્ય અંક

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

વર્ષ દરમ્યાન અપાય છે.

લવાજમ રૂા. ૬-૫૦

* સ્વામી આનંદના લેખો અવારનવાર અપાય છે.
* ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિચારક, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર તેમજ સન્નિષ્ઠ અભ્યાસી લિખિત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો વિભાગ, દર મહિને, "પાડોશી સાથે વાતચીત —ચર્ચા" એ મથાળે અપાય છે.
* આવતા અંકથી શ્રી વત્સલા મહેતા લિખિત "જાપાનનાં સંસ્મરણો" નામની લેખમાળા એમની અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં શરૂ થશે.

પ્રસ્થાન - પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૩-૦૦	નૌકાડૂબી	૬-૦૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૫૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૫૦
કથાવલી ભા. ૧	૩-૦૦	ગાતા આસોપાલવ	૩-૦૦
,, ભા. ૨	૨-૫૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦૦
લગ્નસુખ	૩-૦૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦૦
ટોલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩-૫૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૨૫
દિનચર્યા	૩-૦૦	આંધીકૂચ [આલ્બમ]	૨-૦૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૪-૦૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૧૨
શહીદનો સંદેશ	૧-૫૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૭૫
લગ્નપ્રપંચ	૫-૦૦	ફ્રિરેફ્રની વાતો ભા. ૨	૨-૫૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

卐 સાલ મુબારક

✻ સાલ મુબારક ✻

નૂતન ફેબ્રિક્સ

- આકર્ષક શર્ટિંગ
- મનપસંદ પોપલીન
- ટકાઉ લોંગ ક્લોથ
- ટકાઉ ધોતિયાં

ટેલીફોન નં. ૪૬૨૧

નૂતન મિલ્સ લિમિટેડ

અમદાવાદ

: મેનેજીંગ એજન્ટસ :

જગાભાઈ ભોગીલાલ નાણાવટી એન્ડ કું. લિ०

હાઇડ્રોલિક પ્રેશરથી બનાવેલ મનોહર અને ટકાઉ

હિન્દ ફ્લોરીંગ ટાઇલ્સ

માટે જ આગ્રહ રાખો.

આર. સી. સી. મ્યુનિસિપાલિટી, પી. ડબલ્યુ. ડી, રેલવે, મિલો, લોકલબોર્ડને લગતી દરેક વસ્તુ ઓર્ડરથી બનાવી આપીશું.

હિન્દુસ્તાન સીમેન્ટ પાઇપ એન્ડ કોન્ક્રીટ કન્સ્ટ્રકશન કું૰

ઓફિસ : ઓચ્છવલાલ ગોરધનદાસ શાહ

ટાઇલ્સ સેનિટરી વેર્સ અને પાઇપ ફીટીંગના વેપારી

ખાડીઆ, ચાર રસ્તા અમદાવાદ.

ફેક્ટરી : સુવેઝશાર્મ રોડ, કેલિકો મિલ પાસે, અમદાવાદ

ઓફિસ અને ઘરનો ટેલિફોન નં. ૫૨૨૯૨

ફેક્ટરી ટેલિફોન નં. ૫૨૬૩૬

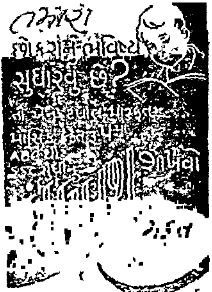

એસ.પી.દેસાઇ, M Sc.(લંડન)

બોમ્બે ટ્યુટોરિયલ કૉલેજ.

૫૭૫ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઇ ૨.

⊠ નૂતન વર્ષાભિનંદન ⊠

માર્શલ ટાઈપ ઘંટીઓ

લક્ષ્મી બ્રાન્ડ ફ્લોર મિલ્સ

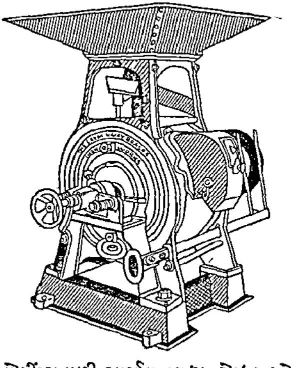

અમો બોલ–બેરીંગ્સવાળી માર્શલ ટાઇપ ગ્રેઇન ફ્લોર મિલો–દળવાની ઘંટીઓ બનાવીએ છીએ. તે ૧૪, ૧૬ અને ૧૮ની સાઈઝમાં ફીટ બેઠકવાળી અને સ્લાઈડીંગ બેઠકવાળી નવી બનાવવામાં આવે છે.

:: તેમજ મેકલીન ટાઈપના લેથો પણ નવા બનાવવામાં આવે છે. ::

મેન્યુફેક્ચરર્સ

લક્ષ્મીવિજય બ્રાસ એન્ડ આયર્ન વર્કસ

૬૪૭, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

ટેલીફોન ૩૦૦૮

ટેલીગ્રામ 'RINGS'

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨/અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ–૬.
મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ
તા. ૧૬-૧૦-૧૯૬૭.

MANGALDAS GROUP

THE ARYODAYA GINNING & MFG. CO. LTD.

THE ARYODAYA SPINNING & WVG. CO. LTD.

THE VICTORIA MILLS LTD. - BOMBAY

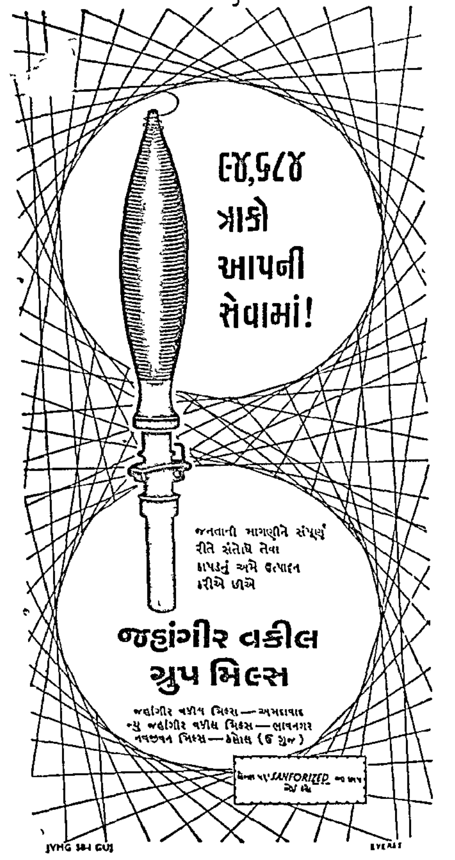
૯૭,૬૮૭
ત્રાકો
આપની
સેવામાં!
જનતાની માગણીને સંપૂર્ણ
રીતે સંતોષે તેવા
કાપડનું અમે ઉત્પાદન
કરીએ છીએ
જહાંગીર વકીલ
ગ્રુપ મિલ્સ
જહાંગીર વકીલ મિલ્સ — અમદાવાદ
ન્યુ જહાંગીર વકીલ મિલ્સ — ભાવનગર
નવજીવન મિલ્સ — કલોલ (ઉ ગુજ)
SANFORIZED
JVHG 584 GUJ
EVEREST

प्रस्थान

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्

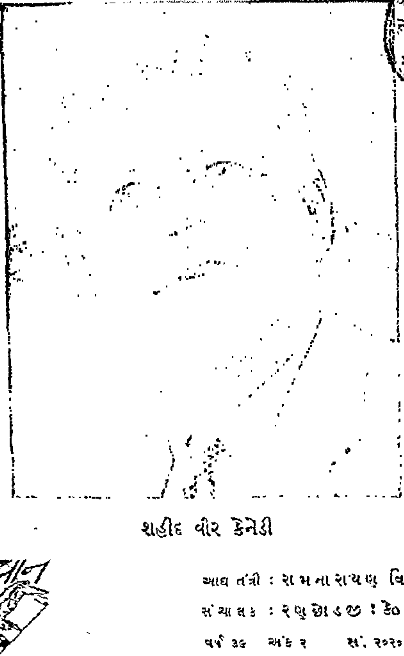

શહીદ વીર કેનેડી

આદ્ય તંત્રી : રામનારાયણ વિ૦ પાઠક

સંચાલક : રણછોડજી કે૦ મિસ્ત્રી

વર્ષ ૩૯ અંક ૨ સં. ૨૦૨૦ : માગશર

કૃપા કરી નોંધી લેશો ?

પ્રસ્થાન ખાસ અંકો

આરોગ્ય અંક

આઝાદી અંક

દીપોત્સવી અંક

વર્ષ દરમ્યાન અપાય છે.

લવાજમ રૂા. ૬-૫૦

- સ્વામી આનંદના લેખો અવારનવાર અપાય છે.
- ગુજરાતના પ્રથમ કોટિના વિચારક, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર તેમજ સન્નિષ્ઠ અભ્યાસી લિખિત રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતો વિભાગ, દર મહિને, "પાડોશી સાથે વાતચીત —ગર્ચા" એ મથાળે અપાય છે.
- ચાલુ અંકથી શ્રી. વત્સલા મહેતા લિખિત "જાપાનનાં સંસ્મરણો" નામની લેખમાળા એમની અનોખી વિશિષ્ટ શૈલીમાં શરૂ થઈ છે તે ચાલુ રહેશે

પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો

પ્રેમનો દંભ	૩ ૦૦	નીકાડૂબી	૬ ૦૦
સ્ત્રી અને પુરુષ	૨-૫૦	દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૫૦
કથાવલી ભા ૧	૩ ૦૦	ખાતા આસોપાલવ	૩ ૦૦
„ ભા ૨	૨-૫૦	ક્રાન્તિકારની આત્મકથા ભા ૧-૨	૫ ૦૦
લગ્નસુખ	૬-૦૦	ખાંડાની ધાર	૪-૦૦
ટોલ્સ્ટોયની નવલિકાઓ	૩ ૫૦	ઘરગથ્થુ વૈદક	૫-૭૫
દિનચર્યા	૩-૦૦	ગાંધીકૂચ [આલ્બમ]	૨-૦૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૪ ૦૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૬૨
શાંતિનો સંદેશ	૧-૫૦	તમને એ નહિ સમજાય	૦-૭૫
વગપ્રસંગ	૫-૦૦	દ્વિરેફની વાતો ભા ૧	૦-૫૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

॥ પ્રસ્થાન ॥

॥ દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ॥

પુસ્તક ૭૭ માગશર : ૨૦૨૦ અંક ૨

એ જ એક

પૂજાલાલ

બધે જ બસ એ જ એક રમમાણ રાજી રહ્યો !
બધે જ મુખ એનું મોહક સુહાસથી શોભતું !
બધે જ અમૃતપ્રવાહે અમૃતાત્મનો એ લહ્યો !
સમીપતર પ્રેમચુંબક અહો ! સદા ખેંચતું !

અનંત ગગને અસંખ્ય શશિસૂર્યતારાગણે
સ એવ દ્યુતિદેવ કેટિક કરે પ્રસારી ચહ્યો :
સમુદ્રલહેરે સવાર, રમતો ફરંતો રણે,
અગમ્ય ગહને વને, ગિરિશિરેય જોયો રહ્યો !

પ્રફુલ્લદલ પુષ્પ પુષ્પ સુકુમાર એ ખીલતો,
કરંત કલગાન એ વિહગકંઠ કુંજે વિષે,
મુખે મધુર બાલના અરુણકાતિ એ ઓપતો,
દડે હરિણ એ બની પવનનું દિશેથી દિશે !
મનોહર મળે બધેય મધુમીટ એ મીઠડો :
રહ્યો હૃદયમાં કરી નિલય નેહનો નેહડો !

સમયની સાથે સાથે . . .

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

જયપુર અને કોંગ્રેસ

સત્તા ઉપર આવ્યા પછી પહેલી જ વાર ઓલ ઇંડિયા કોંગ્રેસ કમિટિ જયપુરમાં આત્મનિરીક્ષણ કરવા બેઠી. છેલ્લા છેલ્લા કામરાજ–પ્લાન અમલમાં આવ્યા પછી નેતાઓએ પણ ઘણી સત્ય હકીકતો જનતા સમક્ષ આવવા દીધી, અને પોતાના પક્ષની ક્ષતિઓનો જાહેરમાં એકરાર કર્યો. નિયોજન પંચે આટલાં વર્ષ કામ કર્યું, ત્રણ પંચવર્ષીય યોજનાઓ તૈયાર કરી, આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા પરદેશી મુત્સદ્દીઓએ એનાં વખાણો કર્યાં અને અંતે હવે દેશને ખબર પડે છે કે નિયોજનની પદ્ધતિમાં જ અવાસ્તવિકતા હતી! અને તેને લીધે આપણે જેટલી પ્રગતિ કરવી જોઈતી હતી તે ન કરી શકયા! અને યોજનાના લક્ષ્યાંકો હાંસલ ન કરી શકયા! કૃષિક્ષેત્રે હજી સ્વાવલંબી પણ ન થઈ શકયા. ઘણીય મહેનત ખોટી દિશાઓ તરફ થઈ. આમ છતાં, ભૂલ્યા ત્યાંથી સવાર ગણી જાગતો માણસ ફરી પુરુષાર્થ કરે તો તેને માટે ઘણી આશાઓ છે.

કોંગ્રેસ આજે એક ખૂબ નાજુક તબક્કે આવીને ઊભી છે. આજ સુધી કોંગ્રેસની જે શક્તિ હતી તે જ એની નબળાઈનું કારણ બનશે? આ લખું છું ત્યારે, એક દાયકા પહેલાનો ઇતિહાસ યાદ આવે છે. વર્ષોથી કોંગ્રેસમાં ભિન્નભિન્ન વિચારસરણી ધરાવતા સભ્યો છે. ૧૯૪૨ પહેલાં સમાજવાદી, ગાંધીવાદી, મૂડીવાદી, દરેક પ્રકારના નરમ–ગરમ પ્રકૃતિના માણસોએ કોંગ્રેસની સરદારી સ્વીકારી અને અંગત મતભેદો બાજુએ મૂકી બ્રિટીશ સરકાર સામે લડયા—સ્વરાજ મેળવવા.

આઝાદી હાંસલ કર્યા પછી કોંગ્રેસની અંદર સમાજવાદી જૂથ અને રૂઢિચુસ્ત જૂથ વચ્ચે મતભેદ ઉગ્ર થયા. જયપ્રકાશ નારાયણ, રામમનોહર લોહિયા વગેરે સમાજવાદીઓએ કોંગ્રેસે ક્રાંતિકારી સમાજવાદી કાર્યક્રમ અપનાવી અમલમાં મૂકવો જોઈએ એવો આગ્રહ સેવ્યો. રૂઢિચુસ્ત સરદાર પટેલ આ સાથે સંમત ન થયા. એમણે તો એમનું મક્કમ વલણ બતાવ્યું કે "અત્યારે આપણા ગરીબ દેશ પાસે ગરીબી સિવાય બીજું વહેંચવાનું જ શું છે? પહેલાં ઉત્પાદન કરો અને આબાદી લાવો. પછી વહેંચવાની વાત કરીશું." નવ. લોહિયા સમાજવાદીઓએ પક્ષમાં આ વલણ સામે મક્કમ વિરોધ દર્શાવ્યો. સરદારે તેમને કોંગ્રેસ છોડી બીજો પક્ષ રચવા સલાહ આપી. પરિણામે પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો; છતાં શ્રી. નેહરૂ જેવા સમાજવાદીઓએ આઝાદીના ઉષ:કાળ દરમ્યાન કોંગ્રેસના સંગઠન બાબતે તૂટતું અટકાવી સંગઠનનો ઉપયોગ કરી દેશની શક્તિ વધારવા કોંગ્રેસમાં જ રહેવું પસંદ કર્યું. શ્રી. સરદાર પટેલ અને પં. નેહરુ તે વખતે છૂટા પડયા હોત તો દેશનો રાજકીય નકશો આજ જુદો જ હોત. અસ્તુ.

ત્યારબાદ સરદાર પટેલનું અવસાન થયું. ઉપલી હરોળમાં શ્રી. રાજાજી તથા પં. નેહરૂ રહી ગયા. ધીમે ધીમે શ્રી. નેહરૂએ કોંગ્રેસ અને સરકારની નીતિ સમાજવાદ તરફી કરવા માંડી. સરકારના અંકુશો અને પરવાના પદ્ધતિથી તંગ આવી રાજાજીએ સ્વતંત્ર પક્ષ સ્થાપ્યો, છતાં કોંગ્રેસમાં શ્રી. નેહરૂના નેતૃત્વથી અંજાઈને કેટલાય રૂઢિચુસ્તો રહ્યા.

ત્યારબાદ કોંગ્રેસે શ્રી. નેહરૂના નેતૃત્વ નીચે દેશને સમાજવાદી સમાજરચના આપવાનું નક્કી કર્યું—અવાડીમાં તે મુજબનો ઠરાવ પસાર કર્યો. પરંતુ સમાજવાદની વ્યાખ્યા તે વખતે કોઈએ કરી નહિ.

કોંગ્રેસમાં પહેલાં પણ રૂઢિચુસ્તો અને સમાજવાદીઓ હતાં અને આજે પણ છે, અને એને લીધે કોંગ્રેસ પણ સર્વમાન્ય લોકપ્રિય રહી. ગત વર્ષો દરમ્યાન કોંગ્રેસે સમાજવાદની ખૂબ વાતો કરી, પ્રજાને પણ સમાજવાદના પાઠો ખૂબ શીખવ્યા—અલબત્ત સમાજવાદ એટલે શું તે સમજાવ્યા વગર! મજૂર પણ સમાજવાદની વાતો કરે, પ્રધાન પણ સમાજવાદની વાતો કરે, અને કરોડોપતિ બનતા ઉદ્યોગપતિઓ અને મહાજનો પણ સમાજવાદની વાતો કરે! દેશ આખામાં સમાજવાદની રામધૂન ચાલી. પરંતુ પ્રજાનો સામાન્ય નાગરિક હવે ઘણું સમજતો થયો છે. એણે પણ સામો સવાલ પૂછવા માંડયો છે કે સમાજવાદ એટલે શું? સમાજવાદમાં કોનો ઉદ્ધાર થવાનો છે—ગરીબોનો કે શેઠિયાઓનો? સરકાર આરઆટલા કર નાખે છે, નાકે દમ આવી જાય તેવી મોંઘવારી થઈ ગઈ છે, સરકાર પંચવર્ષીય યોજનાઓ ઘડી ઘડી કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે અને છતાં ગરીબો અને મધ્યમ વર્ગની તો હાલત હતી તેને તે જ છે, બલ્કે બગડતી રહી છે. કોંગ્રેસ દેશને આ કઈ જાતનો સમાજવાદ આપવા નીકળી છે? આજે કોંગ્રેસે પ્રજાને આનો જવાબ આપવાનો છે.

પરંતુ અત્યાર સુધી કોંગ્રેસની જે શક્તિ હતી તે જ વસ્તુ આજે એને માટે કોયડારૂપ બની ગઈ છે. બધાયની વિચારસરણીને વાચા આપતી કોંગ્રેસમાં સમાજવાદીઓ છે, તેમ રૂઢિચુસ્તો અને તકવાદીઓ પણ છે. કોંગ્રેસ આજે સંધિકાળે આવીને ઊભી છે અત્યાર સુધી કોંગ્રેસે લોકશાહી સમાજવાદ (Democratic Socialism)ની વાતો કરી, હવે એની વ્યાખ્યા એણે આપે જ છૂટકો. કોંગ્રેસે જો સમાજવાદનાં સાચા તત્ત્વો સ્વીકારવાનાં હોય તો એમાં રૂઢિચુસ્તો અને તકવાદીઓનું સ્થાન શું! જંગી ખાનગી મિલકત અને સ્થાપિત હિતો ધરાવનારાઓનું સ્થાન શું! એ લોકો કોંગ્રેસમાં રહે, પોતાના વર્ગનાં હિતો સાચવવા માગે અને છતાં સમાજવાદ લાવવામાં મદદ કરી શકે? સાચો સમાજવાદ લાવવામાં સાચી નિર્મળ સાથ આપી શકે? વાત તલવારની ધાર ઉપર ચાલવાની છે. "To be and not to be"વાળી. ઇતિહાસમાં એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે વ્યક્તિ કે સંસ્થાએ સભાનતાપૂર્વક કેસ્વી લડાઈ લડવા એકમાર્ગી થવું પડે છે, એકપક્ષી થવું પડે છે.

જયપુર અધિવેશન પાસે પ્રજાએ કંઈક એવી આશા રાખી હતી કે કોંગ્રેસ દેશને કેવો સમાજવાદ આપવા માગે છે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ન આપી શકે તો પણ તેની ઝાંખી તો કરાવશે જ—ખાસ કરીને કામરાજ યોજના અમલમાં મૂકી છે ત્યારે, તો જ સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓએ કઈ દિશામાં શું કામ કરવું તેનો ખ્યાલ આવી શકે. પરંતુ જયપુર અધિવેશનમાં તો સર્વમાન્ય ચર્ચા કરવા માટે મુસદ્દો પણ ન ઘડી શકાયો કારણ સ્પષ્ટ છે-કોંગ્રેસના અંદરના જૂથવાદ. પરંતુ હવે સમય પાકી ગયો છે—કોંગ્રેસે પોતાનું બંધારણ, નીતિ, કાર્યક્રમ અને ધ્યેય સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત કરી નાખવા જોઈએ. નહિતર પછી,—દાસ ગઈ...દાત ગઈ, કોંગ્રેસ વર્તુળના ચક્કરમાં પડી જશે. જોઈએ હવે ભુવનેશ્વર શું કરે છે!

* * *

બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ

ભારતના નવા નાણાપ્રધાન શ્રી કૃષ્ણમાચારી બેંકોનું હાલની પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાની જરૂર જોતા નથી છતાં પાર્લમેન્ટમાં એ અંગે પડઘો પડયો છે અને તેની અસર બજાર ઉપર પણ પડી છે, અને બજારમાં નાણાભીડ પણ ઠીક વરતાય છે.

ઘણા એમ માને છે કે બેંકોનાં નાણાં ડાયરેકટરો કે એમનાં સગાંવહાલાં જે ઉદ્યોગપતિઓ હોય તેમના જ હાથમાં વધુ જાય છે, અલબત્ત વ્યાજે. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે ૧૯૬૧માં આવા ઉદ્યોગપતિઓ કે એમની કમ્પનીઓને લગભગ ૧૫૬ કરોડ રૂપિયા (૧૩ ટકા) ધીરાયા હતા, જ્યારે કુલ ધીરાણ ૧૨૦૦ કરોડ રૂપિયાનું થયું હતું. આ ૧૫૬ કરોડ રૂપિયાનું ધીરાણ થયું તેમાંની મોટી રકમ તો સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇંડિયાએ ધીરી હતી.

બીજી દલીલ એમ કરાય છે કે બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાથી સરકારના હાથમાં બેંકોનાં બધાં નાણાં આવશે અને તે યોજનાઓ માટે વાપરી શકાશે. હકીકત એમ છે કે દેશમાં કુલ ૨૧૦૦ કરોડ રૂપિયા બેંકોમાં જમા થાય છે તેમાંથી ૭૦૦ કરોડ રૂપિયા તો સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇંડિયામાં જમા થાય છે. એટલે કે લગભગ ૩૩ ટકા પૈસા લોકો સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇંડિયામાં જમા કરાવે છે. તદુપરાંત જે ખાનગી ક્ષેત્રમાં બેંકો છે તેમણે તેમની ૩૦ ટકા થાપણની રકમ તો ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટીમાં લગાડવી પડે છે. આનો અર્થ કુલ રકમમાંથી ૫૩ ટકા રકમ સરકારના હાથમાં જાય છે. બાકીની ૪૭ ટકા રકમ લોકોને ધીરવામાં આવે છે. અને લોકોને રકમ ધીરાવી તો જોઇએ જ. જ્યાં સુધી દેશમાં ખાનગી સાહસને સ્થાન છે અને જ્યાં સુધી દેશ સામ્યવાદી નથી થયો ત્યાં સુધી ખાનગી સાહસને પણ ઘટતું ઉત્તેજન તો મળવું જ જોઇએ. વળી જો બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવે તો સરકારે શેરહોલ્ડરોને ૪ કરોડ રૂપિયા તો દર વર્ષે વ્યાજના આપવા પડશે. અને છતાં આપણાં નિયોજનોમાં ખાનગી ક્ષેત્રને સ્થાન આપવું હશે તો તેને પૈસા તો ધીરવા જ પડશે.

ત્રીજી દલીલ એમ કરવામાં આવે છે કે સરકારના હાથમાં બેંકો જતાં સરકાર ખોટ ખાઇને પણ ગામડાંમાં બેંકો સ્થાપશે. અને એથી ગામડાંઓમાં પણ લોકોને બેંકમાં પૈસા મૂકવાની ટેવ પડશે. પરંતુ ખોટ ખાઇને ધંધો કરવાથી સરકારી બેંકોને શો લાભ થશે! એની વ્યવસ્થામાં શી કાર્યક્ષમતા લાવી શકાશે? ગામડાઓમાં ખેડૂતોને આજે તો ખાવાનાં સાંસા છે ત્યાં એ બેંકમાં પૈસા કેમ મૂકશે? વળી સાત લાખ ગામડાંઓને ખોટમાં ચાલતી બેંકો આપવાથી લોકો પર જ કરનો બોજો વધશે—ઉપરોક્ત જણાવેલ ચાર કરોડના વ્યાજ ઉપરાંત.

અત્યારની પરિસ્થિતિમાં ખાનગી બેંકો પોતાના ખાતેદારોને સરકારી બેંકો કરતાં વધુ વ્યાજ આપે છે છતાં સરકારી બેંકો કરતાં વધુ કમાય છે. વળી ખાનગી બેંકો લોકોને આકર્ષવા તરેહતરેહની વધુ સગવડો હરીફાઇને લીધે વધારી આપતી જાય છે જે રાષ્ટ્રીયકરણ થતાં નહિ બની શકે. વળી બેંકોમાં પણ તુમારશાહી દાખલ થશે તો પારાવાર મુશ્કેલી લોકોને પડશે.

દેશની બધી બેંકોની લગામ રીઝર્વ બેંકના હાથમાં છે અને તે બધી બેંકો ઉપર ચાંપતી નજર રાખતી રહે છે, અને તેથી પહેલાના વખતની જેમ હવે બેંકો તૂટી પડવાની સંભાવના બહુ ઓછી, નહિવત્ જ રહે છે. દેશના હિતમાં લોકોનાં નાણાં અને બેંકોના

માણું ઉપર ધાર્યો કાબૂ રીઝર્વ બૅંક કાયદાની રૂએ રાખી શકે તેમ છે, અને રાખે છે. તેમ જ બૅંકીંગ અંગેના સરકારી કાયદાઓ પણ પૂરતા કડક છે. આ પરિસ્થિતિમાં હાલના તબક્કે બૅંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું હિતાવહ નથી.

* * *

બંધારણમાં ૧૭ મો સુધારો અને ખેતી

ઈ. સ. ૧૯૫૦ માં ભારતનું બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછી અત્યાર સુધીમાં સોળ ફેરફારો થયા છે. બંધારણની ૧૪, ૧૯ અને ૩૧ મી કલમો હિંદના નાગરિકોના મૂળભૂત હક્કો અંગે છે. આપણા બંધારણ મુજબ ભારતના દરેક નાગરિકને મિલકત ખરીદવાનો, ધરાવવાનો અને વેચવાનો સંપૂર્ણ જન્મસિદ્ધ હક્ક આપવામાં આવ્યો છે. તેમ જ દરેકને મનફાવે તે ધંધો, વેપારઉદ્યોગ અને કામ કરવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો છે. બંધારણની કલમ ૩૧ મુજબ સરકાર કાયદા વિરુદ્ધ જઈ કોઈની પણ મિલકત પડાવી કે ખાલસા કરી શકતી નથી.

૧૯૫૧માં સરકારે બંધારણની ૩૧મી કલમમાં પહેલો સુધારો દાખલ કરી ૩૧ A પેટા કલમ દાખલ કરી. કલમ ૩૧ મુજબ સરકારને જમીન લઈ લેવાનો હક્ક અપાયો અને તે જમીનના બદલામાં માલિકને સરકાર પોતાને યોગ્ય લાગે તે આકારણી મુજબ વળતર આપે. સરકારે Estateની વ્યાખ્યામાં જાગીર, ઇનામ, વક્ફ કે એના જેવી ઈનામી વસ્તુઓને સમાવી લીધી. આ રીતે બધા પ્રકારની જમીનદારીને આવરી લીધી. પાર્લામેન્ટમાં આ સુધારો દાખલ થયો ત્યારે બંધારણના નિષ્ણાતોએ આ કલમનો સરકારો ગેરુપયોગ કરશે એવી ચેતવણી આપી હતી. પણ તે નિરર્થક ગઈ. સુધારો પસાર થયો અને કલમ ૩૧ A અસ્તિત્વમાં આવી. આ સુધારો દાખલ થતાં તરત જ ઘણાં રાજ્યોની સરકારોએ જમીનો એકવાયર કરવાના કાયદા પસાર કર્યા. પશ્ચિમ બંગાળે તો તોબાહ પોકારાવે એવો કાયદો પસાર કર્યો, જેમાં ખુદ નેહરૂ કે કોર્ટ પણ પ્રજાને મદદ ન કરી શકી.

૧૯૫૫માં સરકારે ૩૧ A કલમમાં બીજો સુધારો દાખલ કર્યો જેથી જમીનદાર જ નહિ પણ વચલા માણસો પણ કાયદાનો આશરો ન લઈ શકે. આ સુધારાનો આશરો લઈ રાજ્યોએ બધું મળીને ૧૨૪ જુદા જુદા કાયદાઓ કર્યા છે અને વચલા માણસોને નહિ જેવું વળતર આપી જમીન લઈ લીધી છે !

૧૯૬૧માં કેરાલાની કોમ્યુનિસ્ટ સરકારે 'કેરાલા એગ્રેરિયન રીલેશન્સ બિલ' ધારાસભામાં પાસ કર્યું પરંતુ હિંદના પ્રેસિડન્ટે તેને મહોર ન મારી. આ કાયદાથી કેરાલા સરકાર રૈયતવારી જમીન ખાલસા કરવા માગતી હતી પરંતુ સર્વોચ્ચ ન્યાયતંત્રે આ પગલાને બંધારણ વિરુદ્ધ ઠરાવ્યું.

૧૯૬૩માં સરકાર બંધારણમાં ૩૧ A કલમમાં સુધારો કરી 'એસ્ટેટ' શબ્દની વ્યાખ્યામાં રૈયતવારી જમીનનો પણ સમાવેશ કરવા માગે છે અને તેમ કરી રૈયતવારી જમીનના ખેડૂતોને કલમ ૧૪, ૧૯ અને ૩૧ હેઠળ રક્ષણ મળે છે તે ઉઠાવી લેવા માગે છે. આ સુધારાની અસર એ થશે કે ગામડાનો કોઈ પણ નાનીમોટી જમીન ધરાવનાર ખેડૂતની જમીન સરકાર પોતાને યોગ્ય લાગે તે, ૧ ટકા સુધીનું, વળતર આપી લઈ શકશે, ખેડૂતને એની જમીનનો બાદૂઆત બનાવી શકશે, કે સહકારી ખેડૂત મંડળીનો એક સામાન્ય કામદાર

બનાવી શકશે. ૧૦,૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતની જમીનના વળતર પેટે ૧૦૦ રૂપિયા આપીને સરકાર એની જમીન લઈ શકશે, અને તે બાબતમાં કોર્ટ કંઈ કરી શકશે નહિ!!!

અત્યારના સંજોગોમાં સરકારનું આ પગલું ખૂબ જ જલદ કહી શકાય. બીજાં હળવાં પગલાંઓ ભરીને અનાજનું ઉત્પાદન વધારવાને બદલે આવાં જલદ પગલાં ભરી સરકાર સહકારી ખેતીનો પ્રયોગ કરવા માગતી હોય તો તે સફળ જ નીવડશે તેની ખાતરી નથી. જમીનના નાના ટુકડાનીય માલિકી જતાં ખેડૂતને ખેતીમાં રસ નહિ રહે. આંકડાશાસ્ત્રીઓના આંકડા બતાવે છે કે રશિયામાં સહકારી ખેતી અને રાજ્યનાં ખેતરોમાં એકર દીઠ ખેતીની ઉપજ ઓછી થઈ છે. ચીનમાં પણ એકર દીઠ અનાજનું ઉત્પાદન ઘટ્યું છે. ફાર્મોસા અને જાપાનમાં નાની જમીનમાં અનાજનું ઉત્પાદન એકર દીઠ વધુમાં વધુ છે. ત્યાં ઘનિષ્ટ ખેતીના પ્રયોગો બહુ સફળતાપૂર્વક થયા છે, કારણ ખેડૂતને એની જમીનમાં રસ છે. વળી રૈયતવારી જમીનના ગરીબ માલિક પાસેથી નાનકડી જમીનનો ટુકડો ખૂંચવી લઈ કોઈ અનાડી ભાડૂઆત મજૂરને સોંપી દેવાથી સામાજિક ન્યાયનો હેતુ નહિ સરે. કલમ ૩૧ હેઠળ માલિકના હાથમાંથી જમીન લઈને ભાડૂઆત ખેડૂતને સોંપવાથી જમીન કાયદેસર રીતે સમાજના હાથમાં નથી જતી. ઊલટા આમાંથી કેટલાય ઝગડાઓ ઊભા થઈ કોર્ટમાં જશે તે વિશેષમાં.

અનાજનું ઉત્પાદન વધારવું હોય તો અનાજના ભાવ બાંધવાને બદલે સરકારે માગ અને છતના નિયમો મુજબ જ્યાં સુધી ભાવ વધતા હોય ત્યાં સુધી વધવા દેવા જોઈએ. મહેનતથી કરેલી ખેતીના બદલામાં ખેડૂતને વધુ પૈસા મળવાની આશા દેખાશે તો તે જરૂર વધુ અને વધુ અનાજ ઉત્પાદન કરવા મહેનત કરશે અને જેમ ઉત્પાદન વધશે અને બજારમાં અનાજ વધુ આવશે તેમ કુદરતી રીતે જ તેના ભાવ નીચા ઊતરશે. સરકારની અત્યારની ભાવ બાંધવાની પ્રથા ખોટી છે અને તેથી ખેડૂતના હાથમાં પૈસો આવતો નથી, અને અનાજનું ઉત્પાદન વધતું નથી.

અનાજનું ઉત્પાદન વધારવા માટે સરકારે ખેડૂતને એક કે બીજી રીતે ઓછા વ્યાજે પૈસા ધીરી, સારાં બી આપી, સારાં અદ્યતન ઓજારો સહેલાઈથી એમની પાસે પહોંચતાં કરી, ખેડૂતનું ખેતીનું જ્ઞાન વધારી, ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. એને મારી બાંધીને મુસલમાન (સોશિયાલિસ્ટ) બનાવો એ ઠીક નથી, અને એમ કરતાં અનાજનું ઉત્પાદન નહિ વધી શકે.

આજે સામાન્ય ખેડૂતના મગજમાં સરકાર ગમે ત્યારે એમની જમીન કોડીના ભાવે ખૂંચવી લેશે તેની મોટી બીક પેસી ગઈ છે. કોઈને શાંતિ અને સલામતીની ખાતરી નથી. "મહેનત કરીને ય શું કરવાનું? બધું સરકાર લઈ જવાની છે. અમારા નસીબમાં તો એના એ ટાઢા રોટલા લખ્યા છે તે જ ખાવાના છે" એમ જ્યારે ખેડૂત માનતો થાય ત્યારે અનાજના ઉત્પાદનમાં વધારો થઈ જ ના શકે. સરકાર ખેડૂતને પણ ઓછામાં ઓછું નાના શહેરીના જેવું સમવડાયુ જીવન આપી શકે તો જ ખેડૂતના દિલમાં ઉમંગ આવે અને વધુ અનાજ ઉગાડે. ગામડાંઓમાં સરકારે ગ્રામ ઉદ્યોગ અને રહેવાનાં મકાનોની પ્રવૃત્તિ ઓને વેગ આપવો જોઈએ, જેથી ફાજલ સમયમાં ખેડૂતને બીજું કામ મળી રહે. ખેડૂતના અંતઃકરણને આધારપદ શાંતિની ખાત્રી નહિ થાય ત્યાં સુધી ખેડૂત સરકારના કોઈ પણ કાયદા હેઠળ વધુ અનાજ નહિ ઉગાડી આપે. ખેડૂતને જો સાચે જ 'જગતનો તાત' બનાવવો હોય તો એના મોભ્ભાનું માન પણ જાળવવું જોઈએ.

અત્યારની પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય નાગરિકને સમાજવાદના ય ફાયદા નથી મળતા ને મૂડીવાદના ફાયદાય નથી મળતા. એ તો બસ અછત, મોંઘવારી, કાયદાની કનડગત અને શંકાશીલ ભાવિની ચિંતાઓથી-ભીંસાતો જ જાય છે.

*   *   *

શ્રી. પ્રતાપસિંગ કૈરોન

પંજાબના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી પ્રતાપસિંગ કૈરોન સામે રાજ્યમાં પુષ્કળ ઊહાપોહ ઊભો થયો છે. વિરોધ પક્ષના સભ્યોનું કહેવું છે કે શ્રી કૈરોને એમની સત્તાનો દુરુપયોગ કરી એમના પુત્રને ઘણો કમાવડાવ્યો છે. આ સામે એક પ્રકારની હવા ઊભી થઇ છે. પંડિત નેહરૂને કૈરોનમાં વિશ્વાસ છે, કૈરોનના રાજકારભારમાં વિશ્વાસ છે—પંજાબની પ્રગતિમાં એ કૈરોનની વિચક્ષણ શક્તિનાં દર્શન કરે છે. બીજી બાજુ હમણાં જ હિંદુસ્તાનની સુપ્રીમ કોર્ટે શ્રી. કૈરોનના કારભાર ઉપર કડક ટીકા કરી છતાં પં. નેહરૂનું માનવું છે કે કૈરોન અંગે એમણે જે તપાસ કરી છે તે મુજબ કૈરોન નિર્દોષ છે, ફક્ત એમને હલકા પાડવા વિરોધ પક્ષના સભ્યો ગમે તેમ અફવાઓ ઉડાવી વાતાવરણને દુષિત કરે છે. ઘણી વખત બને છે પણ આમ જ. છતાં સુપ્રીમ કોર્ટ જ્યારે ટીકા કરે ત્યારે તેને પણ દાદ તો મળવી જ જોઈએ. કાયદેસર રીતે શ્રી કૈરોન ભલે સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયથી બંધાતા ન હોય છતાં સુપ્રીમ કોર્ટનો અભિપ્રાય એમના કાર્ય ઉપર પ્રકાશ તો ફેંકે જ છે. બનવા જોગ છે કે વિરોધ પક્ષો નેહરૂને એમના શક્તિશાળી સાથીઓથી છૂટા પાડવા, દરેકને વારા ફરતી એક કે બીજી રીતે ઉતારી પાડી હલકા પાડી પદચ્યુત કરવા પેંતરો રચતા હોય. છતાં પ્રજાના પણ કેટલાક હક્કો હોય છે. પ્રજા એકવાર જેને નેતા તરીકે ચૂંટે તેના પ્રત્યે પ્રજાએ શંકાશીલ દૃષ્ટિ ન રાખવી જોઈએ; છતાં નેતાઓનું પણ વર્તન અને ચારિત્ર એવું જ હોવું જોઈએ જેથી પ્રજાને શંકા કુશંકા કરવાનું બહાનું ન મળે કે મન ન થાય. લોકમાનસ "વળે તો વા, નહિતર વટેળ" જેવું છે. એ વિશ્વાસ મૂકશે તો આંધળો મૂકશે, નહિતર ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં નેતાને દિલમાંથી ખસેડી નાખશે. નેતા અને પ્રજાને બાંધતી દોર ખૂબ પાતળી અને કાચી છે. એ મજાકમાં તૂટી ન જાય તેવું ચારિત્ર નેતાઓએ રાખવું ઘટે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં રાજકીય હવા શુદ્ધ રાખવા પણ શ્રી. કૈરોને તાત્કાલિક સત્તાત્યાગ કરવો ઘટે. રાષ્ટ્રપતિએ કૈરોન ઉપરનાં તહોમતોની તપાસ કરવા પૂરતી સત્તા આપી ન્યાયાધીશ શ્રી દાસની નિમણૂક કરી છે અને તે યોગ્ય તપાસ કરશે જ. એમની તપાસમાં જો શ્રી. કૈરોન નિર્દોષ સાબિત થશે તો ખોટા ઇલ્જામ લગાવનારાઓએ એની કિંમત ચૂકવવી પડશે. ભવિષ્યમાં ટાઢા પોરે ગંદી અફવાઓ ફેલાવી લોકપ્રિય નેતાઓને ઉતારી પાડવા મથના ચોવટિયાઓ પણ ચચકાશે, અને શ્રી કૈરોનને પ્રજા અનેકગણા માન સહિત પોતાની ખાંધ પર ઊંચકી જઈ રાજસિંહાસને બેસાડશે, એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે. પરંતુ લોકમાનસને શંકાથી પર રાખવું હોય તો કોઇવાર લોકનેતાએ પણ શંકાની ભલે દિવાલો તોડી સત્યનો જય થવા દેવો જોઈએ, જરૂર પડે સત્તાત્યાગ પણ કરવો પડે.

તા. ૨૬-૧૧-૬૩

શહીદ વીર કેનેડી

નટવરલાલ ર. મિસ્ત્રી

સિદ્ધાંત અને સર્વોચ્ચ આદર્શની વેદી પર પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી શહીદ વીર કેનેડીએ માનવજાનના ઇતિહાસને ઝગમગાવ્યો છે; મહાત્મા ગાંધી અને પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકનના મૃત્યુના અમર દીપકથી પોતાની અમરતાની જ્યોત જલાવી છે; અને વિશ્વને જીવન અને મૃત્યુને અપનાવવાની કળાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. દેવોને પણ દુર્લભ એવું મૃત્યુ એ પામ્યા છે, અને દુશ્મનની આંખમાંથી પણ આંસુ ટપકાવ્યાં છે. એમણે દુનિયાને રાજકારણ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પાઠ શીખવ્યા, અને સાથે સાથે તત્ત્વજ્ઞાન જીવી પણ બતાવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં પ્રમુખ શ્રી અબ્રાહમ લિંકને માનવજાતને એલાન કર્યું કે "Let us have faith that right makes might and in that faith let us to the end, dare to do our duty as we understand it."

પ્રેસિડન્ટ અબ્રાહમ લિંકને આદર્યાં અધૂરાં પૂરાં કરવા પ્રમુખ કેનેડીએ પોતાની સર્વ તાકાત લગાવી, અને અંતે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપી અબ્રાહમ લિંકનનું તર્પણ કર્યું.

આજથી ત્રણ વર્ષ પૂર્વે દુનિયાને સંશય થતો હતો કે શ્રી કેનેડી નવયુવાન, બહાદુર અને આદર્શવાદી છે પરંતુ અમેરિકન પ્રમુખ થઈ અમેરિકન પ્રજા તથા દુનિયાને દોરી શકશે? દુનિયાના પીઢ રાજદ્વારી પુરુષો એમને છોકરામાં તો નહિ ગણી કાઢે? પરંતુ અમેરિકન પ્રજાને એમનામાં વિશ્વાસ હતો, અને એમને પ્રમુખનો કાંટાળો તાજ પહેરાવ્યો. પ્રમુખસ્થાને આવનાની સાથે જ એમણે પણ દુનિયાને ભાન કરાવ્યું કે એ સિંહનું બચ્ચું નથી પણ સિંહ જ છે. એ જુવાનીને લીધે અનુભવસંપૂર્ણ નથી પણ પોતાની જવાબદારી અદા કરવા પૂરતા કુશળ અને કાર્યદક્ષ છે એ આદર્શોનાં કેવળ સ્વપ્નાં જ નથી સેવી શકતા પરંતુ સેવેલા આદર્શોના સ્વપ્નાને સાકાર મૂર્તિમંત સ્વરૂપ પણ આપી શકે છે. એ નરશાર્દૂલોની હિંમત અને મક્કમતાથી ટક્કર પણ લઈ શકે છે, અને જરૂર પડ્યે, ઠંડે પેટે, શક્તિશાળી દુશ્મનને પણ પાછા હઠાવી શકે છે.

પ્રેસિડન્ટના હોદ્દા ઉપર આવ્યા પછી એમના વહીવટ દરમ્યાન અમેરિકાની રાષ્ટ્રીય આવકમાં ૧૦ ટકાનો વધારો થયો, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ૧૬ ટકા વધ્યું, ૨૩ ટકા બેકારી ઘટી, કામદારોની આવક ૧૦ ટકા વધી, ઉદ્યોગોના નફામાં ૨૬ ટકા ઉમેરો થયો, તથા તે વખત દરમ્યાન ભાવસપાટી કાયમ રહી. લગભગ ૯૦ દેશોને ૮ અબજ ડોલરની મદદ કરી, અને અવકાશી ક્ષેત્રે ૪૬ ઉપગ્રહો ઉડાડ્યા. પોણા ત્રણ વર્ષની કારકિર્દીમાં એમણે પોતાની શક્તિનો એક વિક્રમ નોંધાવ્યો છે.

પ્રમુખ કેનેડી હિંમતવાન, કૃતનિશ્ચયી, કુશાગ્ર બુદ્ધિશાળી, ધીર ગંભીર અને અડગ હતા. દુનિયાના પ્રશ્નો શાંતિ અને સમજપૂર્વકની ચર્ચાથી ઉકેલી શકાતા હોય તો તેના તે આગ્રહી હતા. એમના શરૂઆતના ભાષણમાં એમણે કહ્યું હતું કે "Let us never negotiate out of fear. But let us never fear to negotiate." પરંતુ એમની ધીરજ અને નમ્રતા શક્તિશાળીની હતી. ક્યુબાના અસાધારણજીવતસટોસટના પ્રસંગે એમણે પોતાની અદ્ભુત હિંમત અને અજબ અન્ઠાને હલાવી દે તેવી ઠંડી તાકાતથી

પ્રેસિડેન્ટ કેનેડી

પ્રદર્શન કર્યું. ખ્રુશ્ચેવને પણ ખાતરી થઇ ગઇ કે મામલો ગંભીર છે, અમેરિકી નવયુવાન પ્રમુખ દુનિયાને તબાહ કરી નાખનારો આખરી જંગ ખેલી લેશે, મર-મીટશે પરંતુ મચક નહિ આપે. આખરે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી ખ્રુશ્ચેવે પીછેહઠ સ્વીકારી લીધી અને દુનિયાને પાયમાલીના મુખમાંથી બચાવી લીધી, અને ત્યાર પછી શ્રી. કેનેડી અને શ્રી. ખ્રુશ્ચેવ એક-બીજાની શક્તિ અને ભાવનાને વધુ સમજવા લાગ્યા અને એકબીજાની વધુ નજીક આવ્યા. અને કટોકટીના સમયે બન્ને એકબીજાનો સીધો સંપર્ક સાધી શકે અને મોઢામોઢ વાત કરી શકે તે હેતુથી બન્નેને સાંકળતી Hot Line નાંખી પ્રમુખ કેનેડીની પથારૂલગીમાં એક જવાહર ઔર ઉમેરાયું.

અમેરિકાના રાજકારણમાં રંગદ્વેષ એ હજી સુધી અણઉકલ્યો પ્રશ્ન જ રહ્યો છે. કાળા અને ધોળાનો પ્રશ્ન અમેરિકા જેવા ક્રાંતિકારી પ્રગતિશીલ દેશમાં પણ અણઉકલ્યો પડયો છે એ કમનસીબ હકીકત છે. આ જ પ્રશ્ન માટે બરાબર સો વર્ષ પહેલાં પ્રેસિડેન્ટ અબ્રાહમ લિંકને પોતાના પ્રાણ પાથર્યા હતા. તે પહેલાં અને ત્યારબાદ કેટલાય શક્તિશાળી નેતાઓએ રંગદ્વેષ મિટાવવા પોતાનું લોહી સીંચ્યું છે પરંતુ અમેરિકાની શાણી પ્રજા આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી લાવી શકી. રંગદ્વેષ અને રંગભેદના પ્રશ્ન ઉપર પ્રમુખ કેનેડીના પોતાના પરિપક્વ વિચારો હતા, અને અંતરથી માનવ માત્રની સમાનતામાં માનતા હતા. એમણે પોતાના અંતરાત્માના અવાજને અનુસરવામાં પોતાની લોકપ્રિયતાને હોડમાં મૂકી અમેરિકાની સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાની અવગણના અટકાવવા તથા એક જ હબસી વિદ્યાર્થીના અમેરિકી યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવાના હક્કનું સંરક્ષણ કરવા ગોરાઓ સામે લશ્કરો મોકલ્યા, અને માનવજાત માટેના નિર્મળ પ્રેમનું દર્શન કરાવ્યું. ૧૭ જુન, ૧૯૬૩ ને દિવસે અમેરિકાની કોંગ્રેસને એમના સંદેશામાં જણાવ્યું કે "The time has come for the Congress of the U. S. to join the executive and judicial branches in making it clear to all that race has no place in the American life or law."

પ્રેસિડન્ટ કેનેડી એમની ભાવનાને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવા માગતા હતા; પ્રભુના ફિરસ્તાઓ હમેશાં એમના જમાનાથી આગળ જ જીવતા હોય છે, અને ઘણીવાર એની કિંમત એમને એમના પ્રાણથી ચૂકવવી પડે છે. પ્રેસિડેન્ટ કેનેડીના ભાગ્યમાં પણ એમ જ હતું અને એમણે રંગદ્વેષની વેદી પર પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી. એમની ભાવનાઓનો સ્વીકાર કરીને જ અમેરિકા એમનું સાચું અને સર્વોત્તમ સ્મારક રચી શકશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે નબળાં અને નવજાત રાષ્ટ્રોને મદદ કરી એમને પ્રગતિના પંથે લઈ જવામાં એમણે માનવતાનો વિજય જોયો. માનવજાતના ઉત્થાન માટે એમણે જાહેર કર્યું કે " To those peoples in the huts and villages of half the globe struggling to break the bonds of mass misery we pledge our best efforts to help them (those who) help themselves, for whatever period is required—not because the Communists may be doing it, not because we seek their votes, but because it is right." એમને તો આંતરિક ક્ષેત્રે તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે New Frontiers સ્થાપવી હતી.

પ્રમુખ શ્રી કેનેડી ભાવનાશાળી અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા મુત્સદ્દી હતા. એમના મરણથી આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ઘણી ઊંડી અસર થશે. એમની પોણા ત્રણ વર્ષની કારકિર્દી દરમ્યાન એમણે વિશ્વના રાજકારણ પ્રત્યે સમજપૂર્વકનું ઉદારમતવાદી દૃષ્ટિબિન્દુ અપનાવ્યું હતું. વિશ્વશાંતિ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પ્રવર્તતી તંગદિલી હળવી કરવામાં એમણે અત્યંત મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. શ્રી કેનેડી અને શ્રી ખ્રુશ્ચેવ બરાબર સમજી ગયા હતા કે આજે દુનિયા અણુયુદ્ધના આરે આવીને ઊભી છે, પરંતુ અણુયુદ્ધથી આખી દુનિયા તબાહ થઈ જશે. અણુયુદ્ધની અણી ઉપર સમગ્ર દુનિયાનું ભાવિ લટકી રહ્યું છે. એક પણ મુત્સદ્દીની જરા સરખી ભૂલ કે બેવકૂફીને પરિણામે સમગ્ર માનવજાતનો નાશ થઇ જશે. મનુષ્યજાતિએ આજે એક એવું શસ્ત્ર બનાવ્યું છે કે જેનાથી એ પોતે પણ સલામત નથી રહી શકતી. દોષિત અને નિર્દોષ, બન્નેનો સર્વનાશ થઈ જશે. પરસ્પર અવિશ્વાસના વાતાવરણમાં કોણ દુનિયાને વિનાશના મોંમાં હડસેલી દેશે તે કહી ન શકાય, એ હકીકત અમેરિકાના તથા રશિયાના નેતાઓ બરાબર સમજી ગયા હતા. અને એટલે એમણે એક બીજાને વધુ સહાનુભૂતિ અને શુભાશયથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પ્રેસિડન્ટ કેનેડીએ આજના જમાનાની ભયંકરતા નિવારવા અને વિશ્વશાંતિની સ્થાપના કરવા અમેરિકન પ્રજાને રશિયા સાથેના સંબંધો સુધારવા અનુરોધ કર્યો. અથાગ મહેનતને અંતે રશિયા અને અમેરિકાને એકબીજાની નજીક આણ્યાં અને રશિયા સાથે અણુશક્તિના અખતરા ઉપર આંશિક પ્રતિબંધ (partial ban) મૂકાવ્યો. આજ સુધી એમના કોઇ પુરોગામી ન કરી શક્યા તે એમણે કરી બતાવ્યું અને દુનિયાને ભયંકર ભાવિની યાતનામાંથી બચાવી. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પ્રેસિડન્ટ કેનેડીની આ એક મહાન સિદ્ધિ છે, જેને ખાતર આખી દુનિયા એમના ઉપર આફરીન છે અને પોતાનું મસ્તક ઝુકાવે છે.

આ જગતની એક કરુણ હકીકત છે કે કુદરત માનવજાતના વિકાસ માટે માનવજાતના પરમ સેવકનું જ બલિદાન લે છે. ખુદા એના ફિરસ્તાઓના જ લોહીથી ઇન્સાનિયતની તવારીખને રંગે છે. जब तक इनसानियतकी तसवीर पाक इनसान के खून से न रंगी जाय खुदाकु लुत्फ नहि आता । लेकिन क्युं ? क्या राज है इसमे ? अय खुदा, जवा....ब....दो....जवा....ब....दो । नाचिज जवाब की भीख मांगता है ।

૨૭-૧૧-૬૩

૧૮૬૩ થી ૧૯૬૩

રાજપુરુષોનાં ખૂનથી ખરડાયેલો સૈકો

૧૮૬૫ : અમેરિકાના પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકન વોશિંગ્ટન ખાતે ઠાર થયા. તા. ૧૫ એપ્રિલ.

૧૮૬૮ : સર્વિયાના પ્રિન્સ માયકલ ઓબ્રેનોવિચનું બેલગ્રેડમાં ખૂન થયું.—તા. ૧૦મી જૂન.

૧૮૭૦ : આર્જેન્ટાઈનના પ્રમુખ જનરલ ઉરકિવઝા ગોળીથી ઠાર થયા—તા. ૧૧મી એપ્રિલ.
સ્પેનના વડાપ્રધાન જુઆન પ્રીમનું મેડ્રિડનું ખૂન—તા. ૧૮મી ડિસેમ્બર.

૧૮૭૬ : તુર્કીના સુલતાન અબ્દુલ અમીઝને એને ફાંસીએ લટકાવ્યા—તા. ૪થી જુન.

૧૮૮૧ : અમેરિકાના પ્રમુખ જેઈમ્સ ગાર્ફિલ્ડનું વોશિંગ્ટન રેલવે સ્ટેશન પર ખૂન.
રશિયાના ઝાર અલેકઝાંડર રાજમહેલ તરફ જતાં બોમ્બનો ભોગ બન્યા.

૧૮૯૪ : ફ્રાંસના પ્રેસિડન્ટ સાદી કાર્નોટ ખંજરથી માર્યા ગયા.—તા. ૨૪મી જુન.

૧૮૯૬ : ઈરાનના શાહ નાસર ઈદ્દીનનું ખૂન થયું. તા. ૧લી મે.
ઉરુગ્વે (દ. અમેરિકા)ના પ્રમુખ ઈડિયાતે બાર્ડોનું ક્રાંતિ દરમિયાન ખૂન થયું.

૧૮૯૮ : ઓસ્ટ્રિયાની સામ્રાજ્ઞી એલિઝાબેથ ઉપર હુમલો થયો અને મારી ગઈ.

૧૮૯૯ : ડોમિનિકન પ્રજાસત્તાકનો પહેલો હબસી પ્રમુખ યુલિઝસ હરેકોકસ ઠાર થયા.

૧૯૦૦ : ઈટાલીનો રાજા ઉમ્બરટો રાજમહેલ તરફ જતાં એના 'કોચ'માં ઠાર થયા.

૧૯૦૧ : અમેરિકાના પ્રમુખ વિલિયમ મેકકિનલી પર વોશિંગ્ટનના કલાપ્રદર્શનમાં ગોળીબાર થયો.

૧૯૦૩ : સર્વિયાના રાજા અલેકઝાંડર અને એની રાણીને કાપી નાખ્યાં. તા. ૧૧મી જુન.

૧૯૦૮ : પોર્ટુગલના રાજા ચાર્લ્સ રાજમહેલ જતાં પ્રજાસત્તાકવાદીઓના હાથે ઠાર થયા.

૧૯૧૧ : રશિયાના વડાપ્રધાન સ્ટોલીપીન થિયેટરમાં ઠાર થયા.

૧૯૧૨ : સ્પેનના વડાપ્રધાન જોસેફ કેનેલિયસ સરકારી મહેલ તરફ જતાં ઠાર થયા.

૧૯૧૩ : મેક્સિકોના પ્રમુખ ફ્રાંસિસ્કો મેડેરોની કતલ થઈ. તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરી.
ગ્રીસના રાજા જ્યોર્જ સાલોનિકાના કાંઠે ઘૂમતો હતો ત્યારે ઠાર થયા.
તુર્કીના ગ્રાન્ડ વઝીર મહમદ શૌકત એની મોટરમાં મશિનગનથી ઠાર થયા.

૧૯૧૪ : સારાજેવો ખાતે આર્કડયૂક ફર્ડિનાન્ડ અને આર્કડચેસ ઠાર થયાં. આ ખૂનને કારણે પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળેલું.

૧૯૧૬ : ઓસ્ટ્રિયાનો વડો પ્રધાન ચાર્લ્સ સ્ટરગ્ક વિયેનાના એક રેસ્ટોરાંમાં એક સમાજવાદીના હાથે ઠાર થયા. તા. ૨૧ મી ઓક્ટોબર.

૧૯૧૮ : પોર્ટુગલનો પ્રમુખ સિડોનીઓ પીઝ બળવા દરમિયાન ઠાર થયો.
યુક્રેનનો વડો પ્રધાન સોરોપડસ્કી 'ટાઈમ-બોમ્બ'થી ઠાર થયા. તા. ૧૯ મી ડિસેમ્બર.

૧૯૧૯ : બાવેરિયાનો પ્રેસિડન્ટ કર્ટ ઈઝનેર એક જર્મન અફસરના હાથે ઠાર થયા.

૧૯૨૦ : મેક્સિકોનો પ્રમુખ વેનુસ્ટીઆનો કેરેન્ઝા લશ્કરી બંડમાં ઠાર થયો.
સ્પેનના વડાપ્રધાન ડાટોને સમાજવાદીઓએ ઠાર કર્યો. તા. ૧૯મી ઓક્ટોબર.

૧૯૨૧ : જાપાનનો વડો પ્રધાન ટાકાશી-હારાને એક લશ્કરી અફસરે એની કચેરીમાં ઠાર કર્યો.
પોલાંડનો પ્રમુખ ગેબ્રિયલ નારૂટોવિઝને એક અરાજકતાવાદી કલાકારે ઠાર કર્યો.

૧૯૨૨ : આયરિશ આગેવાન માયકલ કોલિન્સને બંડખોરોએ કોર્ક ખાતે ઠાર કર્યો.

૧૯૨૩ : બલ્ગેરિયાના વડાપ્રધાન સ્ટેમ્બોલિસ્કીને એક તબેલામાં ઠાર કરવામાં આવ્યો.
૧૯૨૮ : મેક્સિકોના પ્રમુખ આલ્વારો ઓબ્રેગોને સાન એન્જલ ખાતે ઠાર કરવામાં આવ્યો.
૧૯૩૨ : ફ્રાંસના પ્રમુખ પોલ ડૂમેરને પેરિસ હોટેલમાં એક રશિયન કલાકારે ઠાર કર્યો.
જાપાનના વડા પ્રધાન કીઈનુકાઈને એક લશ્કરી અફસરે એની કચેરીમાં ઠાર કર્યા.
૧૯૩૩ : પેરૂ (દ. અમેરિકા)ના પ્રમુખ લુઈસ સીરોને ક્રાંતિકારી દળના માણસોએ ઠાર કર્યો.
અફઘાનિસ્તાનના રાજા નાદિરશાહને વિદ્યાર્થીઓના એક મેળાવડામાં ઠાર કર્યો.
રૂમાનિયાના વડાપ્રધાન જાન ડુકાને એક નાત્સી વિદ્યાર્થીએ રેલવે સ્ટેશન પર ઠાર કર્યો.
૧૯૩૪ : ઓસ્ટ્રિયાના વડા પ્રધાન ડોલ્ફસને નાત્સીઓએ એની કચેરીમાં ઠાર કર્યો.
યુગોસ્લાવિયાના રાજા એલેકઝાંડરને ફ્રેંચ એલચી બાર્થોની મોટરકારમાં ઠાર કર્યો.
૧૯૩૯ : રૂમાનિયાના વડા પ્રધાન કાલીનેસ્કુને 'આયર્ન ગાર્ડ'ના કાવતરાખોરોએ ઠાર કર્યો.
૧૯૪૫ : ઇટાલીના માંધાતા મુસોલિનીને એની પ્રેમિકા કલેરેટા પેટાસીની સાથે લેઈક કોમો પર ફાંસીએ લટકાવ્યો.
૧૯૪૬ : સિયામના રાજા આનંદ મહિદ્દલનું એના શયનખંડમાં ખૂન થયું. તા. ૨૯ જુન.
બોલીવીઆ (દ. અમેરિકા)ના પ્રમુખ વિલારીલનું બંડખોરોએ ખૂન કર્યું અને જાહેર માર્ગ પર દિવાના થાંભલે લટકાવ્યા.
૧૯૪૭ : બર્માના વડાપ્રધાન ઓંગ સાંગનું રાષ્ટ્રવાદીઓએ પ્રધાન મંડળની બેઠકમાં ખૂન થયું.
ભારતના રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની હત્યા.
૧૯૪૮ : મિસરના વડા પ્રધાન નોકાશી પાશાનું 'લિફ્ટ'માં એક રાષ્ટ્રવાદી વિદ્યાર્થીએ ખૂન કર્યું.
૧૯૫૦ : વેનેઝુએલાના પ્રમુખ ડેલગાડો આલ્મોદનું પ્રતિ ક્રાંતિકારીઓએ ખૂન કર્યું.
૧૯૫૧ : ઇરાનના વડાપ્રધાન અલીરઝમારાને તહેરાનથી એક મસ્જિદ બહાર રાષ્ટ્રવાદીઓએ ઠાર કર્યો.
જોર્ડનના રાજા અબ્દુલાને જેરુસલેમની એક મસ્જિદ બહાર રાષ્ટ્રવાદીઓએ ઠાર કર્યો.
પાકિસ્તાનના વડાપ્રધાન લિયાકતઅલી ખાનનું એક ઝનૂની મુસ્લિમે જાહેર સભામાં ખૂન કર્યું.
૧૯૫૩ થી ૧૯૬૩ : છેલ્લા એક દાયકામાં રાજકીય કારણોસર ખૂનીઓના હાથે માર્યા ગયેલા રાજપુરુષોમાં નીચેની વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે :
પાકિસ્તાનના ડૉ. ખાન સાહેબ (૧૯૬૦), સિરિયાના નુરી પાશા (૧૯૬૦); કોંગોના વડાપ્રધાન લુમુમ્બા (૧૯૬૧), સિલોનના વડાપ્રધાન બંડર નાયક (૧૯૬૧); ડોમીનિકન રીપબ્લિકના મિ. ટ્રયુ જી લીવ (૧૯૬૨); અને ઈરાકના જનરલ કાસીમ, દ. વિએટ્નામના ડાયમ અને ઈરાકના રાજા ફૈઝલ (૧૯૬૩).
છેલ્લાં પંદર વર્ષ દરમ્યાન અમેરિકાના પ્રમુખ ટ્રુમાન પર એક વાર, ઇન્ડોનેશિયાના પ્રમુખ સુકર્ણોનું ખૂન કરવાના પાંચ વાર, સંયુક્ત આરબ પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ નાસરનું ખૂન કરવાના બે વખત, અને ફ્રાંસના પ્રમુખ જનરલ દ' ગોલનું ખૂન કરવાના ત્રણ વખત પ્રયાસો થયા છે.

['ગુજરાત સમાચાર'ના તા. ૨૪-૧૧-૬૩ માંથી ઉદ્ધૃત]

ચીનના માઓને ખુલ્લો પત્ર

'અભિપ્રેત'

બિરાદર માઓ,

તને મેં 'બિરાદર' કહ્યો. હા, આપણી બિરાદરી હું તો અનુભવું છુ. આ પત્ર વાંચીને તું યે અનુભવીશ એવી આશા રાખું છું. એ બિરાદરીનો સબૂત શું, એમ પૂછે છે? સબૂત તો ભલા શું આપું? ન હું તારા પક્ષનો સભ્ય છુ, કે ન દાતરડાનો પૂજક છું. લાલ રંગનો ભેખધારી યે હું નથી. પણ આમેય ભગવા પહેરવાથી કાંઇ થોડા જ સંન્યાસી બની જવાય છે? અને મૂર્તિ સમક્ષ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવાથી થોડા જ ભક્ત બની જવાય છે? અને ભજનમંડળીમાં સામેલ થઈ જવાથી થોડા જ આધ્યાત્મિક રંગે રંગાઇ જવાય છે?

ખેર, પણ આપણી વચ્ચે બિરાદરી છે આપણે બેઉ પરિવર્તન ઇચ્છીએ છીએ- આજની સમાજવ્યવસ્થામાં, આજની અર્થવ્યવસ્થામાં, આજની રાજકીય વ્યવસ્થામાં. આ પૃથ્વી પરથી આપણે ગરીબી નાબૂદ કરવી છે, અસમાનતા મિટાવવી છે, એક સમરસ સમાજ રચવો છે; શાસનની જરૂર જ ન રહે, અથવા તો ઓછામાં ઓછી રહે એવી પરિસ્થિતિ જન્માવવી છે, માણસનો સર્વાંગીણ વિકાસ થવામાં વચ્ચે આવતી બધી જ આડખીલીઓ દૂર કરવી છે. આપણી બિરાદરીનો સંભાર આ છે.

અલબત્ત, આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે આપણે બન્નેએ માર્ગ જુદા જુદા અપનાવ્યા છે અને તે ઠીક જ છે. બધાને એક લાકડીએ હાંકવાની જરૂર પણ શી છે? અને મારો જ માર્ગ સાચો છે અને બીજા બધા માર્ગો ખોટા છે એવો દુરાગ્રહ પણ શા માટે સેવીએ? કાળાનુક્રમે એ તો પુરવાર થઈ રહેશે.

પણ હું ઈશ્વરનો પાડ માનું છું કે એણે અમને ખબરદાર કરવા માટે તારા જેવા અમારા મિત્રને મોકલ્યો છે! પણ પાછું ઈશ્વરનું નામ કદાચ તને નહીં ગમે. તું યે શું ભલા માણસ! લાલ કપડું જોઈ પેલી ભેંસ ભડકે તેમ આ ઈશ્વર જેવા બિલકુલ નિરુપદ્રવી પ્રાણીથી ભડકે છે શાનો? પણ ચાલ કાંઇ નહીં, તને "ઈશ્વર" નામનો અણગમો હોય તો તેને છોડી દઈએ અને 'નિયતિ' કહીએ કે પછી 'ઐતિહાસિક નિયતિ' આકો. પેલા વર્ડ્ઝવર્થની તને સૂગ ન હોય (તે મૂડીવાદી દુનિયાનો હતો તેથી) તો તેની સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિ ટાંકું: 'What is there in a name!'

પણ આ બધી તો આડવાત થઈ. મને તો અત્યારે તું જે મિત્રકાર્ય કરી રહ્યો છે તે બદલ હૃદયપૂર્વક તારો આભાર માનવાનું અને ઈશ્વરનો પાડ માનવાનું મન થઈ આવે છે. આપણને જે ઊંઘમાંથી જગાડે તે મિત્ર જ કહેવાય ને? ઉપર કહ્યું તેવું ધ્યેય તો અમારી સામે હતું જ, અને હજીયે છે. કદાચ અમે એને કંઈક જુદા નામે ઓળખતા હોઈશું. અમે એને 'રામરાજ્ય' કહેતા હોઈશું કે પછી 'સર્વોદય' કહેતા હોઈશું. પણ ભલા, એમાં નાકનું ટીચકું ન ચડાવતો. તું ય ક્યાં પેલા માકર્સ મહારાજના થોથાને માથે લઈને નથી ફરતો? એ તો આપણું મન જ એવું ઘડાયું છે કે આવું કંઈક ને કંઈક ભજ્યું કર્યા વિના આપણને સખ જ નથી વળતું.

હા, તો અમારી સામેય એવું ધ્યેય તો હતું જ, અને છે પણ ખરું; પણ એ થોડું વિસારે પડી ગયું હતું. અમે થોડા આળસમાં પડી ગયા હતા. અરે, એટલું જ નહીં કેટલીક બાબતમાં તો આ આદર્શ અભરાઈએ ચડી ગયો હતો અને એ આદર્શથી અવળી ગતિ થવા લાગી હતી. તેં અમને સાબદા કરી મૂક્યા. હા, એ ખરું કે તેં અમને ઘોર ધારણમાંથી જગાડ્યા તારી પોતાની આગવી જ રીતે. પણ એ તો એમ જ હોય ને? મા હોય એ હળવેકથી 'બેટા જાગ!' એમ કહીને ઉઠાડે; અને આપણો લંગોટિયો દોસ્ત હોય તે? એ એક લાત મારીને કહે, 'અલ્યા પાજી! હજી ક્યાં સુધી ઘોરતા રહેવું છે તારે? ઊઠ, ઊભો થા.' હા, એમાં ય કો'ક મિત્ર વળી સાકરી સ્વભાવનો હોય તો તે પણ જરા પંપાળીને–પટાવીને જગાડે ખરો. પણ એમાં તું શું કરે? આપણો સ્વભાવ કાંઇ એમ થોડો જ ટાળ્યો ટળે છે? ઇ તો ઘાયલની ગત ઘાયલ જાણે! મનેય પૂરતો અનુભવ છે. મારી જીભને મધની એલર્જી છે. શું કરું, બોલ હવે? એને લીધે તો કેટલાય મિત્રો મારાથી રૂઠી બેઠા છે. જેવું મારી જીભનું, તેવું તારા પગનું. એટલે પછી તું જ્યારે જગાડે ત્યારે પાટુ મારીને જ જગાડે ને? પણ ભઇલા મારા, એ પાટુથી આપણી કુંભકર્ણ–નિદ્રા ભાંગતી હોય તો એક–બે શું, માર ને ભાઇ દસ–બાર! આપણને તો મમ મમ સાથે કામ છે કે ટપ ટપ સાથે? જો કે તું જરા છે અનાડી હં. તેં પાટુ મારી તો મારી, પણ એવી અજ્જડની જેમ મારી કે થોડા વખત તો મને કળ વળી ગઇ! ભાઈ મારા, થોડી કાળજી રાખીએ. નહીં તો ક્યાંક કો'કવાર હસવાનું ખસવું થઈ જાય!

હમણાં મેં કુંભકર્ણનું નામ લીધું. ઓળખે છે કે તું અમારા આ કુંભકર્ણને? તું તો ઇતિહાસનો બડો અભ્યાસી છે, એટલે અમારા પ્રાચીન કાળના ઈતિહાસના આ પાત્રને તો તું જાણતો જ હોઈશ. પણ તારું ભલું પૂછવું. કેટલીક બાબતમાં તો તારી આભડછેટ અમનેય ક્યાંય વટાવી જાય એવી છે. રામચંદ્ર અને ઈશ્વરના અવતાર ને એવી એવી વાતો વાંચતાવેંત તું કદાચ માર્ક્સ! માર્ક્સ! (અમે 'શિવ!' 'શિવ!' કહેતા હોઇએ છીએ) કહીને ભાગ્યો હોય, અને પાછા પવિત્ર બનવા લાલ માટી આખે ડીલે ચોળવા લાગ્યો હોય. તારું ભલું પૂછવું!

ખેર, એ કુંભકર્ણ હતો ને, તે છ–છ મહિના લગી બસ ઘોર્યા જ કરતો, ઘોર્યા જ કરતો. એમ અમેય છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી ઘોરતા જ હતા. તું જ કહે, કુંભકર્ણ–નિદ્રા ન હોય તો આવું બને? અમારે ત્યાં ૨૭ કરોડ (૨૭ હજાર નહીં, ૨૭ લાખ નહીં, ૨૭ કરોડ–હં કે!) માણસોને જીવનનિર્વાહ પૂરતું પે નથી મળતું. અને તેમાંના ૯ કરોડને તો બે ટંક ખાવા પણ મળતું હશે કે કેમ તે સવાલ છે. અને તેમાંયે વળી સાડા ચાર કરોડને તો... અરે ભાઈ, વાત જ જવા દે. તેઓ મરવા વાંકે જીવી રહ્યા છે, એમ જ કહે ને? અને છતાં અમારા પેટનું પાણીય હાલતું નથી, કેમકે અમે રહ્યા સ્થિતપ્રજ્ઞ! કોઈ પણ હાલતમાં લગીરે ક્ષોભ ન થવો જોઇએ. વળી પાછું આ 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' તને નહીં સમજાય. આવી બિરાદરી લાંબી નહીં ચાલે હં કે! અમે તારું 'Capital' અક્ષરેઅક્ષર વાંચી જઇએ, અને તું અમારી 'ગીતા'ને અડકે જ નહીં, તે કેમ ચાલે! 'શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ' એમ લખ્યું

એટલે તે થઇ ગયો ધર્મગ્રંથ અને 'શ્રી માર્ક્સ બોલ્યા' એમ લખવાથી થઇ ગયો ક્રાંતિ-ગ્રંથ! આવું આવું ભૂંસું તે તારા મગજમાં ક્યાંથી ભરાઈ બેઠું છે?

પણ અત્યારે જવા દે એ વાત હાં, તો અમે તો એવા સ્થિતપ્રજ્ઞ થઇ ગયા છીએ કે આસપાસ બધું બળી રહ્યું હોય, તેમ છતાં અમને ઊની આંચે ય નથી આવતી. અમારે ત્યાં એક જનક.... (પણ જવા દે વળી પાછી મારે એનીય તને ઓળખાણ કરાવવી પડશે.) હા, તો ઉપર કહ્યા ને એવા ૯ કરોડને ભલે પૂરતું ખાવાય હજી ન મળતું હોય પણ આઝાદીનાં છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં અમારે ત્યાં મોટરો ખૂબ વધી છે, મોટી મોટી ઇમારતો ઘણી બંધાઈ છે, હજારો રૂપિયાના ખર્ચે અમારા ફ્લેટો ખૂબ સજાવાયા છે, અમારી આદતો ને રહેણીકરણી રજવાડી બનતી ગઇ છે. ઓલો 'નાગો ફકીર' ભલે પોતડી પહેરીને મરી ગયો, પણ અમે તો એક એકથી ચઢિયાતાં ફેશનેબલ કપડાં માટે જાણે હોડ જ બકી છે. અને તું જ કહે, આમાં શો વાંધો? હવે એ કાંઇ પરદેશથી થોડાં જ મંગાવવાં પડે છે? એ બધું હવે અમારા જ દેશમાં બને છે. અને 'સ્વદેશી'ને પ્રોત્સાહન ન આપીએ તો અમારી દેશભક્તિને બટ્ટો ન લાગે? અને અમારા દેશની ગરમ આબોહવાથી તો તું પરિચિત જ છે. એમાં પછી રેફ્રીજરેટર વિના કાંઇ ચાલે? હવે તું જ કહે, કુંભકર્ણ-નિદ્રા ન હોય તો આવું બને?

અને અમારે ત્યાં આયોજન થયું છે તે પણ આ બધી વસ્તુને પોષક એવું જ થયું છે. પાયા તરફ પહેલી નજર રહેવી જોઇએ એ વાત સાચી; અને અમારો આદર્શ પણ એવો અંત્યોદયનો જ હતો. છતાં આમ કેમ થયું, કહું? ઊંઘમાં હોય એ તો સપનાં જ જુએ ને? અને સપનામાં કાંઇ આ ઉબડ-ખાબડ ભોંય પર થોડું જ ચલાય છે? તેમાં તો વ્યોમ-વિહાર જ થાય! અને એવા હવાઇ ઉડ્ડયન વખતે પહેલી ટોચ દેખાય કે પહેલો પાયો? અમારે ત્યાં કાયમ ભોંય પર ચાલનારો ય એક છે ખરો. પણ એને અમે 'તું વ્યોમમાં જ વિહરે છે,' એમ આજ સુધી કહ્યા કર્યું છે. ઊંઘમાં હોઇએ ત્યારે આમ ઊલટું જ દેખાય ને? અમને ઢંઢોળી-ઢંઢોળીને જગાડવાનો એણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એમ જાગી જઇએ તો પછી તે કુંભકર્ણ-નિદ્રા શાની!

વર્ષોની જહેમતને અંતે અમારા હાથમાં સ્વરાજ્ય આવ્યું. કેવળ લોકસેવાની વૃત્તિથી એને ચલાવવાનું હતું. પણ અમે તો સત્તાની સાઠમારીમાં પડી ગયા. એટલે એ લોકસેવા તો આજ સુધી કોરાણે રહી ગઇ છે અને અમારી યાદવાસ્થળી ચાલતી રહી છે. સ્વરાજ્ય પછી કરવાનાં કામો કાંઇ ઓછાં નહોતાં. અને એ કામો એવાં હતાં જેમાં પક્ષાપક્ષીને કોઈ અવકાશ નહોતો. તેમ છતાં અમે તો કુસ્તી કરતા જ રહ્યા. આખલે આખલા બાથે તેમાં બિચારા ઝાડનો ખો નીકળી જાય છે, એ અમે સાવ વીસરી ગયા હતા. કુંભકર્ણ-નિદ્રા ન હોય તો આવું બને?

એક સમરસ સમાજ અમારે સ્થાપવો હતો. પણ છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ઊલટાની વિષમતા વધી છે. જુદા જુદા સ્તરના લોકો વચ્ચેની ખાઈ વધુ ને વધુ પહોળી થતી ગઇ છે. અને દરેકને આગળ નીકળી જવું છે. પોતાની પે પાછળના તરફ કોઇની દૃષ્ટિ જ નથી. આપણે બધા એક જ નાવમાં બેઠા છીએ અને ડૂબીશું તો બધા સાથે ડૂબીશું અને તરીશું

તો ય બધા સાથે તરીશું, એ વાત જ અમે સાવ ભૂલી ગયા હતા. કુંભકર્ણ-નિદ્રા ન હોય તો આવું બને!

બિરાદર માઓ, તેં પાટુ મારીને અમને આવી બધી કુંભકર્ણ-નિદ્રામાંથી જગાડ્યા તે માટે તારો કેટલો આભાર માનું! આ તેં ખરે જ એક મોટું મિત્રકાર્ય કર્યું છે. હજુ યે જોજે, ક્યારેક પાછું અમને ઝોકું આવી જાય તો જગાડી દેજે, મારા ભઈલા!

આજે તો તારા પર દુનિયા આખીમાં પસ્તાળ પડે છે. જો કે તું કાંઈ એનાથી ગભરાઈ જાય એવો નથી સ્તો! એમ તો તારી ચામડી ખાસ્સી જાડી છે. અને ઇશ્વર— અરે ભૂલ્યો, નિયતિ પણ આવા તારા જેવા ખમતીધરને જ 'ખલનાયક'નો પાઠ આપતી હશે, નહીં? નહીં તો એનું જગત-નાટક ચાલે કઇ રીતે?

જો, અત્યારે પણ જગતનો તખ્તો કેવો ગોઠવાયેલો છે! રશિયા ને અમેરિકા બેઉ ખરાખરિયા બન્યા છે. એટલે બેઉ એકમેક સાથે ટકરાવામાં કોઈ લાભ જોતા નથી. બનેને પોતાની આજની સમૃદ્ધિ ટકાવી રાખવા તેમ જ તેમાં વધારો કરવા સંઘર્ષ નહીં, શાંતિ જોઇએ છે. અને એક રીતે આ સારું જ છે. જગત સંઘર્ષથી આજે કેટલું ત્રસ્ત છે!

છતાં જગતની પ્રગતિ પણ વણથંભી ચાલુ જ રહેવી જોઈએ ને? વિપુલતા ને વૈભવનો સૌથી મોટો ખતરો એ છે કે તે આપણને તંદ્રામાં નાખી દે છે. અને માનવ સ્વભાવની બલિહારી જ એ છે કે કાલ તેના ઉત્સાહ ને ઉમંગનો અવિરત ગ્રાસ કરતો રહે છે. એટલે તેને હમેશાં સાબદો રાખવો પડતો હોય છે. ઇશ્વર આ હેતુસર અનેક નવનવા કીમિયા અજમાવતો રહે છે. ક્યારેક બંદૂક ધરે છે, ક્યારેક સંઘર્ષ જન્માવે છે, ક્યારેક સંહાર પણ કરી નાખે છે. આજે એણે તને પણ આ જ હેતુસર જગતના તખ્તા પર ખડો કરી દીધો છે. અત્યારે એ તારી પાસે ઉધામા તો ઘણા ઘણા કરાવે છે. પણ એ તો જગતમાં અમને બધાને જગાડવા ખાતર, અમે ભોગવિલાસમાં ને આળસમાં ફસાઇ ન પડીએ તે ખાતર, જગતની શાંતિ એ નિષ્ક્રિય શાંતિ ન રહેતાં સક્રિય ને પ્રગતિશીલ શાંતિ રહે તે ખાતર.

તો બિરાદર, આજે આવો પાઠ ભજવવાનો આવ્યો છે તારે ભાગે. તું તારો પાઠ ભજવ, અમે અમારો ભજવીએ. છેવટે આપણે સહુએ પોતપોતાને ફાળે આવેલો પાઠ લગીરે કચાશ રાખ્યા વિના ભજવવો રહ્યો ને? તો તે ભજવીએ. બોલ હવે, તું જ કહે? આપણી બિરાદરી માટે વધારે કોઈ સબૂતની જરૂર છે ખરી!

—અભિપ્રેત

[લખાયેલો દિવાળી-અંક માટે; પણ આ અંકમાં જ લઇ શકાયો છે-સંચાલક]

આરોગ્ય અને આહાર

ચંદુલાલ કાશીરામ દવે

'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા' એ કોણ નથી જાણતું? આલેશાન બંગલામાં રહેવાનું હોય, ભાવતાં ભોજન જમવાનાં હોય, નિત્ય નવીન વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરવાનાં હોય, મોટી મોટરોમાં મહાલવાનું હોય, ખાટલેથી પાટલે અને પાટલેથી ખાટલે એવી સાહ્યબી ભોગવવાની હોય, કિલ્લોલ કરતા કુટુંબની વચ્ચે વસવાનું હોય, મનોરંજનો મિત્રમંડળી મળી હોય, આનંદપ્રમોદનાં સાધનોની ખોટ ના હોય, આ સર્વ સુખસંપત્તિ પાર વિનાની હોય; પરંતુ એક માત્ર શરીરસંપત્તિ જ ના હોય તો એ બધું એકડા વિનાનાં મીંડાં જેવું જ લાગશે. અનેક વિદ્યાઓના પરિસેવનના મનોરથો ઘડતા હશો, સંપત્તિના સંચય માટે દેશવિદેશ ખેડવા માગતા હશો, સમાજસેવાનાં સુંદર સ્વપ્નો સેવતા હશો. અંતિમ મોક્ષના પરમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે મથતા ઝંખતા હશો; પરંતુ આ ચારેય પુરુષાર્થનું પ્રથમ સાધન તમારું શરીર, એ જ તમને સાથ ન આપે તો તમે શું કરવાના?

જીવન અને આરોગ્ય :

આમ આરોગ્ય વિનાનું જેમ વ્યક્તિનું જીવન નકામું તેવું જ તેના વિના પ્રજાજીવન પણ મોટે ભાગે પુરુષાર્થહીન અને નિષ્ફળ નીવડવાનું. દેશને આઝાદી મળ્યા છતાં, પ્રજાને ઊંચે લાવવાના આપણી લોકશાહી સરકારના પંચવર્ષીય યોજનાઓ જેવા મરણિયા પ્રયાસો છતાં, પ્રજાની પ્રગતિ દેખાઈ આવતી નથી; તેમાં બીજાં અનેક કારણો સાથે આપણી પ્રજાની શારીરિક નિર્બળતા અને નિર્વીર્યતાનો હિસ્સો કાંઈ જેવો તેવો નથી. ગયા વિશ્વ-યુદ્ધમાં જાપાન અને જર્મનીનો પરાજય થયા છતાં ત્યાંની સુદૃઢ અને તાકાતવાન પ્રજાને થોડાં જ વર્ષોમાં સર્વ પ્રકારે પાછી ટટ્ટાર થતાં વાર ન લાગી. તેનાથી ઊલટું આપણી માયકાંગલી પ્રજા મહાત્માજીના પુણ્યપ્રતાપે અને તે સમયના અનુકૂળ સંયોગબળે મળેલી આઝાદી ટકાવી અને પચાવી શકશે કે કેમ એ પ્રશ્ન થાય છે.

આપણું આરોગ્ય :

બીજા ઘણા દેશોની સરખામણીમાં, અરે આપણા જ દેશના પંજાબીઓ અને કેટલાક અન્ય પ્રાંતીય ભાઈઓની આગળ આપણે ગુજરાતીઓ કેવા વામણા અને પોચકા લાગીએ છીએ તેનો વિચાર કરતાં પણ આપણને શરમ આવે. જગતના બીજા દેશોની આયુષ્ય-મર્યાદા કરતાં આપણું સરેરાશ આયુષ્ય કેટલું નીચું—લગભગ ૨૫ વર્ષનું આવે છે! બાળ-મરણપ્રમાણ આપણે ત્યાં કદાચ સૌથી ઊંચું છે તેની આપણને નથી લાગતી નવાઈ કે નથી ચડી અરેરાટી! ક્ષયનું દર્દ મોટાં શહેરોમાં તેમ જ હવે તો નાનાં ગામડાંમાં પણ એટલું વ્યાપક થતું જાય છે અને એટલાં અસંખ્ય ઊગતાં યુવાન સ્ત્રી-પુરુષો તેનો ભોગ થઈ પડે છે કે ગમે તેટલી ટી.બી. હોસ્પિટલો પણ તેને પહોંચી ન વળે. પાંડુ રોગ (એનીમિયા) એ તો એવો સર્વસાધારણ રોગ થઈ પડ્યો છે કે તેની રોગ તરીકે ગણના કરવાનું પણ આપણે કદાચ ભૂલી જઈશું. આપણાં કેટલાં જુવાન છોકરા છોકરીઓનાં મુખ પરે લાલી, તેજસ્વિતા અને તરવરાટ જોવા મળે છે? મધ્યમ વર્ગની મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ તો સાવ

ફીકીફચ માલૂમ પડશે. થોડાં વર્ષ પર ગુજરાત સંશોધન મંડળ તરફથી મુંબઈ અને અમદાવાદમાં અને વડોદરા યુનિવર્સિટી તરફથી વડોદરામાં મધ્યમ વર્ગનાં કેટલાંક કુટુંબોની આર્થિક અને આરોગ્ય વિષયક તપાસ કરવામાં આવી હતી. તેમના પ્રસિદ્ધ થએલા રિપોર્ટ પરથી ગુજરાતીઓના આરોગ્યનો સચોટ ખ્યાલ આવી શકે છે. એ રિપોર્ટ મુજબ એનીમિયા ઉપરાંત ગળાના કાકડા, દાંતનો સડો, નબળી આંખો, પેટનાં દર્દો, માથા અને કમ્મરનો દુખાવો વગેરે મુખ્ય છે. શરદી, સળેખમ અને કબજીઆત તો સંસ્કૃતિનાં સહોદર થઈ પડ્યાં છે. મેલેરિયા, ફ્લુ, ટાઇફોઇડ અને બીજા ચેપી રોગો દર વર્ષે હજારોના ભોગ લે છે, અને જેઓ બચવા પામે છે તેઓ પણ એવા અધમૂઆ થાય છે કે તેમાંના જેઓ પહેલાંની તંદુરસ્તી પાછી મેળવે છે તેય કેટલા ભોગે અને સમયે મેળવી શકે છે. આવા રોગોમાં જે તે જંતુઓ ભલે કારણભૂત મનાતા હોય, પરંતુ તેનું ખરું કારણ તો તેવાં જંતુઓના હુમલા સામે ટકવાની જીવનશક્તિ આપણે ગૂમાવી છે તે છે. લોહીનું વધતું અથવા ઓછું દબાણ પણ જ્યાં ત્યાં સાંભળવા મળે છે. હૃદયરોગના જીવલેણ હુમલા, કોરોનરી થ્રોમ્બોસીસ (લોહીની નળીમાં લોહીનો ગઠ્ઠો બાઝી જવો), લકવાના કેસો વધતા જાય છે. કેન્સરનો મૃત્યુઘંટ પણ વધુ પ્રમાણમાં સંભળાતો જાય છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોની સ્થિતિ વિશેષ ખરાબ હોય છે. શહેરો કરતાં ગામડાં અને ગરીબ કરતાં તવંગર આરોગ્યમાં બહુ ચઢી જાય છે એમ પણ નથી. અનારોગ્ય એક યા બીજે સ્વરૂપે આખા પ્રજાજીવનનું હીર ચૂસી રહ્યું છે.

પોષક ખોરાકની ઊણપ:

આપણા અનારોગ્યનાં અનેક કારણો છે, પરંતુ તેમાં અપૂરતો પોષક આહાર એ સૌથી મોટું કારણ છે. તેને આપણે વિગતે તપાસીએ.

(૧) **દૂધ ઘીની ન્યૂનતા:** દેહને બાંધનારાં અને પુષ્ટ કરનારાં દૂધ ઘી જેમની આ દેશમાં કદીયે ખોટ નહોતી તે આજે સમાજમાંથી અદશ્ય થતાં જાય છે. બાળકો જેમના વિકાસનો મોટો આધાર જ દૂધ છે તેમને હવે પાવળું દૂધ મળવાના પણ સાંસા હોય છે. પૌષ્ટિક ખોરાકને અભાવે માતાઓનાં શરીર પણ ચુસાયેલાં હોવાથી કેટલાં બાળકો માતાનું પૂરતું દૂધ મેળવવા ભાગ્યશાળી બને છે? આમ જન્મથી જ યોગ્ય પોષણ ન મળતું હોય એ પ્રજા સત્ત્વહીન અને અલ્પજીવી બને એમાં નવાઈ ખરી? દૂધને બદલે ચાનું વ્યસન અને શુદ્ધ ઘીને બદલે ડાલડાનું–મગફળીના તેલનું બનાવટી ઘી ઘેર ઘેર દાખલ થઈ ગયું! ગાયના પૂજારીઓને ગાયનું દૂધ ભાવતું નથી અને તેની ચા પણ ફીકી પડે છે!! એટલે હવે ગોપાલન પરવડે પણ શી રીતે? આમ ગૌમાતાનું સ્થાન ભેંસમાતાએ લીધું. પણ ભેંસનું ચોખ્ખું દૂધ પણ પરવડે એમ કેટલાંને મળે છે? ગામડાં તો પોતાનું દૂધ હવે તાંબડાં ભરી ભરીને શહેરોમાં ઠાલવે છે. જ્યાં દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં છાશના પણ વાખા હોય છે. તેને બદલે ત્યાં પણ ઠેરઠેર હોટલોમાં ચાના રગડા વિવાય છે. મલાઈ વિનાનું સેપરેટ દૂધ અથવા દૂધની ભૂકી પોષક હોઈ દાક્તરો તે લેવાની ભલામણ કરે છે, પરંતુ એ ય શહેરોમાં પણ કેટલાંને ઉપલબ્ધ છે? ગામડાંમાં તો ડેરીઓ વિના તે મળે જ ક્યાંથી? અને પરદેશથી મદદરૂપે ગામડાંનાં ગરીબ બાળકો સારુ દૂધનો પાવડર આવે છે પણ તેના યોગ્ય પ્રચાર વિના તેનો ઉપયોગ પૂરતા પ્રમાણમાં ક્યાંથી થાય?

ઘીમાં પણ ડાલ્ડા અને બીજા પદાર્થોનો ભેળસેળ કરવામાં ગામડાના લોકો એવા પાવરધા બની ગયા છે કે હવે ચોખ્ખું ઘી મેળવવું દોહ્યલું થઈ પડ્યું છે એટલે મોંઘું છતાં અશુદ્ધ ઘી ખાવા કરતાં સોંઘું શુદ્ધ ડાલ્ડા વાપરતા લોકો થવા લાગ્યા છે. માખણ પણ હવે ભેગ-માંથી બચ્યું નથી તેથી માખણ લઈ ઘેર ચોખ્ખું ઘી બનાવવાની આશા પણ હવે રહી નથી. આમ ચોખ્ખાં દૂધ-ઘીના અભાવે આપણી સમાજજીવનની આરોગ્યસંપત્તિના મૂળમાં જબરો ઘા કર્યો છે.

(૨) નિઃસત્ત્વ અનાજ : આપણને પહેલાંના જેવું પોષક તત્ત્વોવાળું અને શુદ્ધ અનાજ મળતું હોત તો પણ કેટલેક અંશે આપણું આરોગ્ય સચવાયું હોત. પરંતુ અનાજના રસકસ ઊડવા લાગ્યા. પૂરતા અને યોગ્ય ખાતર અને સારા બીઆરણને અભાવે સરકારી જળસિંચાઈની યોજનાઓ છતાં દેશને પૂરું પડી શકે એટલું કસવાળું અનાજ મળી શકતું નથી. વસ્તીના અતિ વધારા સાથે અનાજની ટાંચ પડે છે, તેમાં માણસોની સંગ્રહખોરીએ માઝા મૂકી છે. દૂર દેશાવરથી અનાજ આયાત કરવું પડે છે. ઑસ્ટ્રેલીઆ કે કેનેડાના ઘઉં અને બર્માના ચોખા રસકસમાં કદીય આપણા પ્રાંતના કે દેશના ઘઉં ચોખાની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. કુદરતી રીતે પણ જે ભૂમિમાં માણસ પાકયો હોય તેને તે જ ભૂમિનું અનાજ માફક આવે છે એ હકીકત છે. છતાં આ ભૂમિનાં બાળકો પોતાની ભૂમિનું રસકસવાળું અન્ન પૂરું પામતાં નથી.

વળી હવે તો હરેક અનાજ, તેલ, મસાલા, વગેરેમાં તરેહવારના અને કેટલાક નુકસાન-કારક ભેળસેળ થાય છે. આમ રહ્યું સહ્યું દેશનું અનાજ તેય વળી ચોખ્ખું મળતું નથી. આમાં યંત્રયુગે દળવા, ખાંડવા અને પીસવાની મિલો આણી અનાજનાં ક્ષાર અને વિટામિન તત્ત્વોનો નાશ કરી અનાજને સત્ત્વહીન બનાવવામાં બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. વધુ દુઃખની વાત તો એ છે કે રૂપરંગના મોહનાં પડળો આપણી પ્રજાની આંખને એવાં ચઢી ગયાં છે કે સત્ત્વહીન છતાં મેંદાનો સફેદ ઝીણો લોટ, પોલિશ કરેલા ઊજળા ચોખા અને ચકચકતી પાસાદાર ખાંડ એ અત્યંત પ્રિય થઈ પડયાં છે. તેથી ઊલટું હાથની ઘંટીએ દળેલો કરકરો લોટ અને તેનું ભૂસું, હાથછડના બરછટ ચોખા અને માટલાનો લાલ કે કાળો ઢીલો ગોળ-આ બધુંય ખરી તાકાત આપનાર છતાં આંખે દીઠાં ગમતાં નથી. તેલ પણ ઘાણીનું તાજું તલનું પીલેલું મળવાને બદલે મિલનું મોટે ભાગે વાસી અને ભેળ-સેળીઆ મળવાનું. આમ ઘી તો ગયું પણ શુદ્ધ તાજું તેલ પણ જીવનમાંથી ચાલ્યું ગયું. આમ ખોરાકમાં મુખ્ય આધારભૂત અનાજ તે પણ સત્ત્વહીન થયું તો પછી પ્રજાનું આરોગ્ય સાવ કથળી જાય તેમાં નવાઈ ખરી ?

(૩) શાકભાજી અને ફળની ખોટ : આજકાલ શાકભાજી અને ફળનો મહિમા ખૂબ જ વધ્યો છે. "શાકભાજી ખૂબ ખાઓ, કાચાં શાકનું કચુંબર લ્યો, તાજાં ફળનો રસ પીઓ,"—આવો પ્રચાર જ્યાં ત્યાં થાય છે. દાક્તરો પણ તેની ભલામણ કરવા લાગ્યા છે. તાજાં શાક અને ફળમાં ક્ષાર અને વિટામિનનાં ઉત્તમ પોષક તત્ત્વો હોવાથી ખોરાકમાં તેમનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. પરંતુ શાકભાજી પૂરતાં અને પરવડતાં મળે છે જ ક્યાં ? ગામડાંનાં લોક તો શાકભાજી ભાગ્યે જ ખાય. એટલે ત્યાં તે ઝાઝાં અને

અને વિવિધ જાતનાં મળે પણ નહિ. શહેરોમાં મળે ત્યારે મોંઘાં દાટ. એટલે ખોરાકના બજેટમાં પહેલો કાપ પડે તો શાક પર. તેને બદલે કઠોળ, ચટણી કે અથાણાંથી ચલાવાય. રોટલા સાથે મીઠું, મરચું કે દાળ પણ ચાલે. લોકો મોટે ભાગે શાકમાં રહેલાં ક્ષાર અને વિટામિનનું મહત્ત્વ સમજતા નથી. રોટલી રોટલા સાથે કાંઈક સબડકો કે ચટાકો જોઈએ એટલું જ સમજે છે.

ફળો તો મોટાં માણસની શોખની વસ્તુ ગણાય. કદીક માંદગી સિવાય સાધારણ માણસ તો આનો વિચાર પણ કેમ કરી શકે? કેરી જેવું એકાદ રસવાળું ફળ મોસમમાં ઠીક મળે અને ખવાય. કેળાં, જામફળ જેવાં સારાં ગર્ભવાળાં ફળ મળી શકે છે. બાકી તો બોર, રાયણ, જાંબુ આદિ નાનાં ફળો તો આચરકૂચર ગણાય. મૂળ વાત એ છે કે બીજા દેશોની જેમ આપણને ફળની કીમત સમજાઈ જ નથી. તેથી ફળોનું ઉત્પાદન મોટા પ્રમાણમાં આપણા દેશમાં કરવામાં આવતું નથી. બદામ, પિસ્તા વગેરે સૂકો મેવો તે પણ મોટે ભાગે પરદેશથી આવે છે અને તેનો ઉપયોગ સામાન્ય માણસ કદીક વાર તહેવારે મિષ્ટાન્નમાં જરાતરા કરે છે. આમ શાક અને ફળ જેવાં ઉપયોગી ખાદ્યોનો લાભ પણ પૂરતો મળતો નથી

(૪) ધાનની ધૂળ : આગળ જણાવ્યા મુજબ આછાપાતળા સત્ત્વવાળું ધાન્ય આપણને મળે છે તેને પણ ધૂળ કરીને ખાઈએ છીએ અને તેમાંય વિશેષ દુઃખદ એ છે કે આપણે તેને સ્વાદિષ્ટ અને શોભારૂપ વાની તરીકે લહેજતથી આરોગીએ છીએ. જેમ કે ઓસાવેલો છૂટો ભાત, તળેલાં અથવા પાણી કાઢી નાખેલાં શાકભાજી, પૂરી, ભજીઆં, સેવ, ગાંઠીઆ આદિ સારી પેઠે તેલમાં તળેલાં ફરસાણ વગેરે. આજકાલ આવાં ફરસાણ, ડાલડામાં બનેલી તરેહવાર મીઠાઈઓ, પીપરમીંટ, ચૉકલેટ, ગમે તેવાં હલકા પ્રકારનાં બિસ્કિટ, આઈસ ક્રીમ, જાતજાતનાં આઈસફ્રુટ, શરબત પીણાં—આ બધાનો પ્રચાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે તેને પરિણામે ગળું, પેટ, લીવર અને આંતરડાં વગેરેનાં અનેક દરદો થયા વિના કેમ રહે!

(૫) ખાવાની કુટેવો : આપણી ખાવાની ટેવો પણ આરોગ્યને કેટલી પ્રતિકૂળ થઈ ગઈ છે! ભૂખ લાગી કે ન લાગી, વખત થયો કે ન થયો, પેટમાં ગતાનુગતિક કાંઈક નાખવું અને પેટ ઠાંસીને ભરાય તેટલું ભરવું. પેટ તો કેમ જાણે કોઠી હોય તેમ હાલતે ચાલતે, ગમે ત્યારે, તેમાં જે આવે તે ઓરાય—ચા, કૉફી, સોડા, લેમન વગેરે પીણાંની તો ગણતરી જ નહિ; ભાતભાતનાં અથાણાં, મુરબ્બા, મસાલા, ચટણી વિના ભોજનની મજા મણાય જ નહિ; ટાઢું, વાસી, ઊતરી ગયેલું પણ ફરી ગરમ કરીને લેવામાં વાંધો ન મનાય. ધર્મને નામે બેહદ ઉપવાસો કરીને દેહને વારંવાર દંડ અપાય અથવા ફલાહાર (ફરાળ)માં માલમલીદા ખાઈને વ્રતોપવાસનો હેતુ જ નષ્ટ કરાય; નિરાંતે, શાંતિથી, પ્રસન્નતાપૂર્વક ધીરે ધીરે બરાબર ચાવીને ખાવાને બદલે ઉતાવળે, રઘવાટમાં, શાળાએ કે ઑફિસે વખતસર પહોંચવાની ચિંતામાં, મિત્રો સાથે વાતોના તડાકામાં, અન્નના કોળીઆ જેમ તેમ ચાવ્યા ન ચાવ્યા અને પાણીને ઘુંટડે કે દાળને સબડકે ગળે ઊતરતા હોય: આમ જ્યાં આપણી આવી ખાવાની કુટેવોને લીધે બીચારા પાચનતંત્ર પર ત્રાસ વર્તતો હોય તો એ તંત્ર પણ છેવટે કંટાળીને બંડ પોકાર્યા વિના કેમ રહે.

(૬) મોંઘવારી : આ તો ખોરાક વિષેના અજ્ઞાનથી પરિણમતા દોષોની વાત કરી પરંતુ ખોરાકના ગુણદોષ જેઓ બરાબર સમજે છે, આહારવિહારમાં નિયમિત રહે છે તેઓ પણ આજના ઉચ્ચ જીવનધોરણ અને અસહ્ય મોંઘવારીના જમાનામાં પૂરતો પોષક આહાર ક્યાંથી મેળવી શકે ? જ્યાં મોટે ભાગે એક કમાનાર અને ચાર પાંચ ખાનાર હોય, આવકનો લગભગ ચોથો ભાગ મકાનભાડામાં, મોટો ભાગ બાળકોના મોંઘા ભણતરમાં અને દવાદારૂમાં, સંસ્કારી ગણાતા ઠાઠમાઠમાં અને અનિવાર્ય મનાતા સામાજિક વ્યવહારમાં ખર્ચાતો હોય, જ્યાં હમેશાં હાથેદોરડું ખૂટતું જ હોય, બલ્કે દેવું કરવું પડતું હોય—આવી પરિસ્થિતિમાં પહેલો કાપ દૂધ-ઘી અને શાકભાજી જેવા અતિ મહત્ત્વના, પણ જેમના વિના પેટ ભરાય એવા, ખોરાક પર જ પડે ને ? આમ આપણી ગરીબાઈ અને મોંઘવારી એ આપણા સમતોલ આહારની ઊણપમાં અને પરિણામે અનારોગ્યમાં બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે.

આમ આહાર ઉપર પ્રજાજીવનના આરોગ્યનો કેટલો મોટો આધાર છે તે સહેજે સમજાશે.

લેખાંક ૨ જો : આરોગ્ય અને આપણી ટેવો

૧ ગંદકી

આપણા જીવન માટે ખોરાક કરતાંય વિશેષ જરૂર હવા અને પાણીની છે. આવાં વિશેષ અગત્યનાં હવા અને પાણી સ્વચ્છ મેળવવાં એ આજના જમાનાએ કેટલાં મુશ્કેલ કરી મૂક્યાં છે ! વધતા જતા ગીચ અને ગંદા શહેરી વસવાટ, મિલો અને કારખાનાંમાં, મારકીટોની નાનકડી દુકાનોમાં, પ્રાથમિક શાળાઓના સાંકડા ઓરડાઓમાં, ગૂંગળાવી નાખે એવી હવામાં કલાકો સુધી કામ કરવાનું, દુર્ગંધ મારતાં જાજરૂ પેશાબખાનાં મોરીઓ અને કચરાપેટીઓ, ગામડાંમાં પણ ઘેર ઘેર છાણમૂતરના ઢગલા, ઠેર ઠેર પથરાયેલા ઉકરડા, જ્યાં ત્યાં થૂંકવું, હાજતે બેસવું, કચરા નાખવા, મેલું પાણી ઢોળવું, પીવાના પાણીના કૂવા, તળાવો અને નદીઓના કાંઠા ગંદા કરી પીવાનું પાણી બગાડવું, અભણ અને ભોજના એંઠા પ્યાલે પાણી પીવું-પાવું—આવી આપણી સમાજદ્રોહી કુટેવો : આ બધાંથી સ્વચ્છ હવાપાણી મેળવવા બની ગયાં છે અને તેને લીધે મેલેરીઆ, ટાઈફોઈડ, ફ્લુ, કોલેરા, શીતળા ક્ષય આદિ ભયંકર ચેપી રોગો, સંગ્રહણી, મરડો આદિ પેટના તથા ખસ, વાળો વગેરે ચામડીનાં દર્દો વ્યાપક બને તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

૨ બેઠાડું જીવન

દળવું, ખાંડવું, પાણી ભરવું, કપડાં ધોવાં, ઇત્યાદિ ઘરગથ્થુ શરીરશ્રમનાં આવશ્યક કાર્યો મશીન, ઘંટી, નળ, નળ અને ધોબીએ અને અન્ય બોજા શ્રમનાં કામકાજ કુટુંબોમાં પણ નોકરે ઉપાડી લીધાં છે. ચાલીને કામ પર જવાનો શ્રમ પણ મોટરો, રીક્ષાઓ, બસો અને સાયકલોએ ટાળ્યો છે. આમ સ્ત્રીઓને અને પુરુષોને શરીરશ્રમ લગભગ નહિવત્ રહ્યો છે. શ્રમની પ્રતિષ્ઠા ઘટી છે. શરીરશ્રમ બને તેટલો ટાળવો એ જીવનનો આદર્શ

પુરુષ તેમજ સ્ત્રીનો, શહેરીનો તેમજ ગ્રામજનનો–સૌનો થવા લાગ્યો છે. હા, શ્રમશિબિરોમાં સમૂહશ્રમદ્વારા શ્રમપ્રતિષ્ઠાની પુનઃસ્થાપના થતી દેખાય છે ખરી, પરંતુ તે આભાસ માત્ર છે. આમાં મોટે ભાગે માન ખાટવાની વૃત્તિ જણાય છે. શ્રમશિબિરોમાં ભાગ લેનારાના સામાન્ય જીવનમાં જરાય શ્રમપ્રતિષ્ઠા આવી જણાતી નથી. મેદાની રમતો, કસરત, પર્યટનો, પ્રવાસો દ્વારા શરીરશ્રમનો પ્રચાર થતો જણાય છે; પરંતુ પ્રજાના બહુ જ અલ્પ ભાગને તે સ્પર્શે છે. વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોનો અમુક ભાગ જ આ લાભ મેળવે છે. પુરુષવર્ગ મોટે ભાગે ઑફિસે, દુકાને, કલબમાં, ચોરેચૌટે કે ઘરમાં ઘણુંખરું બેઠો રહે છે. સ્ત્રીઓનો પગ તો એથીય ઓછો છૂટો રહે છે. તેમને દેવદર્શન નિમિત્તે બહાર નીકળવાનું બંધ થવા માંડ્યું અને ફરવા ખાતર ફરવા જવાનું હજુ બહુ શરૂ થયું નથી. આવા બેઠાડુ જીવનને પરિણામે કબજીઆત, અપચો, ચરબી વધવી, પાંડુ, સંધિવા વગેરે અનેક વ્યાધિઓ ઘર કરે એ સ્વાભાવિક છે.

૩ અતિ શ્રમ

ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગના બેઠાડુ જીવનથી ઊલટું સમાજના નીચલા થરને—મજૂરો, કારીગરો અને ખેડૂતોને, સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષોને રાતદિન કાળી મજૂરીનો અતિશ્રમ વેઠવો પડે છે. કારખાનાંમાં અને ખેતરોમાં સખત પરિશ્રમથી તેઓ થાકીને લોથ થઇ જાય છે. તેમનાં શરીરને જરૂરી વિશ્રાંતિ મળતી નથી. પરિણામે તેમના શરીર ઘસાય છે, અકાળે ઘડપણ આવે છે અને ઘણાં ક્ષય, દમ, પાંડુ આદિ મહાન વ્યાધિઓનાં ભોગ થઇ પડે છે. કેટલાક થાકને ભૂલવા અને ઉત્તેજના મેળવવા, દારૂબંધી છતાં, છાનેછપને દારૂની લતે ચઢી શરીરની પાયમાલી નોતરે છે.

૪. અશાંતિ

આ જમાનાનું મુખ્ય લક્ષણ જ માનસિક અશાંતિ છે. જ્યાં સમાજના બહુ મોટા ભાગને આવક અને ખર્ચનાં બે પાખીઅનિા મેળ મેળવવા રાતદિન સતત ચિંતા સેવવી પડતી હોય, જેમને આવી કોઈ ચિંતા ન હોય તેવાને પણ હજાર મળતા હોય તો લાખ અને લાખ મળતા હોય તેને કરોડ જોઈએ એમ કામનાનો ખાડો કદી પૂરાતો જ ન હોય, સર્વોચ્ચ પદવીએ પહોંચ્યા વિના સંતોષ ન થતો હોય—આમ સુખ, ભોગ અને ઐશ્વર્યનાં મૃગજળ પાછળ નિરંતર ફાંફાં મારવામાં સારુંય જીવન વ્યતીત થતું હોય ત્યાં શાંતિની આશા કેમ રખાય ? *શું વ્યક્તિનાં કે શું સમાજનાં,* દેશનાં કે જગતના સમસ્ત જીવનમાંથી સંતોષની સાથે શાંતિ વિદાય લઈ રહી છે. આને કારણે લોહીનું ભારે દબાણ, હૃદયરોગ, જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ, પક્ષાઘાત, ગાંડપણ, આત્મઘાત વગેરે સામાન્ય થતાં જાય તેમાં શી નવાઈ ?

આરોગ્યના ખ્યાલો

આરોગ્યના આપણા ખ્યાલો તરેહવાર હોય છે. 'ખાય એ ધાય'! જે સારી પેઠે ખાઇ શકે તે ધાઇને કામ કરી શકે, આવી એક રૂઢ માન્યતા છે. છતાંય એવા કેટલાય જોઈએ છીએ જે પ્રમાણમાં થોડું ખાતા હોય તો પણ સારો એવો પરિશ્રમ કરી શકે છે. બહુ અલ્પ માત્રામાં ખાનાર વિનોબા રોજના દશ માઈલ સહેજે ચાલી શકે છે. થોડું ખાનાર એવા ઘણા હોય છે જે વધુ ખાનાર કરતાં વિશેષ નીરોગી જીવન જીવે છે. એક વળી ખ્યાલ એવો છે કે ખાસું ભરાવદાર, ગોળમટોળ, લાંબું પહોળું શરીર એ તંદુરસ્ત; તેથી ઊલટું દૂબળું પાતળું સાંઠીકડા જેવું શરીર એ નબળું અને રોગી. વજનનો કાંટો વધ્યો એટલે તંદુરસ્તી વધી; અને ઊતર્યો તો તંદુરસ્તી ઘટી. અમુક વયે અને ઊંચાઇએ

અમુક વજન હોવું જ જોઈએ. વજન અને આરોગ્યનો આવો અનિવાર્ય સંબંધ આજકાલ મનાય છે. આ માન્યતા પણ સર્વાંશે સાચી નથી. વજન પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક ઓછું હોવા છતાં જીવનશક્તિ, વજનદાર માણસો કરતાં વિશેષ હોવાના દાખલા ઓછા નથી હોતા. કેટલાક યુવાનોનો આરોગ્યનો આદર્શ સેન્ડો કે રામમૂર્તિ હોય છે. જે પહેલવાન શરીર દોડ, કૂદ, કુસ્તી આદિ હરીફાઈમાં ગમે તેવાને મહાત કરી શકે તે સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત, એવી તેમની સમજ હોય છે. પરંતુ પહેલવાનો સામાન્ય રીતે દીર્ઘજીવી થતા નથી એમ જણાય છે. વળી પહેલવાની એ સામાન્ય માણસનો આદર્શ ન થઈ શકે. થોડાક અમુક હેતુ માટે એવી અસામાન્ય શક્તિ ખીલવવાનું ધ્યેય રાખે એ વાત જુદી.

આદર્શ આરોગ્ય

ત્યારે દરેક મનુષ્યને માટે—સ્ત્રી, પુરુષ, બાળ, યુવાન, વૃદ્ધને માટે આદર્શ આરોગ્ય કેવું હોઈ શકે? જે મનુષ્યને કકડીને ભૂખ લાગે, પોતાની વય અને પરિસ્થિતિ અનુસાર જરૂર હોય તેટલો ખોરાક બરાબર પચાવી શકે, પોતાના વ્યવસાય પ્રમાણે વગર થાક્યે ૬ થી ૮ કલાક કામ કરી શકે, સાધારણ બોજો ઉઠાવી ચાર પાંચ માઈલ ચાલવું અથવા વય અનુસાર સામાન્ય પરિશ્રમ કરવો જેને ભારે ન પડે, દિવસના પરિશ્રમને અંતે રાત્રે પથારીમાં પડતાં ઘસઘસાટ પૂરી ઊંઘ આવે; ટાઢ, તડકો, વરસાદ અને પ્રાસંગિક હાડમારીઓ ગજા પ્રમાણે, માંદા પડ્યા વિના વેઠી શકે; જેના નખમાંય રોગ ના હોય, જેનું જીવન સ્વાભાવિકપણે શાંત, સંયમી અને સંતોષી હોય,—આને આપણે આદર્શ આરોગ્યવાન કહી શકીએ.

આદર્શ આરોગ્યનાં ઉપરનાં લક્ષણોમાં છેલ્લું લક્ષણ ખાસ ધ્યાન રાખવા યોગ્ય છે. એક રીતે એ લક્ષણ આરોગ્યની ચાવી રૂપ છે. માનવને શરીર અને મન એવી એવી બેલડી મળી છે કે એક સાજું અને બીજું માંદું એ કદી બને જ નહિ. બન્ને એક બીજાને દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી થવાનાં જ. માટે જ અંગ્રેજીમાં 'A sound body and a sound mind'–તંદુરસ્ત શરીર અને તંદુરસ્ત મન એ મળીને સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી ગણી છે. જેનું મન સ્વાભાવિકપણે (પરાણે નહિ.), શાંત, સંયમી અને સંતોષી ન હોય તેનું શરીર સંપૂર્ણ નીરોગી હરગિજ નહિ રહેવાનું. એટલે જ આજકાલ માનસિક આરોગ્ય પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે.

આરોગ્ય અને દવા

આજકાલ રોગોત્પાદક જંતુઓની માન્યતા એટલી બધી વ્યાપક થઈ ગઈ છે કે આ જંતુઓથી બચવા સાજાસમા માણસોને દાક્તરો તરફથી ઇંજેક્શનોની, જલદ દવાઓની ભલામણ કરવામાં આવે છે. મેલેરીઆ, ટાઇફોઈડ, ફ્લુ, કોલેરા, શીતળા, ક્ષયના વાવરમાં કે સંસર્ગમાં રસી મૂકવામાં આવે છે. એ તો ઠીક; પરંતુ હવે સામાન્ય શરદીમાં, સાદી ગડગૂમડમાં, ચરબી ઉતારવા કે વધારવામાં, નાની મોટી બાબતોમાં ઇંજેક્શન સિવાય વાત નહિ. પહેલાં તો ઘરમાં ડોશીમા સાદી ઘરગથ્થુ દવા જાણતાં, આજ તો હવે શરીર સહેજ તપ્યું, થોડી છીંકો આવી, એકાદ દિવસ દસ્ત ન ઊતર્યો કે પાતળો થયો, પેટ કે માથું દુખ્યું, જરી ઉઝરડો પડ્યો અને સહેજ લોહી નીકળ્યું કે લાગ્યા ચાલ્યા દવાખાને. આમ આપણું જીવન દવાપ્રધાન થઈ ગયું છે. આપણને ખબર નથી પડતી કે કેટલાંક ઇંજેક્શનો અને ઝેરી દવાઓ ઘણી વખત કેવું ઓડનું ચોડ કરી નાખે છે, એક રોગનાં ચિહ્નોને દબાવી બીજા કેટલાય રોગોનાં બીજ રોપે છે. કેટલીક વખત એક દાક્તરની સાદી સારવારથી નથી

પરંતુ એટલે દાક્તર કહેશે કે પેશાબ, ઝાડો, લોહી, થૂંક તપાસરાવવું પડશે, છાતીનો ફોટો પડાવવો પડશે, આંખની કે દાંતની તપાસની જરૂર છે સર્જનની સલાહ લેવી પડશે. આમ નાની વાતનું વતેસર થશે, બકરું કાઢતાં ઊંટ પેસશે, અને પૈસાનું પાણી થશે. એમ છતાંય તંદુરસ્તી પાછી મેળવવાનો તો વીમો જ. જો દવા, દવાખાનાં અને દાક્તરો એ તંદુરસ્તી અને રોગનિવારણનો ખરો માર્ગ હોત તો અત્યારે દવાના ઢગ ખડકાય છે, દાક્તરોનો રાફડો ફાટતો જાય છે અને દવાખાનાં કૂદકે ને ભૂસકે વધતાં જાય છે છતાં રોગોનું પ્રમાણ અને તેમના પ્રકાર ઘટવાને બદલે વધતા જાય છે. એ બતાવે છે કે સાચી આરોગ્યપ્રાપ્તિનો ઉપાય એ દવા નથી જ.

આરોગ્યના પાયા

આરોગ્યની આધારભૂત બાબતો ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય:—

(૧) સ્વચ્છ હવા, (૨) સ્વચ્છ પાણી, (૩) પૂરતો અને પોષક સમતોલ આહાર, (૪) યોગ્ય વ્યાયામ, (૫) જરૂરી આરામ, અને (૬) સંયમ અને શાંતિ.

આટલી બાબતો પર પૂરતું ધ્યાન અપાય તો દવાના ઘૂંટડાની કે ઈન્જેક્શનની સોયની ભાગ્યે જ જરૂર પડે જે પથ્ય આહારવિહાર કરે તેને ઔષધની શી જરૂર? અને જે પથ્યનું પાલન ન કરે તેને ગમે તેટલાં ઔષધ શા કામનાં!

શિયાળામાં સેવન કરી શક્તિનો સંગ્રહ કરો

ઊંઝા ફાર્મસીનાં બે ઔષધરત્નો

હાથી છાપ

ચ્યવન પ્રાશાવલેહ

[અષ્ટવર્ગયુક્ત]

જેનું સેવન કરી ચ્યવન ઋષિ વૃદ્ધમાંથી નિત્યુવાન બન્યા હતા.

: કિંમત :

૧૧૦ ગ્રામ રૂ. ૧=૧૫

૨૨૦ ગ્રામ રૂ. ૨=૧૦

૪૫૦ ગ્રામ રૂ. ૪=૦૦

બૃહત્ સુવર્ણમાલિની વસંત

જે સોનું, મોતી, બંગ, કેસર, કસ્તુરી વગેરે અનેક ઔષધોના સંયોગથી તૈયાર થયેલ છે.

કિંમત : ૧૦ ગ્રામનો રૂ. ૨૫=૦૦

ઊંઝા ફાર્મસી : ઊંઝા (ઉ. ગુજરાત)

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ : ઊંઝા ટ્રેડીંગ કંપની, હાજા પટેલની પોળ, રીલીફરોડ, અમદાવાદ

અમદાવાદના એજન્ટ : પારેખ મેડિકલ સ્ટોર્સ, ગાંધીરોડ, મહાવીર સ્વામીના દેરાસર સામે

વિકસતું વિજ્ઞાન–૧

અશ્વિન ત્રિવેદી
ઇન્દ્રવદન ભટ્ટ

આધુનિક વિજ્ઞાનના વિકાસનો વેગ અત્યંત ઝડપી છે એટલું જ નહિ પણ આ વિકાસના વેગમાં થઈ રહેલો વધારો આશ્ચર્યકારક છે. આનું કારણ છેલ્લાં બે વિશ્વયુદ્ધોમાં વિજ્ઞાનનો મહત્ત્વનો ફાળો ગણી શકાય. દા. ત., પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીએ ઝેરી વાયુનો ઉપયોગ યુદ્ધના સાધન તરીકે કર્યો હતો; બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકાએ પરમાણુ બૉંબનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આ ઉપરથી દુનિયાના દરેક દેશને લાગ્યું કે વિશ્વમાં પોતાનું સ્થાન સાચવવાનો એક માત્ર માર્ગ વિજ્ઞાન-વિકાસનાં પગલાં લેવાનો છે. આજથી આશરે બે વર્ષ પહેલાં પ્રમાણમાં ઓછું સાધનસંપન્ન રશિયા અવકાશમાં સ્પુટનિક મારફતે માનવી (યુરી ગેગેરીન, ૧૨–૪–૧૯૬૧) મોકલવામાં સફળ થયું. આને લીધે અમેરિકાએ પણ પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સીબર્ગ (Seaborg)ના નેતૃત્વ હેઠળ એક સમિતિ, અમેરિકામાં વિજ્ઞાન–વિકાસનો વેગ વધારવા માટે નીમી હતી. હમણાં જ બ્રિટને પણ આ વિષયમાં એક સમિતિનો અહેવાલ બહાર પાડ્યો છે. આપણા દેશના જાણીતા ભૌતિકશાસ્ત્રી પ્રો. ડી. એસ. કોઠારીએ પણ ન્યુ દિલ્હીમાં ભરાયેલી પચાસમી વૈજ્ઞાનિક પરિષદના પ્રમુખ તરીકે 'વિજ્ઞાન અને વિદ્યાપીઠો'ના પોતાના તા. ૭–૧૦–'૬૩ ના ભાષણમાં આ જ વિષયની ચર્ચા કરી હતી. પ્રો. કોઠારી તો મહાન ભૌતિકશાસ્ત્રી રહ્યા એટલે એમણે તો વાત છેક શરૂઆતથી કરી. વિશ્વની શરૂઆત ૨૦–૩૦ બિલિયન વર્ષથી થઈ છે. બિલિયન વર્ષ એટલે ૧૦૦૦ મિલિયન અથવા ૧૦,૦૦૦ લાખ વર્ષ. સૂર્યની ઉંમર ૧૦ બિલિયન, પૃથ્વીની ઉંમર પાંચ બિલિયન, સાદામાં સાદી જીવિત વસ્તુની ઉંમર બે બિલિયન, પક્ષીઓ અને જળચરની ૨૦૦ મિલિયન, મનુષ્યની ૧૦–૨૦ લાખ, ખેતીની ૧૦૦૦૦, લેખન પદ્ધતિની ૬૦૦૦ વર્ષ છે, અને વિજ્ઞાન માનવ વિકાસના અગત્યના અંગ તરીકે માત્ર બસો વર્ષ જૂનું છે. અત્યારનો વિજ્ઞાનના વિકાસનો વેગ એથી પણ આશ્ચર્યકારક છે. માત્ર છેલ્લાં પંદરથી વીસ વર્ષમાં વિજ્ઞાનનો વિકાસ લગભગ બમણો થઈ ગયો છે. ૧૭૫૦માં માત્ર ૩૦૦ વૈજ્ઞાનિક માસિકો હતાં; ૧૮૫૦માં ૧૦૦૦ અને અત્યારે ૧૦૦,૦૦૦ છે અને વીસમી સદીના અંતમાં લગભગ ૧૦,૦૦,૦૦૦ થશે. વૈજ્ઞાનિકોની સંખ્યાનો ઉત્તરોત્તર વધારો એટલો જ ઝડપી છે. અત્યારે વિજ્ઞાનનું પુસ્તક લખાઈ, છપાઈને બહાર પડે તે પહેલાં તો 'આઉટ ઑફ ડેઇટ' એટલે કે પુરાણું થયું ગણાય છે! પહેલાં વૈજ્ઞાનિક શોધ થયા પછી તેની ઉપયોગિતા ધ્યાનમાં આવતાં સારો એવો સમય પસાર થતો. દાખલા તરીકે, વસ્તુમાંથી શક્તિનું ઉત્પાદન શક્ય છે તે આઇન્સ્ટાઇને ૧૯૦૫માં બતાવ્યું. તે અંગેનું તેનું વિખ્યાત સમીકરણ ($E = mc^2$) પ્રચલિત થયું પરંતુ પરમાણુ બૉમ્બ અને પરમાણુશક્તિના ઉપયોગ માટે માનવજાતને ચાર દસકાની જ રાહ જોવી પડી. આના મુકાબલે મેસર કે ટ્રાન્ઝીસ્ટરની શોધ અને તેના ઉપયોગ વચ્ચે એક દસકાથી પણ ઓછું અંતર છે.

વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે પ્રો. સિબર્ગે શાળાઓનાં વર્ષો દરમ્યાન વિજ્ઞાન અને ગણિતનું શિક્ષણ સબળ બનાવવા અને યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં સંશોધન પર ભાર મૂકવો જોઈએ એવું સૂચવ્યું હતું. રાજ્યોએ આ બન્ને દિશાઓમાં પૂરતાં નાણાં ખર્ચવાં જોઈએ. અમેરિકા અત્યારે ૭૫૦૦ કરોડ રૂપિયા દર વર્ષે સંશોધન પાછળ ખર્ચે છે. આ રકમ રાજ્યની કુલ આવકના ૨.૪ ટકા છે. આપણે ત્યાં રાજ્યની આવકના ૦.૨ ટકા સંશોધન પાછળ ખર્ચાય છે. ઇંગ્લેંડમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના ખર્ચના પચાસ ટકા અને શિક્ષકોના સમયનો અરધો ભાગ સંશોધન પાછળ ખર્ચાય છે. ઇંગ્લેંડ ૧૯૪૦માં જે ખર્ચ કરતું હતું તેના કરતાં ૭૦ ગણું ખર્ચ આજે કરે છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન-વિકાસનું સઘન (intensive) શિક્ષણ અને તેને માટે પૂરતી નાણાંકીય સગવડ અગત્યનાં છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અંગેનો એક બીજો મહત્ત્વનો ફેરફાર પણ સમજવો જોઈએ. સો વર્ષ પહેલાં વૈજ્ઞાનિક વિકાસમાં સમર્થ વ્યક્તિઓનો ફાળો મહત્ત્વનો ગણાતો હતો. આર્કિમીડીસ, ન્યુટન, ફેરેડે વગેરેની મહત્ત્વની શોધો તેમણે જાતે કરી હતી. આજે વિજ્ઞાનની મહત્ત્વની શોધો માટે અનેક શાખાઓના નિષ્ણાત વૈજ્ઞાનિકોનો સહકાર અનિવાર્ય છે. અવકાશ સંશોધન, હાઈડ્રોજન બોમ્બ, પરમાણુશક્તિનો શાંતિમય ઉપયોગ ઇત્યાદિ માટે એક વૈજ્ઞાનિકને જવાબદાર ન ગણતાં અનેક વ્યક્તિઓનો ફાળો સૂચક ભાગ ભજવે છે. જો આપણા દેશની પ્રગતિમાં વિજ્ઞાને મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવાનો હોય તો આપણે આપણી વિદ્યાપીઠો તેજસ્વી અને મહેનતુ યુવાન વૈજ્ઞાનિકોથી ઉભરાવવી જોઈએ—તેમને કામ કરવા માટે પૂરતું ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. અને તેમનામાં એકબીજા સાથે સહકારથી કામ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય તેવું વાતાવરણ ઊભું કરવું જોઈએ. વિજ્ઞાનનાં વિધવિધ પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે બહાર પાડવાની વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી સરકારે સ્વીકારવી જોઈએ. આજે ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકાના જુદા જુદા પ્રકાશકો, સરકારી મદદથી અથવા તેના વગર પણ, વિખ્યાત પુસ્તકોની 'એશિયા આવૃત્તિ' પ્રગટ કરવા માંડ્યા છે. ઝડપથી વિકસતા વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં આ પુસ્તકોની બે કે ત્રણ વર્ષે નવી આવૃત્તિ કરવાની રહેશે. યુનિવર્સિટી અને ખાસ કરીને તેની વિજ્ઞાનની શાખામાં દાખલ થવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીને આ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી શકે તેટલું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન હોવું અનિવાર્ય ગણાવવું જોઈએ. પંડિત નેહરૂએ કહ્યુ હતું તે પ્રમાણે, "અંગ્રેજી ભાષા શાળામાં શીખવાડવી તે સારી વાત છે. તે આપણને માનસિક પીંજરામાંથી નીકળવામાં અને વિજ્ઞાનને સમજવામાં મદદ કરશે ('ગુજરાત સ.' તા. ૭-૧૧-૬૩ પાનું ૧૦)" શાળાઓ માટે ભૌતિકશાસ્ત્રનું સરળ પુસ્તક હમણાં ખૂબ પરિશ્રમ લઈને અમેરિકાએ અનેક વૈજ્ઞાનિકોના સહકારથી પ્રગટ કર્યું છે. વિજ્ઞાનના વિકાસ માટેનો આ સૂચનો આપણી ભારત સરકારે પણ ઘણે અંશે સ્વીકાર્યો છે.

વિજ્ઞાનનો વિકાસ આટલી ઝડપથી થાય, તેનો અર્થ એમ ન કરવો જોઈએ કે હવે આપણે આ વિષયમાં બહુ કરવાનું રહેતું નથી. વિજ્ઞાનના વિકાસનો વેગ ઝડપી હોવા છતાં આજે પણ આપણી સમક્ષ અનેક પ્રશ્નો રહેલા છે, કે જેમાં આપણે ઘણું કરવાનું બાકી છે. દા. ત. અવકાશ ઉપર આશ્ચર્યકારક વિજય મેળવનાર સોવિયેટ રશિયામાં અનાજનું પૂરતા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થયું નથી તેવું, ત્યાંના રાજકર્તાઓને કબૂલ કરવું પડ્યું છે. આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. આમ તો આબોહવા વિષેનું જ્ઞાન માનવીએ ઘણા જૂના વખતથી એકઠું કરવા માંડ્યું હતું, છતાં આજે પણ આબોહવા વિષે તેના નિષ્ણાતો ચોક્કસ આગાહી

કરી શકતા નથી. દુનિયાના દરેક દેશમાં આબોહવા નોંધવા માટે, તેમજ તેની માહિતી આપવા સ્ટેશનો સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. તે ઉપરાંત એકલા અમેરિકામાં જ બાર હજારથી વધુ શીખાઉ (amatures) વૈજ્ઞાનિકો ઉષ્ણુતામાન, ભેજનું પ્રમાણ, વરસાદ ઈત્યાદિની નોંધ કરીને આ અંગેની મધ્યસ્થ સંસ્થાને મોકલી આપે છે. આ સંસ્થા આ અંગેની હકીકતો ભેગી કરી તેના ઉપરથી ભવિષ્યમાં થતા વરસાદ, ઉષ્ણુતામાન ઇત્યાદિ વિશેનો વરતારો કહે છે. આ ઉપરાંત આબોહવા વિશે વધુ તલસ્પર્શી જ્ઞાન મેળવવામાં અવકાશ અંગેનાં સંશોધનો બહુ અગત્યનો ફાળો આપી રહ્યાં છે. અમેરિકાએ અવકાશમાં આબોહવા–ઉપગ્રહો (ટાયરોઝ) વહેતા મૂક્યા છે. આ ઉપગ્રહો અવકાશમાં પૃથ્વીથી ભિન્ન ભિન્ન અંતરે રહેલ હવામાનનું ઉષ્ણુતામાન, વિદ્યુતભારવાળા કણોની સંખ્યા ઈત્યાદિ વિશે સતત ચોવીસે કલાક ઇલેક્ટ્રોનીય અંગો વડે માહિતી આપી રહ્યા છે. આ માહિતી એટલી વિશાળ છે કે તેને માણસજાતે ઉકેલવાનો તેમજ સંકેલવાનો પ્રયત્ન કરે તો હજારો વર્ષો લાગે; માટે તેને માટે યાંત્રિક–ગણુનારા (compputors)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ વિષયમાં ભારત પણુ પોતાનો ફાળો ટૂંક સમયથી આપવાનું શરુ કરશે તે હર્ષની વાત છે.

કેરાલા રાજ્યના ટુમ્બા ગામથી તા. ૨૧–૧૧–'૬૩ના રોજ અથવા એની નજીકની તારીખે પ્રથમ જ વાર, અવકાશમાં રોકેટ મોકલી, ભારત, સક્રીય રીતે, અવકાશ સંશોધનમાં ઝંપલાવશે; જો કે આ પહેલાં અમેરિકાએ વહેતા મૂકેલા ઉપગ્રહ (satellite), આપણા દેશ ઉપરથી પસાર થાય ત્યારે, તેના સંદેશા ઝીલવાની વ્યવસ્થા, અમદાવાદની ફિઝિકલ રીસર્ચ સંસ્થાએ કરી હતી, અને તે કામ પણુ ચાલુ જ છે. અવકાશ અંગેનાં સંશોધનો, બન્ને ધ્રુવ પર તેમજ પૃથ્વીના વિષુવવૃત્ત–ભૂમધ્ય રેખા–ઉપર થાય તેમ સૈદ્ધાંતિક રીતે ઈચ્છવા જોગ છે. આપણા સદ્‌ભાગ્યે દક્ષિણુ ભારતમાંથી ભૂમધ્ય રેખા પસાર થતી હોવાથી, આ સંશોધનમાં, સમગ્ર વિશ્વના આ વિષયના નિષ્ણાતો રસ ધરાવે છે. ભૂમધ્ય રેખા ઉપરાંત લોહચુંબકીય ભૂમધ્ય રેખા (Magnetic Equator) કે જે તેની નજદીક આવી છે, તેના ઉપરના અવકાશ અંગેનાં સંશોધનો અગત્યનાં છે. એ ઉપરાંત જે જગ્યાએથી રોકેટ છોડવામાં આવે, અને જ્યાં તે ઊતરવાનું હોય, ત્યાં વસ્તી જેમ બને તેમ ઓછી હોય તો સારું, કારણુ કે આવા પ્રયોગોમાં ગમે તેટલી સંભાળ લેવા છતાં અકસ્માતોનો ભય રહે છે. આ બધી દૃષ્ટિથી વિચારીને નેશનલ કમિટી ઓફ સ્પેસ રીસર્ચ (ભારતની રાષ્ટ્રીય અવકાશ–સંશોધન સમિતિ)ના વડા ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈના નેતૃત્વ નીચેની સમિતિએ વિષુવવૃત્તથી સહેજ દૂર ટુમ્બાની પસંદગી કરી છે. અવકાશમાં ૨૦ કિલોમીટર સુધી બલુનો છોડીને સંશોધન કરવામાં આવે છે. ૧૫૦ થી ૨૦૦ કિલોમીટર ઉપર ઉપગ્રહ (satellite) મારફતે સંશોધનો થાય છે. આ બન્નેની મધ્યના પ્રદેશમાં સંશોધન કરવા માટે રોકેટ સૌથી વધુ અનુકૂળ છે. બે જાતના રોકેટ ટુમ્બા ઉપરથી છોડવામાં આવશે. નાનાં એક પગથિયાવાળા રોકેટ ૨૦ થી ૫૦ કિલો-મીટર ઊંચી નિયત કરેલ સ્થળે પાછું સમુદ્રમાં પડશે. એથી મોટું બે પગથિયાંવાળું રોકેટ ૧૫૦ થી ૨૦૦ કિલોમીટર ઊંચી ૨૦૦ કિલોમીટર દૂર દરિયામાં પડશે. હવાર માટે તેમજ આયનપ્રદેશ (Ionosphere) માટે ઉપયોગી માહિતી આ સંશોધન પૂરી પાડશે. અવકાશ સંશોધનો પરથી હવામાન જાણવા ઉપરાંત હવે બીજું પગલું ભરવા માટે પણુ વૈજ્ઞાનિકોએ હિંમત કરી છે. ૧૯૪૩માં સ્વીડનના ડૉ. બરગેરનના (Bergeron) સૂચન

ઉપરથી અનેક વૈજ્ઞાનિકો કે જેમાં અમેરિકાના ઇરવીંગ લેંગ્મુર (Irving Langmuir)નો સમાવેશ થાય છે, તેમણે વાદળો પર ઘન કાર્બન ડાયોકસાઇડ કે સિલ્વર આયોડાઇડના કણો વેરી, કૃત્રિમ વરસાદના પ્રયોગો શરૂ કર્યા. હવે તો અનેક દેશોમાં આ પ્રયોગો થાય છે. આપણા ભારતમાં અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં અને અમેરિકામાં આ વિષયના પ્રયોગોમાં વૈજ્ઞાનિકોએ રસ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. જો કે આમ કર્યાથી ખરેખર કૃત્રિમ રીતે વરસાદ આવે છે કે નહિ તેને માટે વૈજ્ઞાનિકો સહમત થયા નથી. આબોહવામાં આથી પણ વધુ મહત્ત્વના ફેરફારો કરવાનું વૈજ્ઞાનિકો સૂચવી રહ્યા છે. દા. ત. ૧૯૫૯માં રશિયન એન્જીનિયર બોરીસોવે (Borisov) સૂચવ્યું કે જો આર્કિટિક વર્તુળમાં પચાસ માઇલ બંધ બાંધી ઠંડું પાણી પંપ દ્વારા પેસિફિક સમુદ્રમાં ધકેલવામાં આવે તો તેની જગ્યાએ ધસતા ગરમ પાણીના પ્રવાહથી આ પ્રદેશની આબોહવા સુધરશે અને તે વધુ રહેવાલાયક બનશે. આના જવાબમાં બીજા રશિયન વૈજ્ઞાનિક ડ્રોગેઇત્સેવે (Drogaitsev) સૂચવ્યું કે આમ કરવાથી ધસતા આવેલા ઠંડા પાણીથી અત્યારે અનુકૂળ હવામાનવાળા પેસિફિક સમુદ્રની આસપાસના પ્રદેશની આબોહવા પ્રતિકૂળ બનવાનો સંભવ છે. આપણે હવામાનમાં ફેરફાર કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ન રાખીએ તો પણ એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે હવામાન જેટલું વહેલું જાણી શકીએ તેટલું વહેલું અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ ઇત્યાદિ સામે પૂરતા બચાવ માટે પગલાં ભરી શકાય.

સમસ્ત વિશ્વના વૈજ્ઞાનિકોના સહકારથી આબોહવા વિશે જ્ઞાન મેળવવામાં હજુ લગભગ શરૂઆત જ થઇ છે. એક વૈજ્ઞાનિકે હમણાં ટકોર કરી હતી કે ચંદ્રનું જ્ઞાન મેળવવાને ઉત્સુક આપણને હજુ આપણા ઘર પૃથ્વી વિશેનું જ્ઞાન પણ પૂરતું નથી. પૃથ્વીના ત્રણ-ચતુર્થાંશ ભાગ સમુદ્ર વિશે તો આપણું જ્ઞાન અલ્પતમ છે. દરિયામાં જુદા જુદા પ્રવાહો કેવી રીતે વહે છે, દરિયાના રહેવાસીઓ ખાસ કરીને ખાવાને યોગ્ય વસ્તુઓ–માછલીઓ ઇત્યાદિ કેવી રીતે વધુમાં વધુ સરળતાથી મેળવી શકાય તેને માટે પદ્ધતિસર જ્ઞાન મેળવવાની શક્યતાઓ છેલ્લી પચ્ચીસીમાં થઇ છે. અમેરિકા અને રશિયા આ વિષયમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે. ૧૯૫૮ના સપ્ટેમ્બરમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાની શાખા યુનેસ્કો (યુનાઇટેડ નેશન્સ સાયન્ટીફિક એન્ડ કલ્ચરલ ઓર્ગેનાઇઝેશન)ની ઉપશાખા, સ્કોર (સ્પેશ્યલ કમિટિ ઓન ઓસિનોગ્રાફીક રીસર્ચ—દરિયાઇ સંશોધન માટેની વરિષ્ઠ સમિતિ) હિંદી મહાસાગરનું વ્યવસ્થિત સંશોધન કરવાનું નક્કી કર્યું. આ પહેલાં આ દરિયા વિશે સંશોધનની શરૂઆત ૧૮૭૩માં બ્રિટીશ વહાણ એચ. એમ. એસ. ચેલેન્જર (Challenger)થી થઇ હતી. ત્યાર પછી પણ અનેક નાનામોટાં સંશોધનો કરવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ કદાચ સમગ્ર વિશ્વમાં સામુદ્રિક સંશોધનની પદ્ધતિસર શરૂઆત આ સંશોધન યાત્રાથી થશે. આ સંશોધનમાં અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, જાપાન, ભારત, ઓસ્ટ્રેલિયા ઇત્યાદિ ત્રીસ દેશો અને ચાલીસ વહાણો આમાં ભાગ લેશે. લગભગ પાંચસો વૈજ્ઞાનિકો આ સંશોધનકાર્યમાં વત્તાઓછા સમય માટે કામ કરશે. આને માટેની મુખ્ય ઓફિસ અને પ્રયોગશાળા કોચીનમાં રહેશે. શરૂઆતની ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં અમેરિકાએ અગ્રગણ્ય ભાગ લીધો હતો. ૧૯૬૨ના જુનથી ૧૯૬૫ સુધી આ કાર્યક્રમ ચાલુ રહેશે દરિયાઇ પ્રવાહો, હવામાન, ઉપરાંત આ પ્રદેશની માછલીની વસ્તી, ઇત્યાદિ વિશે આ સંશોધનોના કાર્યક્રમો હાથ ધરાયા છે. આ સંશોધન ઉપરથી ભવિષ્યમાં આવાં સંશોધનો કેવી રીતે કરવાં તેની પણ ઉપયોગી માહિતી

મળી રહેશે. આ યોજનાઓનો ખર્ચ લગભગ આઠ કરોડ રૂપિયા જેટલો છે. બધાં મળીને ૬૦ પર્યટનોમાં ૧,૮૦,૦૦૦ માઈલની મુસાફરી કરવામાં આવશે દરિયાઈ ભૂસ્તરવિદ્યા, રાસાયણિક સમુદ્રવિદ્યા, હવામાનશાસ્ત્ર, ઈત્યાદિ વિશે અત્યંત ઉપયોગી માહિતી મળી રહેશે. અને આમ ભારતના વૈજ્ઞાનિકોને આ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવાની તક મળશે.

રસાયણમાં તત્ત્વની વ્યાખ્યા સરળ રીતે આપવી મુશ્કેલ છે. પરમાણુના મધ્યમાં ધનભારવાળા કણો પ્રોટોન અને વિદ્યુતભાર રહિત ન્યુટ્રોન રહેલાં છે. કેન્દ્રની બહારના વિસ્તારમાં પ્રોટોનની સંખ્યા જેટલા ઈલેક્ટ્રોન રહેલા હોય છે. કેન્દ્રમાંથી પ્રોટોનની સંખ્યા અથવા કેન્દ્ર બહાર ફરતા ઈલેક્ટ્રોનની સંખ્યાને તત્ત્વની પરમાણુ સંખ્યા કહે છે. દરેક તત્ત્વને મુકરર પરમાણુ સંખ્યા હોય છે. એટલે કેન્દ્રમાં પ્રોટોનની સંખ્યા અમુક હોય પરંતુ ન્યુટ્રોનની સંખ્યા અલગ અલગ હોઈ શકે. આને સમસ્થાનિકો કહેવામાં આવે છે. સમસ્થાનિકોના રાસાયણિક ગુણધર્મો એકસરખા હોય છે; પરંતુ ભૌતિક ગુણધર્મો જુદા જુદા હોય છે. મેડમ ક્યુરી, રૂધરફર્ડ ઇત્યાદિના સંશોધનથી પ્રથમ કિરણોત્સર્ગી પદાર્થોમાં સમસ્થાનિકો મળી આવ્યા હતા. પછી સામાન્ય તત્ત્વોમાં એના અસ્તિત્વની સાબિતી મળી એટલું જ નહિ પરંતુ કૃત્રિમ રીતે આવા પદાર્થો બનાવવાનું શક્ય બન્યું. આવા પદાર્થો કિરણોત્સર્ગી હોય છે. લગભગ દરેક તત્ત્વ માટે આવો કિરણોત્સર્ગી સમસ્થાનિક બનાવવાનું શક્ય બન્યું છે. દાખલા તરીકે, હાઈડ્રોજન તત્ત્વનો આવો એક કિરણોત્સર્ગી સમસ્થાનિક ટ્રીટિયમ છે. તેનો અર્ધઆયુષ્ય સમય માત્ર બાર વર્ષ છે. કુદરતમાં મળી આવતા હાઈડ્રોજનનાં સંયોજનો જેવાં કે પાણીમાં તેનું પ્રમાણ અત્યંત અલ્પ પરંતુ નિશ્ચિત છે. આ પાણીને બંધ જગ્યામાં રાખવાથી તેનું ટ્રીટિયમનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જાય છે. આમ ટ્રીટિયમનું પ્રમાણ માપવાથી કૂવા કે બોરિંગ ક્યા વર્ષના વરસાદના પાણીનું છે અથવા કેટલા વર્ષ જૂનું છે તે જાણી શકાય. વરસાદનું પાણી પૃથ્વીના અભેદ્ય ખડક સુધી ઊંડે જાય છે. આ પાણીને જમીન-પાણી (Ground-water) કહે છે. વરસો સુધી આ પાણી ત્યાં એકઠું થાય છે. જેમ જેમ પાણીનો વપરાશ વધતો ગયો તેમ તેમ ઊંડાં ને ઊંડાં બોરિંગો દ્વારા ભૂગર્ભમાં રહેલા આ જળસંપત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હવે જો આપણે દર વર્ષે બેંકમાં જમા કરાવેલ નાણાં કરતાં વધુ ઉપાડીએ તો અંતે દેવાળું કાઢવું પડે; તેવી જ રીતે ભૂગર્ભની જળસંપત્તિ બાબતમાં પણ તેવું જ બને, તે સમજી શકાય તેમ છે. મુંબઈની પરમાણુશક્તિ સંસ્થાના વૈજ્ઞાનિકો ગુજરાતના ભૂગર્ભપાણીની તપાસ હવે શરૂ કરશે તે આનંદની વાત છે.

વિજ્ઞાનની યોગ્ય ખીલવણી કરીને આપણે આપણા અનેક પ્રશ્નોનો નિવેડો લાવી શકીએ. શ્રી નેહરૂએ કહ્યું તે પ્રમાણે દેશને ખુશહાલ બનાવવા દલીલો નહિ ચાલે; વિજ્ઞાનના શિક્ષણના ધોરણને ઊંચું લાવવા સખત પરિશ્રમ વેઠવો પડશે. આમ કરવાથી વૈજ્ઞાનિકો દેશની ઉન્નતિમાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી શકશે.*

❋

* ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી

જાપાનનાં સંસ્મરણો

વત્સલા મહેતા એમ. એ.

ગયા એપ્રિલ મહિનામાં એક મિત્રે ખબર આપ્યા કે આંતરરાષ્ટ્રિય એકતા સાધવા જાપાનમાં જે 'વર્લ્ડ કોંગ્રેસ ફોર ફરટીવેટિંગ હ્યુમન રિપરિટ' દર વર્ષે ભરાય છે તેના મે મહિનામાં ભરાવાના ત્રીજા સંમેલનમાં જવાનો મને અવકાશ હતો. સ્વાભાવિક રીતે આ તક મળતાં હું હર્ષોન્મત્ત થઈ ગઈ.

ચોથી મે, ૧૯૬૨ની સવારે અઢી વાગ્યે અમે એર ઇન્ડિયા ઇન્ટરનેશનલના 'જેટ બોઈંગ ૭૦૭' વિમાનમાં ઊપડ્યાં. તે જ રાતે સાડા અગિયાર વાગ્યે અમે ટોકિયો પહોંચ્યાં. અમે એક પ્લેનમાં ૧૮૦ મુસાફરો હતાં.

રાતનો અઢી વાગ્યાનો સમય બહુ વિચિત્ર સમય હતો. અમને બધાંને ખૂબ ઊંઘ આવતી હતી. અમે પ્લેનમાં બેઠાં અને પોતપોતાની બેઠકમાં ગોઠવાઈ ગયાં. અંદર અમારા મનોરંજન માટે મૃદુ સંગીત વાગતું હતું. અંદર બેઠી ત્યારે જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે 'જેટ બોઈંગ ૭૦૭' કેટલું મોટું વિમાન છે. ૧૮૦ મુસાફરો તેમાં બેસી શકે છે. અમે કલાકે ૨૦૦ માઈલની ઝડપે ઊંચે ઊડ્યાં અને બહુ જ ત્વરિત ગતિ હોવાથી થોડા જ સમયમાં સમુદ્રની સપાટીથી ૩૫,૦૦૦ ફીટ ઊંચે પહોંચી ગયાં. તે સમયે વિમાનની ગતિ કલાકના ૫૦૦ માઈલની હતી. અંદર અમારે માટે દરેક પ્રકારની સગવડ હતી. તકિયા, ઓઢવાનાં, વાંચવા માટે બત્તી વગેરે બધું દરેક મુસાફરને આપવામાં આવ્યું હતું. અમને અડધી રાત્રે પણ નાસ્તો ને કોફી મળ્યાં. બહારની ટેમ્પરેચર – ૫૫° ફે. હતી પણ અંદરની ટેમ્પરેચર + ૭૦° ફે. હોવાથી અમને હૂંફ લાગતી હતી. ૩૫,૦૦૦ ફીટ ઊંચે ઊડતાં હતાં પણ વિમાનમાં હવાનું દબાણ ૭૦૦૦ ફીટ ઊંચે હોય એટલું જ રાખવામાં આવ્યું હતું એટલે શ્વાસ લેવામાં હરકત નહોતી આવતી. નાસ્તા પછી બેઠકમાં નિરાંતે ગોઠવાઈને મેં ઊંચે જોયું તો છતની ઝગઝગાટ બત્તીઓ બુઝાવી નાખવામાં આવી હતી અને તેની જગાએ ઝાંખી ભૂરી બત્તીઓ કરવામાં આવી હતી ને તે બત્તીઓની વચ્ચે ઝીણા તારાની જેમ બીજી ઝીણી બત્તીઓ ઝબૂકતી હતી દેખાવ એવો કરવામાં આવ્યો હતો કે આપણને એમ જ ભાસ થાય કે તારાથી ઝગમગતા ભૂરા આકાશ નીચે ખુલ્લામાં જાણે આપણે બેઠાં છીએ. જાણે વિમાનને છત છે જ નહિ. રાત્રિ પડી છે તેનો ભાસ કરાવવાની આ સુંદર યુક્તિ હતી.

ત્રણેક કલાકે અમે કલકત્તાના એરપોર્ટ પર પહોંચ્યાં. ૩૫,૦૦૦ ફીટ ઊંચેથી ઝગમગતું કલકત્તા શહેર સુંદર લાગતું હતું. અડધા કલાકે વિમાન ઊપડ્યું ને અમે બેંગકોક તરફ ઊપડ્યાં. બેંગકોક પછી હોંગકોંગ તરફ ઊપડ્યાં અને અમે હોંગકોંગ–ટાઈમ બપોરે બાર વાગ્યે હોંગકોંગ પહોંચ્યાં. હોંગકોંગ ઊતરીને ફરવા નીકળ્યાં. ગરમી ઠીક પડતી હતી. સમુદ્રની એક ખાડીની બે બાજુએ હોંગકોંગ આવ્યું છે. એક તરફ હોંગકોંગ ને બીજી તરફ કાઉલૂન. આ મુક્ત બંદર હોવાથી કેમેરા, દૂરબીન, ઘડિયાળ, પેન, કાપડ, રમકડાં વગેરે દરેક વસ્તુની દુકાનોનો રાફડો ફાટ્યો હતો. જર્મન, જાપાનીઝ, અમેરિકન, ઇંગ્લિશ, કોઈ પણ વસ્તુ છૂટથી સસ્તામાં મળતી હતી. હોંગકોંગ પહાડો પર આવ્યું હોવાથી સુંદર દેખાય છે. અમે ત્યાંની સૌથી વૈભવશાળી

'પેનિનસ્યુલર હોટેલ'માં જમ્યાં. ૧૯૪૭માં અમેરિકાથી પાછાં ફરતાં અમે હોંગકોંગ આવ્યાં હતાં ત્યારે આ જ હોટેલમાં ઊતર્યાં હતાં. પણ તે પછી આ વખતે હોટેલને ફરી રંગરોગાન કર્યો હોવાથી વધુ સુંદર લાગી.

હોંગકોંગથી દરેક બે મિનિટે કાઉલૂન તરફ સમુદ્રમાં એક બોટ જાય છે. લોકલ ટ્રેનની માફક આ 'ફેરી બોટ' મુસાફરોને લઈ જવાનું-લાવવાનું કામ કરે છે. એક બોટમાં ૫૦૦ જણ બેસી શકે. તેમાં ઉપલા ડેક ઉપર પહેલો વર્ગ, વચલા ઉપર બીજો વર્ગ અને નીચલા ઉપર ત્રીજો વર્ગ હોય છે. આને લઈને સગવડ ખાતર બન્ને કિનારે ધક્કા ઉપર પણ ત્રણ માળ હોય છે. પહેલા ડેકનાં મુસાફરો ઉપલા ધક્કા પર ઊતરીને ચાલી જાય ને ત્યાંથી જ ચડે. એ જ પ્રમાણે વચલા ને નીચલા ડેક માટે જુદા માળ. આથી ચઢતી ઊતરતી વખતે કોઈ મળે નહિ. માત્ર ધક્કા પરના દાદર પર મેળાપ થાય. દરેક ડેક પર એક પુલ હોય જે મુસાફરો ચઢે પછી ઉપાડી લેવામાં આવે. આ ત્રણ પુલો ઊપડી જાય પછી ફેરી બોટ ઊપડે દર બે મિનિટે ફેરી બોટ આવતી-જતી હોય એટલે બહુ દોડાદોડ ન પહોંચે.

અમે બેત્રણ જણ હોંગકોંગથી સામી બાજુએ કાઉલૂન જવા આ બોટમાં બેઠાં. અહીં દરેક બોટમાં ૫૦૦-૫૦૦ જણ મુસાફરી કરતાં હોવા છતાં ધક્કામુક્કી કે ધાંધલ કે બૂમ બરાડા જોયાં સાંભળ્યાં નહિ. મુસાફરો બહુ સંયમી હતા. દસ મિનિટે સામી બાજુએ પહોંચ્યાં. કાઉલૂન મોટા પર્વતો પર આવ્યું છે ને છેક દરિયા કિનારા સુધી પહોંચે છે. પર્વતોની ટોચ ઉપર વાદળાં હતાં જેથી સુંદર લાગતું હતું. મોટાં મોટાં નવ નવ માળનાં મકાનો પર્વતો પર ઊંચે ઊંચે સુધી દેખાતાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે પહાડની ટોચ પર પહોંચવાના રસ્તા હતા. આ રસ્તા પગથિયાંના બનાવેલા હતા જેથી ચઢવાનું સહેલું પડે. આ નિસરણી જેવા રસ્તા લાગતા હતા. પહાડોની ટોચ પર પહોંચવાનો સરિયામ રસ્તો ગોળ ગોળ ફરતો ઉપર ચઢતો હતો. અમે ટેકસી કરીને આ રસ્તે છેક ટોચ સુધી જવા નીકળ્યાં. ગોળ દાદરા જેવો આ રસ્તો હતો. છેક ટોચ પર શ્રીમંતોના અતિ સુંદર બંગલા હતા. ચીની પદ્ધતિનાં આ મકાનોને ચીની પદ્ધતિના બગીચા હતા ને કોઈ કોઈ બંગલાના બગીચામાં ચીની મંદિરો હતાં. આ મંદિરો બહારથી બહુ આકર્ષક લાગતાં હતાં. છેક ટોચ ઉપરથી અમે આખું હોંગકોંગ શહેર, તેમજ બંદર, સ્ટીમરો અને આવજા કરતી ફેરી બોટ વગેરે જોયું. સેંકડો સ્ટીમરો હોંગકોંગના બારામાં લંગર નાખીને પડેલી હતી.

નીચે આવીને લગભગ ચારેક વાગ્યે પ્લેનમાં બેઠાં. હોંગકોંગથી ટોકિયો છ જ કલાકની મુસાફરી હતી.

રાત્રે સાડા અગિયારે (ટોકિયો ટાઈમ) અમે ટોકિયો પહોંચ્યાં. ઝીણો ઝીણો વરસાદ પડતો હતો. આગલી રાતે પ્લેનમાં ઊંઘવાનું મળ્યું ન હતું એટલે થાક તો લાગ્યો જ હતો, તેમાં વરસાદને લઈને વધારે કંટાળો ઊપજ્યો. થાકેલાંપાકેલાં કસ્ટમમાંથી નીકળ્યાં ત્યારે રાત વાગ્યો હતો. એરપોર્ટમાંથી બહાર નીકળ્યાં ત્યાં અમને જુદા જુદા જૂથમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યાં. અમારું જૂથ 'ટોકિયો કાનેકો હોટેલ'માં ગયું. ટોકિયો શહેરથી દૂર પરામાં આ હોટેલ આવેલી હતી ને ખૂબ જ સુંદર આધુનિક સગવડવાળી હતી. અમે બે વાગ્યે હોટેલમાં પહોંચ્યાં. અમે ચોવીસ કલાક પણ ઊંઘમાં ગાળ્યા નહોતા. અમે પશ્ચિમથી પૂર્વ મુસાફરી

કરી હતી એટલે ઉદ્‌વનના કલાકો તો ઘણા ઓછા હતા. ટોકિયોમાં રાતે બે વાગ્યા હતા તે સમયે મુંબાઈમાં ચોથી મે (જે દિવસે અમે નીકળ્યાં) ની રાતે આઠ જ વાગ્યા હતા!!

જાપાની ભાષામાં ' કાનકો ' એટલે હોટેલ. ટોકિયો કાનકો અતિશય સુઘડ ને સ્વચ્છ હોટેલ હતી. અમે ચાર બહેનો એક જ ઓરડામાં રહ્યાં. અમારો ઓરડો જાપાની પદ્ધતિનો હતો. એને બારણાંને બદલે ચોખામાંથી બનાવેલા પાતળા કાગળ, અને વાંસની ચીપના પડદા હતા જે આમથી તેમ ખસી શકે. આ પડદા પર સુંદર આછું ચિત્રકામ હતું. આખી જમીન લાકડાની હતી ને તેમાં બે ઇંચ જાડી સુંવાળી ઘાસની ચટાઈ આખા ઓરડામાં જમીનમાં ખાડો કરીને ગોઠવી હતી. આપણે જેમ લાદી જડેલી હોય તેમ જાપાનમાં લાકડાની જમીનમાં આવી ચટાઈ ગોઠવેલી હોય. આ ચટાઈની ગૂંથણી બારીક હોય છે ને તે અતિ સુંવાળી હોય છે. આને ત્યાં ' તાતામી ' કહેવામાં આવે છે.

જાપાનમાં કોઈ પણ હોટેલ કે ઘરમાં તમે દાખલ થાઓ કે તરત તમારે જોડા કે ચંપલ કાઢી નાખવાં પડે. ત્યાં બહાર તમને સુતરાઉ કાપડના સપાટ આપવામાં આવે તે જ અંદર પહેરાય. આથી બહારનો કચરો અંદર આવે નહિ અને સ્વચ્છતા જળવાય. પણ ચટાઈ–તાતામી–ઉપર તો આ સપાટ પણ નહિ પહેરવાનાં! માત્ર મોજાં જ પહેરીને ફરવાનું.

અમારા બાથરૂમમાં નહાવાની સગવડ માટે એક ચોરસ હોજ હતો. આખો બાથરૂમ સુંદર ચકચકતા ટાઈલ્સનો હતો ને તેમાં આ હોજ હતો. હોજમાં ગરમ તેમ જ ઠંડા પાણીના નળ હતા. હાથ ધોવાના બેસિનમાં ત્રણ નળ હતા—એક ગરમ પાણીનો, એક ઠંડા પાણીનો ને એક પીવાના પાણીનો, જેમાંથી સ્વચ્છ, ગાળેલું બરફનું પાણી પીવા મળે. અમારા આખા પ્રવાસ દરમિયાન અમે જેટલી જેટલી હોટેલમાં કે ધર્મશાળામાં રહ્યાં તે બધીમાં સ્વચ્છતા અજોડ હતી.

ટોકિયો કાનકોના અમારા ઓરડામાં ફર્નિચરમાં માત્ર લાલ ચળકતું એક નીચું લાકડાનું ટેબલ ઓરડાની વચ્ચે હતું. આ ટેબલ પર જાપાની લોકો ચા પીએ તેમ જ જમે. ટેબલની આજુબાજુ 'તાતામી' પર રંગીન તકિયા મૂકીને ઊંધા પગ વાળી બેસી લાકડાનાં કપ રકાબીમાં ચા પીએ ને કાચના વાડકામાં ભાત ને માછલી ખાય. ભીંતમાં સુંદર કબાટ હતાં. આ કબાટમાં સ્વચ્છ ગાદલાં, પોચી રેશમી રજાઈઓ ને તકિયા રહે. દરેક રેશમી રજાઈને સફેદ ખોળ હોય. ગાદલાં એવાં પોચાં કે પડતાંવાત ઊંઘ આવે પણ તકિયા એવા કઠણ કે માથું મૂકતાં જ માથું દુઃખે. રાત્રે હોટેલની જાપાની નોકર બાઈ આવીને જમીન પર જ પથારી કરી જાય. અમારી પથારી અદી વાગ્યે થઈ. તકિયા તપાસતાં મને તો અંદર ખૂબ ઝીણી કાંકરીઓ ભરેલી હોય એવું લાગ્યું. એ લોકો કવચિત્ તો લાકડાના તકિયા પર પણ સૂએ છે! લાકડાના ચોરસ કકડામાં વચ્ચે ખાડો હોય તેમાં માથું મૂકવાનું. કદાચ એમ માન્યતા હશે કે નરમ તકિયા પર સૂવાથી મગજ નરમ પડી જાય! ભીંતનાં કબાટોને પણ આજુબાજુ ખસતા કાગળને વાંસનાં બારણાં હતાં. ઓરડાને હોય છે તેવાં. જાપાની લોકો બધું જ જમીન પર બેસીને કરે: જમવાનું, ચા પીવાની, સૂવાનું. ખૂણામાં એક નીચું નાનું આરસીવાળું ડ્રેસિંગ ટેબલ પણ હતું. તેની પાસે જમીન પર બેસીને જ માથું હોળવાનું.

જાપાનમાં દરેક હોટેલમાં ટેલિવિઝન તો હોય જ. નાનામાં નાના ગામડાંની જાપાની પદ્ધતિની હોટેલમાં પણ ટેલિવિઝન હોય. અમારી હોટેલમાં પણ ટેલિવિઝન હતું. જાપાનની મોટામાં મોટી વીજળીનાં સાધનો બનાવતી 'માત્સુશિટા ઈલેક્ટ્રિકલ કંપની' મિનિટનો એક ટેલિવિઝન સેટ બનાવે છે—પછી તેની વપરાશ વધવી જ જોઈએ ને?

અઢી વાગ્યે ઊંઘ્યાં છતાં સવારે અમે વહેલાં ઊઠીને નાસ્તો કરીને ટોકિયો જોવા તૈયાર થઈ ગયાં. અમને ફેરવવા ૭ મોટી સુંદર બસો તૈયાર ઊભી હતી.

ટોકિયો, સુમિદા નદી પર આવેલું છે. આ શહેરની વસ્તી એક કરોડની છે. પૃથ્વી પર સૌથી વધુ વસ્તીવાળું આ શહેર છે છતાં તમને લાગે કે મુંબાઈ કરતાં દસમા ભાગની પણ વસ્તી નથી. લોકો એટલા સંયમી, શાન્ત, ને બાહ્ય શિષ્ટાચાર જાળવનારા હોય છે કે શહેરમાં ચારે તરફ શાન્તિ લાગે. ઘરમાં, રસ્તાઓ પર, હોટેલોમાં, બગીચાઓમાં—જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકો શાન્તિથી ફરતા હોય કે કામ કરતાં હોય. ગાડીમાં કે બસમાં પણ બરાડા પાડીને વાતો નહિ કરે. કાન ફાડી નાખે એવી રીતે કર્કશ મોટરનાં હોર્ન વગાડવાની મનાઈ હોવાથી ઘોંઘાટ ઓછો થઈ જ જાય. વળી આખા દેશમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જાહેરમાં જોરશોરથી રેડિયો કે બીજાં વાજિન્ત્રો વગાડવાની સખત મનાઈ છે. આને લઈને જ્ઞાનતંતુઓને ઉશ્કેરાટનું કારણ મળતું નથી. મારા જાપાનના આખા પ્રવાસ દરમિયાન મેં કોઈ પણ વખત મનુષ્યોને જાહેરમાં બૂમો પાડતા કે ઝગડતા જોયા નહિ. શિસ્તપાલન જાપાનની પ્રજાનાં લોહીમાં જ છે.

જાપાનની સરકારે થોડા કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓને અમારી સાથે પ્રવાસ કરવા નીમ્યાં હતાં. આ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ દરેક ઠેકાણે અમને સહાય કરતાં ને માર્ગદર્શન આપતાં. નાની વયનાં હોવા છતાં આ યુવક-યુવતીઓ અમારાં ઘણાં મોટી વયનાં ભારતીય પ્રવાસીઓ કરતાં ઘણાં જ વધારે સંયમી ને નમ્ર હતાં.

તે સવારે પહેલાં તો અમે એક 'મેઈજી શાઈન' નામનું સુંદર મંદિર ને તેનો બગીચો જોવા ગયાં. જાપાનમાં બૌદ્ધ ધર્મ હવે મુખ્ય ધર્મ રહ્યો નથી. 'શીન્ટો' ધર્મના અનુયાયીઓ હવે વધી ગયા છે. 'શીન્ટો' એટલે પિતૃપૂજા. બૌદ્ધ અને શીન્ટો ધર્મનાં મંદિરો જુદાં હોય છે અને તે બાંધણી તેમ જ રચનામાં જુદાં પડે છે. બૌદ્ધ ધર્મનાં મંદિરોમાં બુદ્ધની મૂર્તિ હોય છે જ્યારે શીન્ટો મંદિરોમાં મુસલમાનોની મસ્જિદ માફક કાંઈ જ હોતું નથી. બૌદ્ધ મંદિર પાંચ માળનું હોય છે ને તેને પેગોડા કહે છે. જ્યારે શીન્ટો મંદિર જાપાની બાંધણીના આકારનું માળ વગરનું હોય છે. શીન્ટો મંદિરને આગળ મોટો જાપાની શૈલીનો કાંસા અથવા લાકડા અથવા પથ્થરનો દરવાજો હોય છે. શીન્ટો અનુયાયીના ઘરમાં જે પૂજા હોય છે. તેમાં નાના મંદિરમાં ફળ, શાકભાજી, ચોખા, માછલી, વગેરે ધરાવીને અગ્ર મૂકવામાં આવે છે. આ બધું પિતૃઓના આત્માને ધરાવવામાં આવ્યું હોય છે. જાહેર મંદિરમાં આવું ધરાવેલું હોતું નથી. દરેક શીન્ટો મંદિરમાં એક પૂજારી હોય જે વિચિત્ર રંગબેરંગી વસ્ત્રો ધારણ કરીને બેસે ને એક ડબ્બો રાખે જેમાં પૈસા ઉઘરાવે.

'મેઈજી શાઈન' (મંદિર) આખા જાપાનનાં પવિત્ર મંદિરોમાંનું એક ગણાય છે. જાપાનના હાલના રાજાના દાદાના નામ પરથી આ મંદિરનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે.

બગીચો ૧૭૫ એકર વિસ્તારનો છે અને આખા જાપાનમાંથી દરેક પ્રકારનાં ફૂલો ને છોડ એમાં વાવવામાં આવ્યાં છે.

બગીચો ખૂબ મોટો હતો અને પ્રવેશ આગળ મોટો સોએક ફીટ ઊંચો પથ્થરનો દરવાજો હતો. અમે અંદર આવ્યાં. મે મહિનો જાપાનમાં વસંતઋતુનો મહિનો હોવાથી ખૂબ જ સુંદર ફૂલોથી બગીચો ભરાઈ ગયો હતો. ગુલાબી એઝેલિયા, નવ નવ ઇન્ચ વ્યાસનાં ગુલાબ, પોપી, પેન્ઝિ, ડેહલિયા વગેરે અનેક રંગબેરંગી ફૂલો હતાં. ઓર્કિડ ને ટ્યુલિપ જેવાં જવલ્લે જ જોવા મળતાં ફૂલો પણ હતાં. જાપાનની આમજનતામાં પણ પ્રવર્તતી શિસ્તની ભાવના મને અનુકરણીય લાગી. આ બગીચામાં માળીઓ કોઈ દેખાતા ન હતા. અમારી બાજુમાં એક ગરીબ બાઈ ચાલતી હતી. તેને ત્યાંના અમુક પ્રકારના છોડ પર ઊગતાં નારંગી રંગનાં ફૂલ કોઈ કારણસર જોઈતાં હતાં. આ ફૂલ મોટાં મોટાં છોડ પર પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઊગ્યાં હતાં. તે બાઈ ધારત તો જોઈએ એટલાં તેડીને પોતાના રૂમાલમાં બાંધી શકત કારણ કે કોઈ માળી હતો નહિ. તેમ છતાં તે બાઈ એક આવા છોડ પાસે ગઈ અને નીચે વળીને ધીરે ધીરે તેણે છોડ નીચે પડેલાં બધાં ફૂલ એકઠાં કર્યાં અને તે રૂમાલમાં બાંધીને લઈ ગઈ. આ ગરીબ સ્ત્રીની આવી એક ભાવના પાછળ સમસ્ત દેશની ઉચ્ચ ભાવનાનું દર્શન થતું હતું. આ એક ક્રિયા મૂકપણે સમસ્ત દેશની શિસ્તની ભાવના અને રાષ્ટ્રીય સંયમનું આપણને દર્શન કરાવતી હતી

બગીચામાં ચાલતાં ચાલતાં અમે મંદિર આવતા પહેલાં ડાબી બાજુએ વળ્યાં. ત્યાં બગીચાની વચ્ચે એક મોટું કૃત્રિમ તળાવ જોયું. આવાં તળાવો જાપાનમાં ઠેકઠેકાણે જોવા મળતાં અને બગીચાની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરતાં. તળાવ પાણીથી ભરપૂર હતું કિનારે એક નાનકડું લાકડાનું 'ચા-ઘર' હતું. આ બગીચાની શોભા જોઈને અમે મંદિર તરફ ગયાં. દરેક સીન્ટો મંદિરની આગળ, બગીચામાં એક લાકડાનો લંબચોરસ કૂવો હોય. એની ઉપર લાકડાનું જાપાની શૈલીનું છાપરું હોય. એમાં નિર્મળ પાણી ભરેલું હોય. કૂવાની પાસે પચાસેક લાંબા હાથવાળા લાકડાના પ્યાલા પડેલા હોય. આ પવિત્ર પાણી દરેક પ્રવાસી પ્યાલાથી કાઢીને પીએ. અમે પણ પાણી પીધું. કૂવાની પાસે નાની નાની દુકાનોમાં જરીના કે રેશમના નાના કાપડના ટુકડાઓ પર કે કાગળના ટુકડાઓ પર લખેલી પ્રાર્થનાઓ વેચાતી મળે. આ પ્રાર્થનાના ટુકડા નાની કલામય કોથળીઓમાં મૂકેલા હોય તે મંદિરમાં ચઢાવવાના. દરેક મંદિરના બગીચામાં ચાલવાની જગાએ ઝીણી કાંકરી પાથરી દીધેલી હોવાથી કીચડ થતો નથી કારણ કે જાપાનમાં યુરોપ અને અમેરિકાની માફક લગભગ દરરોજ વરસાદ પડે છે. આને લઈને આખો દેશ અતિશય લીલોછમ રહે છે. કીચડ ન થાય તે ઉપરાંત ઝીણી કાંકરીથી બગીચો શોભી પણ ઊઠે છે.

અમે મંદિરમાં પેઠાં. પેસતાં પહેલાં નિયમ પ્રમાણે બૂટ કાઢીને સુતરાઉ સપાટ પહેર્યાં. અમારે સદ્ભાગ્યે આ મંદિરમાં એક લગ્ન થતું હતું. તે જોવા મળ્યું. કન્યાએ એક સફેદ કીમોનો ઉપર એક લાલ કીમોનો પહેર્યો હતો. જાપાનમાં લાલ શુભ રંગ ગણાય છે જ્યારે સફેદ શોકનો રંગ ગણાય છે. તેથી લાલ કીમોનો લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગના ચિહ્ન તરીકે કન્યાએ પહેર્યો હતો જ્યારે સફેદ કીમોનો તેનાં માતપિતા તરફથી હતો કારણ કે

માતાપિતાના જીવનમાંથી કન્યા સદાને માટે વિદાય લેતી હતી તેનો માતાપિતાને શોક હતો. પુરોહિત લગ્નવિધિ કરાવતો હતો ને વર-કન્યા ઉપરાંત બીજાં પાંચ છ જણ જ ત્યાં હાજર હતાં. પરંતુ આખો વિધિ કાંઈ પણ શબ્દોચ્ચાર વિના મૂંગે મોંએ થતો હતો. પુરોહિતે સુંદર રંગીન વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. આપણે ત્યાં લગ્નમાં જે બૂમબરાડા ને ધાંધલ હોય છે તેનો સદંતર અભાવ હોઈ લગ્નની ગંભીરતાની પ્રતીતિ થતી હતી.

જાપાનમાં બધાં જ મંદિરો તેમજ ઘરો લાકડાનાં બાંધેલાં હોય છે. માત્ર શીન્ટો મંદિરને મંદિરથી દૂર, મોટો લાકડાનો કે પથ્થરનો કે કાંસાનો દરવાજો હોય છે. આ મંદિરનો દરવાજો ૧૦૦ ફીટ ઊંચો હતો.

મેઇજી મંદિરથી અમે મહારાજાના મહેલનો બગીચો જોવા ઊપડ્યાં. ખૂબ જ વિશાળ વિસ્તારમાં આ બગીચો છે. અંદર સુંદર ફૂલો, ફળનાં ઝાડ ને કલામય ફુવારા હતા જેમાંથી રાતદિવસ પાણી ઊડતું. રાત્રે આ ફુવારામાં રંગીન બત્તી મૂકવામાં આવતી જેથી ખૂબ જ આકર્ષક લાગતું. રાજાનો મહેલ ૧૪૫૭ માં બાંધવામાં આવ્યો હતો. મહેલની અંદર કોઈને જવા દેતા નથી. બગીચામાં નાનાં ઝરણાં, નાના રંગીન લાકડાના પુલો, પથ્થર ગોઠવીને બનાવેલા રોક ગાર્ડન વગેરે જોવાનું ખૂબ હતું.

ચાલુ]

અનુસંધાન પૃ. ૯૬]

આત્મવિશ્વાસ હતો કે એમને મારવાની કોઈ હિંમત નહિ કરે. પરંતુ મૂર્ખાઓ અને પાગલ ઝનૂનીઓને માણસની પ્રતિભાની કોઈ કિંમત નથી હોતી. એમના પોતાના ઝનૂનના કેફમાં ગમે તેવાને ખલાસ કરી નાંખે છે.

o પ્રમુખ જેવા મોટા માણસે તો મહેલની બહાર જ ન નીકળવું જોઈએ, કે ભાષણ બાષણ પણ ન આપવાં જોઈએ. એમણે તો મહેલમાં બેસીને જે કરવું હોય તે કર્યા કરવું જોઈએ.

o કેનેડી મરદ તો ખરો. કયુબામાં ખ્રુશ્ચેવને ય પાછો હઠાવી દીધો.

o 'પ્રેસિડન્ટનું ખૂન થશે' એમ ટેલિફોનવાળાને, ખૂન થયું તે પહેલાં ખબર પડી તો સત્તાવાળાને ટેલિફોનવાળાએ તરત ખબર કેમ ન આપી! તરત ખબર આપી હોત તો વખતે સત્તાવાળાઓ ચાંપતા ઇલાજ લેત ને? વખતે કેનેડીનો જાન પણ બચી જાત. ખૂન થયા પછી ખબર આપી કે કોઈએ કોઈના ઉપર આવો ફોન કર્યો હતો તેનો શો ફાયદો? કેનેડીનો તો જાન ગયો જ ને!

o ખૂનીનો ય ખૂની નીકળ્યો એટલે કેનેડીના ખૂનની પાછળ મોટું કાવતરું હોવું જોઈએ, એમાં મોટી વ્યવસ્થિત ટોળી સંડોવાયેલી હોવી જ જોઈએ.

o લોકો સરકારની જ ટીકાઓ કર્યા કરે છે. પણ એકવાર કેનેડીએ કહેલું કે "Ask not what your country can do for you, ask what you can do for your country."—આ વાત પણ વિચારવા જેવી છે. કશું કરવું નહિ ને ફુરસદના વખતમાં ફક્ત સરકારની જ પત્તર ફાડ ફાડ કર્યા કરવી એનો ય શો અર્થ?

o બિચારી કેનેડીની વહુની દશા કેવી થઈ! એક બેવકૂફને લીધે એનો ભર્યોભાદર્યો સંસાર લૂંટાયો. છાપાંમાં એનો ફોટો જોઈને રડું આવે છે. બિચારાં છોકરાં બી નબાપાં થઈ ગયાં.

નગરચર્ચા

નટવરલાલ ૨. મિસ્ત્રી

['નગરચર્ચા'માં સાંભળીને રજૂ કરેલા વિચારો સાથે સંચાલક કે લેખક સંમત છે એમ નથી તેમ જ તે વિચારોની જવાબદારી પણ તેમની નથી. —સંચાલક]

o નગરવાલા જેવાને લાંચરુશવતના કેસમાં પકડીને હિતેન્દ્રભાઇએ ભારે કરી. ખરેખર, કહ્યા પ્રમાણે ચમરબંધીને ય નાથ્યો ખરો !

o મુદલિયાર ને નગરવાલાની જેમ પંદર દિવસ સુધી લાગલાગટ સમાજવિરોધી લાંચિયા અમલદારોને પકડી પાડીને પ્રધાનોનાં ભાષણોને બદલે છાપાના પહેલા પાના ઉપર એમના ફોટા ને ખબર છાપ્યા કર્યા હોય તો આખું વહીવટી ખાતું બદલાઇ જાય. કામરાજ યોજનાની તો પછી જરૂર જ ન પડે ! એની મેળે બધું ઠેકાણે પડી જાય.

o પેલા સીમેન્ટ ને લોખંડ કંટ્રોલવાળાનું તો પછી કંઇ સંભળાયું જ નહિ ! ભીનું સંકેલી લીધું કે શું !

o હવે તો ભારતમાંય રોકેટ–યુગ આવ્યો. હું તો અમસ્તો જ વહેલો જન્મ્યો. જનમવા જેવો જમાનો તો હવે આવવાનો.

o સરકારે તો હવે યોજનાઓ જ કરી બંધ કરવી જોઇએ. ત્રણ ત્રણ પંચવર્ષીય યોજનાઓ કરી ચાલીસ રૂપિયે ગોળ ખાવાનો હોય તો યોજનાઓ શું કામની ? અને કોને કામની ? !

o પાકિસ્તાની સરકારે પકડેલા ભ્રષ્ટાચારી જેવા અફસરને ય આપણે ન ફોડાવી શક્યા ને પાકિસ્તાનના જાસૂસ આપણા હાથમાંથી ક્યાં છટકી ગયા તે કોઈને ખબરે ય ન પડી. આપણે તો હાથ ઘસતા જ રહી ગયા !

o સરકાર બેંકો અંગે રીઝર્વ બેંકને વધુ ને વધુ સત્તા આપતી જાય છે તે ઉપરથી લાગે છે કે સરકાર વહેલીમોડી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરશે જ. ટી. ટી. કે.નો નવો કાયદો પસાર થાય તો બેંકો હવાલા નાખવામાં ગરબડ કરે છે તે બંધ થઇ જશે.

o સરકાર સોના પાછળ પડી છે પણ ગરીબ ને સામાન્ય માણસ પાસે બૈરાના દાગીના સિવાય બચતમાં હોય છે ય શું ? પૈસા હોય તો વપરાઈ જાય, સોનું હોય તો સચવાઈ રહે. બાકી એ પહેરીને ફરવાનો તો બહુ થોડાને શોખ હોય છે–પ્રસંગોપાત સિવાય. આપત્તિકાળમાં બધી રીતે ખલાસ થઈ જાય ત્યારે નાછૂટકે માણસ સોનું વેચી આબરૂ બચાવી શકે એટલા માટે સોનું રાખે છે. સરકાર એય લઇ લેવા માગે છે ? !

o સરકાર સોનું લઈને પૈસાને વ્યાજની લાલચ બતાવે છે. મોંઘવારીના વખતમાં બજારમાં ભાવ વધે તેની સાથે સાચવેલા સોનાના ભાવે ય વધે; સોનાને બદલે રૂપિયાની નોટો સાચવી હોય તેની તો કિંમત ઘટે. આજના બચાવેલા ૧૦૦ રૂપિયા વખતે દશ વર્ષ પછી આજના ૨૫ રૂપિયાનો પણ માલ નહિ ખરીદી શકે ! આનો ઇલાજ શો ?

o કેનેડીનું ખૂન કરી એના ખૂનીના હાથમાં શું આવ્યું ? ખૂન કરતાં પહેલાં એણે કેનેડીના તો નહિ પણ પોતાનાં ય બૈરીછોકરાંનો વિચાર ન કર્યો ? હવે એમની શી દશા થશે !

o હજી તો કેનેડીની દુનિયાને ખૂબ જરૂર હતી. એમની ઉંમર પણ ફક્ત ૪૬ વર્ષ જ હતી. એમની ઉંમર જોતાં એ જીવતા હોત તો અનેક મોટાં કામો કરત.

o એમને મારવા માટે માણસો પાછળ ફરે છે એ તો કેનેડીને અઠવાડિયા પહેલાંની ખબર હતી. પણ એમને પોતાનામાં એટલો

[અનુસંધાન પૃ. ૯૫

પસંદગીની પળ

ડૉ. કાન્તિલાલ એ. શાહ

[જીવરાજ પ્રધાનમંડળ ગયું, અને બળવંતરાય મહેતાનું પ્રધાનમંડળ આવ્યું. આપણે આશા રાખી શકીએ કે આ નવું પ્રધાનમંડળ ગાંધીપરસ્ત હશે. જો ખરેખર એમ હોય તો સત્તાનાં સૂત્રો ગ્રહણ કરતી વખતે જ તેમણે નક્કી કરી લેવું પડશે કે રાજ્યને કયે રસ્તે લઈ જવું છે. આ દૃષ્ટિએ અત્રે ઉતારેલો લેખ પ્રસ્તુત હોવાથી 'ગુજરાત સમાચાર'ની ગુજરાત રાજ્ય પ્રતિષ્ઠાપૂર્તિમાંથી (તા. ૧-૫-૧૯૬૦) અત્રે-જૂનો હોવા છતાં...ઉતાર્યો છે--સંચાલક]

અત્યારે આપણી સામે બે વિચારધારાઓ ધ્યાનપાત્ર બની છે; એમ પણ કહી શકાય કે આપણો દેશ બે ફંટાતા માર્ગ (અં: ક્રોસ રોડસ) પર ઊભો છે. અને કયે રસ્તે જવું તે નક્કી કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. "બે રહ્યા તુજ સમીપ માર્ગ જ્યાં, તું ગ્રહે ઉભયમાંથી એક ત્યાં."

પશ્ચિમી વિચારધારા

એક વિચારધારા યોજના ઘડનારા અર્થશાસ્ત્રીઓની છે. એ આપણા દેશનું જીવન-ધોરણ ઊંચું લાવવા માગે છે. મોંઘવારી જો વધતી જ હોય તો જીવનધોરણ કેવી રીતે ઊંચું આવી શકે તે મારા જેવા સામાન્ય માણસથી તો સમજાતું નથી. પરંતુ જાડી રીતે એમ કહી શકાય કે પશ્ચિમના દેશો – ખાસ કરીને અમેરિકામાં જે સ્થિતિ હાલ પ્રવર્તે છે તેવી સ્થિતિ આપણે ત્યાં પણ પેદા થાય એવું આ લોકો ઇચ્છે છે. એમના મતે આપણો દેશ પછાત છે, ને તેની ઉન્નતિ માટે એ જરૂરનું છે કે આપણે ત્યાં ખૂબ ઉદ્યોગો ફાલેફૂલે, ઉત્પાદન વધે, આવક વધે, સાધનસંપત્તિ વધે, આપણા પ્રત્યેક પ્રજાજનને રહેવાને ઘર મળે, પૂરતો ખોરાક મળે, પૂરતાં વસ્ત્ર મળે, એટલું જ નહિ પણ એને બેસવા મોટર મળે, એને ઘેર ટેલિફોન તથા રેડિયો (ને હવે કદાચ ટેલિવિઝન) હોય, રેફ્રિજરેટર હોય–તેને આ લોકો આદર્શ સ્થિતિ માને છે. જો તેને આદર્શ સ્થિતિ નથી માનતા એવું આ વિચારના લોકો કહે તો તો એમ થાય કે તેઓ પોતાને માટે જ આ બધું ઇચ્છે છે; બીજા માટે નહિ. પરંતુ એવો આક્ષેપ આપણે ન કરી શકીએ.

ગાંધીજીની વિચારધારા

તાત્ત્વિક રીતે બોલીએ તો એમ કહી શકાય કે આ લોકોની ફિલસૂફી પ્રમાણે મનુષ્ય જેમ જેમ પોતાની જરૂરિયાતો વધારતો જાય અને જેમ જેમ એ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનાં સાધનો મેળવતો જાય, તેમ તેમ એની પ્રગતિ થાય છે. પારિભાષિક શબ્દ વાપરીએ તો એમ કહી શકાય કે મનુષ્ય પોતાનું પ્રેય સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે તે એની સંસ્કારિતાની –એની પ્રગતિ ને ઉન્નતિની નિશાની છે. ગાંધીજી અને એમની વિચારસરણીવાળા કહે છે કે જરૂરિયાતો વધારતા જવામાં નહિ પણ જરૂરિયાત ઘટાડવામાં સુખ છે; સંગ્રહમાં નહિ પણ સંતોષમાં સુખ છે; પ્રેય નહિ પણ શ્રેયને માટે આપણો પુરુષાર્થ હોઈ શકે. ભોગને,

મોજશોખને કે કામનાને તો અંત જ ન હોય. તો આપણે એટલે દરેક પ્રજાજને અને દેશે કયે રસ્તે જવું છે એ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ અને નક્કી કરવું જોઈએ.

કોઈ આપણને એમ પૂછી શકે કે શું તમારે અત્યારની સ્થિતિમાં સબડ્યા જ કરવું છે? લાખો માણસોને પેટપૂરતું ખાવા નથી મળતું, રહેવા ઘર નથી, પહેરવા પૂરાં વસ્ત્ર નથી; હજારો ગામડાંમાં પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા નથી, રસ્તા નથી, દીવાબત્તી નથી—છે માત્ર ગંદકી, રોગ અને અજ્ઞાન. આમાં જ શું હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ સબડ્યા કરવું!

સગવડો સૌને ગમે

વાત તો સાચી છે. ગામડાંમાં ભલે રહેવાનું હોય પરંતુ ચકલી ફેરવીએ ને પાણી આવે, બટન દાબીએ ને અજવાળું થાય, આપણાં જાજરૂ કોઈ મનુષ્ય પાસે સાફ ન કરાવવાં પડે, બાળકોને કેળવણી તથા રમતગમતનાં પૂરતાં સાધન મળે વગેરે સગવડો, તો સહુ આવકારે અને સહુને ગમે. પ્રશ્ન એ છે કે પ્રગતિની એ ગાડી કે મોટરને બ્રેક છે? હોવી જોઈએ? એ અંકુશ કોણ રાખે?

ચિરસ્થાયી અસર કોની?

જૂના જમાનામાં બળદગાડીમાં મુસાફરી થતી: હવે ટ્રેન આવી, મોટર આવી અને વિમાન પણ આવ્યાં. વિમાનમાં વળી જેટ વિમાન આવ્યાં છે, ને ભવિષ્યમાં કદાચ રોકેટ આવશે. તો આપણે શું એમ સમજવું કે બળદગાડામાં મુસાફરી કરનાર મનુષ્ય કરતાં રોકેટમાં ઊડનાર મનુષ્ય વધારે સુખી, વધારે સંસ્કૃત કે વધારે ડાહ્યો છે? આજે કેટલાય ધનિકો અને નેતાઓ, પ્રધાનો અને અમલદારો રોજ ઉડાઉડ કરે છે. આ બધામાંથી કોઈએ પણ શું પગે ચાલીને ઘૂમનારા, કૂવાનું પાણી પીનારા અને કોડિયાનો દીવો બાળનારા શંકરાચાર્ય કે ઈસુ, સહજાનંદ કે દયાનંદ કરતાં વધારે સંગીન કે વધારે લોકહિતકારક કાર્ય કર્યું છે? અને એમના જેટલું કે જેવું પણ કશું સાધી શક્યા છે? વાંચનારને થશે કે આ સરખામણી જ બેહૂદી છે. વળી કોઈ એમ પણ કહી શકે કે આ લોકો આપણા જમાનામાં થયા હોત તો કદાચ તેઓ પણ વિમાનમાં જ ઊડતા હોત! પરંતુ વિનોબા તો આજે છે જ, અને આઠ વર્ષથી એ પદયાત્રા કરતા રહ્યા છે. એમના કાર્ય વિષે ભલે લોકોને જે માનવું હોય તે માને અને કહેવું હોય તે કહે, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એમણે જેટલો અને જેવો લોકસંપર્ક સાધ્યો એટલો ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય નેતાએ સાધ્યો હશે. વિમાનમાં ઊડનારા કોઈપણ નેતા કરતાં એમની અસર વધારે શ્રેયસ્કર, ચિરસ્થાયી અને દૂરગામી થઈ છે.

અમેરિકાનું ચિત્ર

જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાની આજની આપણી દોટ જે દિશામાં ચાલે છે તેને અંતે આપણે ક્યાં પહોંચવાના છીએ તેનો વિચાર કરી લેવો પડશે. આપણા કરતાં અનેકગણું વધારે ઊંચું જીવનધોરણ જ્યાં છે તે અમેરિકાનું આ ચિત્ર જુઓ:—

"અમેરિકામાં દોઢ કરોડ માણસો એવી બિસ્માર હાલતવાળાં મકાનોમાં રહે છે કે જેમાં અત્યંત પ્રાથમિક સગવડો પણ નથી." ('ગુજરાત સમાચાર તા. ૭-૪-૬૦')

ઇંગ્લેન્ડમાં એક કરોડ સાઠ લાખ ઘર છે તેમાંથી ચાળીસ લાખમાં નહાવાની સગવડ

(A fixed bath) નથી," ('ધી ઈકોનોમિસ્ટ' તા. ૨૬-૧૨-૫૯) આપણે માનીએ છીએ કે અમેરિકાના સામાન્ય પ્રજાજનમાં આપણા કરતાં અમુક પ્રકારની નાગરિક નીતિ વધારે હોય છે. હવે એ વિષે પણ વાંચો.—

"વસ્તુતઃ એ નીતિ પ્રામાણિકતા હવે એક બાધાઈ જ મનાવા લાગી છે સરકારને આવકવેરો ભરવામાં છેતરવી, વીમા કંપની પાસેથી નુકસાની માગવામાં થોડું વળતર વધુ પકાવવું, ઘરાકને છેતરવા, ભાગીદારને ભરમાવવા, કંપનીને ખોટી ખર્ચની રકમો ભરી મોકલવી. વગેરે બાબતો વિષે લોકો એક બીજા સાથે વાત કરતાં હવે શરમાતા નથી, પણ ઊલટા ગૌરવથી માને છે!... દર વર્ષે અમેરિકાની સરકારને આવકવેરાના ફોર્મ ભરવામાં કરાયેલી 'પ્રામાણિક ભૂલો'ને કારણે દોઢ અબજ ડોલર જેટલી ખોટ વેઠવી પડે છે, સંખ્યાબંધ નોકરિયાતો ઓજારો, કપડાં, સુગંધો, દવાઓ, કરિયાણાં, વગેરે ચીજો પોતાને નોકરીને સ્થળેથી ઘેર ઉપાડી જાય છે. છતાં પોતાની જાતને તે 'ચોર' નહિ જ કહે! કોઈનું ખીસ્સું કાપે કે ઘર ફાડે તો જ ચોરી કરી કહેવાય! હોટેલોના વ્યવસ્થાપકો રોજ બૂમો પાડે છે કે ટુવાલથી માંડીને પડદા સુધીની ચીજો મહેમાનો પોતાના ઓરડાઓમાંથી ઉપાડી જાય છે!" ('અવેક' તા. ૮-૧૨-૫૯. જુઓ 'નવજીવન' ફેબ્રુ. ૧૯૬૦, પાનું ૭૨)

ન્યુયોર્કનું આ ચિત્ર

હવે ન્યુયોર્કનું ચિત્ર જુઓ: ન્યુયોર્કના ૭૫ લાખ રહેવાસીઓમાંથી દર આઠમાંથી એક જણ ગંદા ઘોલકામાં ઉંદરડાથી ભરેલા એવા એક મકાનમાં દહને દિસાએ રહે છે. એ ઘોલકામાં ૯૦ લાખ ઉંદરોની વસ્તી છે એવી ગણતરી છે. એ ઉંદરો માણસોને કરડે પણ છે. અને તાજેતરમાં એક બાળકને તેમણે કરડી ખાધું હતું! શહેરનો મોટો ભાગ 'જંગલ' જેવો છે, જ્યાં અંધારા પછી કોઈ સહીસલામત નથી. કેટલીક શાળાઓમાં ૧૯ વર્ષથી નીચેની છોકરીઓને શાળાના મકાનમાં પણ બબ્બેની જોડીમાં ફરવું પડે છે. નહિ તો તેમના પર બળાત્કાર થવાનો ભય રહે છે ..સંખ્યાબંધ શેરીઓમાં રાતે પગે ચાલતા નીકળવું સહીસલામત નથી. અને વિખ્યાત સેન્ટ્રલ પાર્કના દૂરના ભાગોમાં તો દિવસે પણ સહીસલામતી નથી હોતી...જેન માર્શલ જુનિયર હાઈસ્કૂલમાં તો છોકરીઓને બાજરૂમાં પણ બબ્બેની જોડીમાં જવાની સૂચના અપઈ છે; કારણ કે બે જણા ઉપર મકાનમાં જ બળાત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો..." ('ન્યૂઝવીક' ૨૭-૭-૫૯. જુઓ 'નવજીવન' સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૯, પાનું ૨૪૮). આવો જ બીજો ઉતારો વાંચો: "અમેરિકાનાં કેટલાંય શહેરોમાં રાત્રે શેરીમાં ચાલવું એ એક જોખમકારક સાહસ બની ગયું છે બાગમાં લટાર મારવી કે પોતાના ઘરના ઓટલે બેસવું એ હવે સહીસલામત રહ્યું રહી નથી. આરામ કે વિશ્રાંતિની ક્ષણો ખૂની હુમલો, લૂંટ, બળાત્કાર કે મૃત્યુમાં પણ પરિણમે! ધી. આર્થર હોપ સાન ફ્રાન્સિસ્કોના 'ક્રોનિકલ' પત્રમાં લખતાં જણાવે છે કે, "આ તો શેરીમાં અને ઘર-આંગણે ગુનાખોરીનો યુગ આવી રહ્યો છે..." બાળવસ્તીમાં ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૭ દરમ્યાનમાં ૨૫ ટકા વધારો થયો છે, પણ બાળગુનેગારીમાં ૧૫૦ ટકા વધારો થયો છે. ન્યુયોર્ક શહેરના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે ૧૫-૧૯ વર્ષના યુવાનોમાં ૧૯૫૮ દરમિયાન સિફિલિસનું પ્રમાણ ૭૮.૩ ટકા વધ્યું હતું ('ટાઇમ' ફેબ્રુ ૧૯૬૦, પાનું ૪૭). ન્યુયોર્ક, વોશિંગ્ટન, ફિલાડેલ્ફિયા, શિકાગો, ડેટ્રોઇટ, બોસ્ટન અને બીજાં શહેરોમાં પણ બાળગુનેગારી ખૂબ વધી છે... વોશિંગ્ટન ડી. સી. જેવાં સુંદર શહેરો તો આ રોગચાળા (બાળગુનેગારોની)ને કારણે મોટા ભાગના

રહેવાસીઓ માટે 'બંધ બારણાંના શહેર' બની રહ્યાં છે. સહેજ અંધારું થતાં સ્ત્રીઓને કે છોકરાંને બારણાં બહાર નીકળવું કે બગીચામાં ફરવું બિનસલામત બની ગયું છે."
('અવેક' તા. ૨૨-૧૨-૫૯; 'નવજીવન' માર્ચ ૧૯૬૦, પાનું ૧૦૬).

દિલ્હીનું ચિત્ર

આપણું દિલ્હી પણ આ જ દિશામાં મુખ કરી દોડી રહ્યું છે. 'ગુજરાત સમાચાર'માં દર અઠવાડિયે "પાટનગર દિલ્હીના પ્રવાહો" આવે છે તેમાંથી ચૂંટેલી વાનગી અહીં પીરસી છેઃ—

(૧) પાટનગર દિલ્હીના જનસંપર્ક વિભાગ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલા આંકડા મુજબ પાટનગર એકલામાં જ ત્રેવીસ હજાર મેટ્રિક, બે હજાર ઇન્ટર, ત્રણ હજાર બી. એ. અને પર્યસ પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થયેલા એમ એ થયેલા નવજુવાનો બેકારી ભોગ‌વી રહ્યા છે!

(૨) દિલ્હી પાસેના કુતુબ રોડ પાસે ઉત્તર રેલવેની કેટલીક પડતર જમીન ઉપર તદ્દન ચીંથરાં ને પતરાંથી ઊભાં કરેલાં ૨૫૦ જેટલા ગુજરાતી વાઘરી કુટુંબોનાં ઝૂંપડાં રેલવે સત્તાવાળાઓએ તોડી ફોડીને જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યાં હતાં અને દિલ્હીની કકડતી ટાઢમાં આ બધાં જ કુટુંબો ધ્રુજતાં હતાં હજુ આગલે દિવસે પ્રસૂતિ પામેલી એક બાઈ પણ એના નવજાત શિશુને આ ધ્રુજાવી નાખતી ટાઢમાં લઈને પડી હતી.

(૩) દિલ્હી છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં એટલું વિશાળ બન્યું છે અને એનો વાહનવ્યવહાર એટલો વધુ પડતો જટિલ થઈ ગયો છે કે અકસ્માતો સામાન્ય થઈ પડયા છે. છેલ્લા આંકડા મુજબ ૧૯૫૮-૫૯ના વર્ષમાં દિલ્હીમાં ૧૦૦૦ અકસ્માતો થયા. આ અકસ્માતોને લઈને ૨૦૦૦ માણસો ઘાયલ થયા અને એમાંના ૨૯૩ મૃત્યુ પામ્યાં.

(૪) દેશભરના કાયદા જે પાટનગરીમાં ઘડાય છે એ જ પાટનગરીમાં એક સાયકલ ઉપર ચાર સવારી બેસે એ સ્વાભાવિક થઈ પડયું છે! એ પાટનગરીમાં સાયકલને લાઈટ જરૂરી છે, એ માટે કાનૂની જોગવાઈ છે એવું બહુ ઓછા માને, સમજે છે પરંતુ એથી યે વિશેષ તો તાજેતરમાં આ પાટનગરીમાં ફરતી ભાડાની ઓટોરીક્ષાના મીટરની તપાસ કરવામાં આવી તો ૩૩ ટકા આવી ઓટોરીક્ષાનાં મીટરો ખોટાં ને ખામીવાળાં જોવા મળ્યાં! ૧૧૬ જેટલાં જુદાં જુદાં વાહનોના ડ્રાઈવરોને મીટર કરતાં વધુ પૈસા લેતાં (એક જ દિવસમાં) પકડવામા આવ્યા હતા.

(૫) પાટનગરની કોર્ટોમાં દર વર્ષે ૨૫૦ થી ૩૦૦ જેટલા છૂટાછેડાના દાવા યુવાન પતિ-પત્નીઓ તરફથી દાખલ થાય છે આ છૂટાછેડા લેનારાં મોટે ભાગે ભણેલાંજ હોય છે.

(૬) પાટનગરના કોનોટ પ્લેસ વિસ્તારમાં ને બીજી મહત્ત્વની માર્કેટોમાં બીભત્સ સાહિત્યનાં જંગ ખડકાયા છે. આ સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં તો છે જ પરંતુ હિંદી ઉર્દૂમાં પણ મોટા પાયા ઉપર પ્રસિદ્ધ થયું છે એમાં જુવાન છોકરા-છોકરીઓના બીભત્સ ચેનચાળાવાળા ફોટાઓ હોય છે. જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરનારા કિસ્સા હોય છે. દિલ્હીની પોલીસ સામે એ સમસ્યા પેદા થઈ છે કે આને કેમ પહોંચી વળવું?

યંત્રોદ્યોગનિર્ભર અને ભોગપ્રધાન સંસ્કૃતિનાં આ અનિવાર્ય પરિણામો છે. આપણે કયાં જવું છે એનો આપણે જ નિર્ણય કરી લેવાનો રહે છે.

❊

આ અંકના પૂંઠા ઉપર તેમજ કેનેડીના લેખમાં પ્રેસિડન્ટ કેનેડીના બ્લોક મૂકયા છે તે "ગુજરાત સમાચાર"ના સૌજન્યથી મળ્યા છે. આભારી છીએ. —સંચાલક

INSIST ON

NEW COTTON FABRICS

Choice Qualities in

Attractive Designs and

Matching Colours

OUR SPECIALITIES :

SANFORISED & MERCERISED

POPLINS

SANFORISED & MERCERISED

SHIRTINGS

LONG CLOTHS

COATINGS

SAREES

DHOTIES ETC ETC

THE AHMEDABAD NEW COTTON MILLS COMPANY LTD.

Post Box No. 9

AHMEDABAD